

ULUSLARARASI BİLİMSEL DERGİLER VE BİLİG

Prof. Dr. Mümin KÖKSOY

Bilig Editörü

ÖZET

Bilim adamlarınca üretilen bilgilerin bilim dünyasına aktarılmasında ulusal ve uluslararası bilim dergilerinin çok büyük bir rolü vardır. Ancak bilim adamlarının, dünyadaki toplam sayılarının 50.000'i aştığı tahmin edilen bilim dergilerinden ve bu dergilerin bir yılda içerdikleri milyonları aşkın makalelerin büyük çoğunluğundan kolayca haberdar olmaları hemen hemen imkansızdır. Çağımızın bilgi çağı ve en önemli aracının da bilgiye kolayca ulaşım olduğu düşünülerek çeşitli kuruluşlar, bilimsel dergilere ve içeriklerine ulaşımı kolaylaştırabilmek için çeşitli endeks sistemleri ve kurumları oluşturmuşlardır. Endeks kurumlarınca düzenli olarak uluslararası düzeyde taranan bilim dergilerine "uluslararası bilim dergileri" denilmektedir.

Bir derginin uluslararası endeks kurumlarınca taramaya alınabilmesi için, hemen hemen üzerinde mutabakat sağlanmış, bazı önemli şartlar vardır. Bunlardan en önemlileri olarak derginin düzenli şekilde zamanında çıkartılması, yayına kabul edilen makalelerin hem şekil hem de içerik yönünden ciddi bir hakem süzgecinden geçirilmiş olması, makalelerin yazım dilinden başka geçerli bir yabancı dilde de özetlerinin verilmesi ve makaleye bilgisayar ortamında ulaşmada kolaylık sağlayan anahtar kelimelerin yer alması sayılabilir. Ahmet Yesevi Üniversitesi'nce yayınlanmakta olan Bilig-Türk Dünyası'nın Sosyal Bilimler Dergisi- bu sayıdan itibaren uluslararası bilim dergilerinde aranan bütün niteliklere sahip hakemli bir bilim dergisine dönüştürülmüştür. Bu yazıda, uluslararası bilim dergilerinde aranan özellikler ile Bilig'in sahip olduğu özelliklerin bir karşılaştırması yapılmakta ve Türkiye'de sosyal bilimler alanında yayınlanmakta olan bilim dergilerini kapsayan ulusal bir endeks sisteminin kurulabilmesi için bir öneride bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Bilig, Bilimsel Dergiler, Hakemli Dergiler, İndeksleme

GİRİŞ

Bilim adamları, yapmış oldukları bilimsel araştırmalarının sonuçlarını kongre, sempozyum ve bilimsel dergilerde sözlü veya yazılı olarak bilim dünyasına sunmak zorundadırlar. Aksi halde harcanmış olan bütün emeklerin ve elde edilen sonuçların boşa gitmiş veya hiç yapılmamış gibi olmaktan, kişisel tatminin dışında bir farkı kalmaz. Evrensel bilgi üretimi, kişilerin birer birer yapmış oldukları araştırmaların sonuçlarının bilim kamuoyu tarafından paylaşılması ile katlanarak çoğalır, büyür, gelişir ve belirli bir birikimden sonra ekonomik, teknolojik ve sosyal yararlar sağlayan ikincil ürünler vermeye başlar.

Bilim adamlarınca üretilen bilgilerin bilim dünyasına aktarılmasında ulusal ve uluslararası bilimsel dergilerin çok büyük bir rolü vardır. Dünyada bir yılda az veya çok bilimsel niteliği bulunan ne kadar dergi çıkarıldığı bilinmemektedir. Bunların toplam sayılarının 50.000'i aşabileceği söylenebilir. Bilim adamlarının bu dergiler ve içerdikleri makalelerin büyük çoğunluğundan kolayca haberdar olmaları hemen hemen imkânsızdır. Çağımız bilgi çağı ve en önemli aracının da bilgiye kolayca ulaşım olduğu düşünülerek çeşitli kuruluşlar bilimsel dergilere ve içeriklerine ulaşımı kolaylaştırabilmek için çeşitli endeks sistemleri oluşturmuşlardır. Bunlardan en önemli olanı ABD'deki "Institute for Scientific Information" kısaca (ISI) olarak bilinen kurum tarafından çıkartılan endekslerdir. Bu ve benzeri endeksler tarafından düzenli olarak uluslararası düzeyde taranan bilimsel dergilere " uluslararası bilimsel dergiler " denilmektedir. Bir derginin "uluslararası bilimsel dergiler" niteliğine kavuşabilmesi ve uluslararası indexlerce taranabilmesi için sahip olması gereken asgari nitelikleri vardır.

Bu yazının konusu uluslararası bilimsel dergilerde aranan asgari nitelikler göz önüne alınarak "Bilig" dergisini tanıtmak ve değerlendirmek olacaktır.

ULUSLARARASI BİLİMSEL DERGİLERİN NİTELİKLERİ

Uluslararası bilimsel dergilerde aranan nitelikler pek çok kitap, dergi ve broşürlerde dolaylı yoldan genel olarak belirtilmiştir. Bunlara örnek olmak üzere aşağıda TÜBİTAK' ın ve TÜBA'nın aradığı nitelikler verilmiştir.

TÜBİTAK 1995 yılında Sağlık Bilimleri Araştırma Grubu bünyesinde oluşturduğu bir komisyon marifetiyle "Türk Tıp Dizini" kitaplarını çıkartmaktadır. Bilimsel dergilerin "Türk Tıp Dizini"ne kabul edilebilmesi için aşağıdaki maddelerde uygunluk esas alınmaktadır (TÜBİTAK, 1996).

1. Dergiler periyodik olarak ve düzenli şekilde yayınlanmalıdır. Dergilerin her sayısı, yayınlanması gereken tarihten itibaren en geç 6 ay içerisinde TÜBİTAK Sağlık Bilimleri Araştırma Grubu'na ulaştırılmalıdır.

2. Dergilerde kesinlikle hakem değerlendirme sistemi bulunmalı ve bu değerlendirmeler en az beş yıl süreyle saklı tutulmalıdır. Komisyon, ilgili yıl içinde dergilerden rastgele yöntemle seçtiği bir veya birkaç makalenin hakem raporlarını denetleyebilmelidir.

3. Dergiler araştırma yazıları içermelidir. Derleme yazılarından oluşan veya derleme ve olgu sunularının toplamı, makale sayısının yarısından fazla olan dergiler "Türk Tıp Dizini"ne kabul edilmeyecektir.

4. Makaleler İngilizce özet ve başlık içermelidir.

5. Makalelerin "Index Medicus" standartlarına uygun İngilizce anahtar sözcükleri olmalıdır.

6. Dergiler her yayın yılı sonunda kendi yıllık dizinlerini çıkartmalıdır.

7. Dergi için sürekliliği belgeleyen ISSN numarası Kültür Bakanlığından alınmalıdır.

TÜBA Akademi Konseyi 15.10.1996 günlük toplantısında Türkiye'de yayınlanmakta olan sosyal bilimler alanındaki dergileri desteklemek amacıyla bir "Bilimsel Dergileri Destekleme Programı" başlatmıştır. TÜBA (1997)'ye göre nakdi veya bilimsel onay niteliğinde yardım desteği yapılacak dergilerde şu nitelikler aranmaktadır:

a) Derginin bir yayın kurulu bulunmalı ve dergilerde yer alan yazıların seçiminde hakemli değerlendirme yöntemi kullanılmış olmalıdır.

b) Dergide yayınlanan yazılar özgün araştırma ürünü ya da bilimsel tarama- değerlendirme (review) niteliğinde olmalıdır.

c) Derginin yılda kaç sayı yayınlanacağı ve hangi tarihlerde yayınlanacağı belirtilmiş olmalı ve buna titizlikle uyulmalıdır.

d) Dergi Türkiye çapında etkili bir bilimsel vakıf, dernek ya da üniversite tarafından yayınlanmalıdır.

e) Dergide Türkçe'nin yanı sıra, yazı konusu bakımından geçerli bir yabancı dilde makaleler de yer almalıdır. Türkçe makalelerin yabancı dilde, yabancı dildeki yazıların Türkçe özetleri mutlaka bulunmalıdır.

f) Uluslararası atıf endekslerince taranan dergilere öncelik verilir.

BİLGİNİN NİTELİKLERİ

1996 yılı başında yayın hayatına giren Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi olarak kapsam ve ilişkiler yönünden uluslararası bir dergidir. Bilig, 1999 yılı itibariyle uluslararası niteliklere sahip hakemli bir dergi olmak iddiasıyla yeni bir yayın dönemine girmiştir. Bilig'in yayın ilkelerinde gerçekleştirmeye ve korumaya çalıştığı nitelikleri yukarıda verilen TÜBİTAK'ın ve TÜBA'nın aramış olduğu nitelikleri göz önüne alarak aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

1- Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Araştırma Merkezinin işbirliği ile Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı tarafından yayınlanan Bilig, Türk Dünyası'nın sosyal bilimler alanındaki zenginliklerini, değerlerini ve problemlerini araştıran, inceleyen ve çözüm önerileri getiren uluslararası bir bilimsel dergidir. Bilig; Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda 4 defa düzenli olarak yayınlanmaktadır. Derginin her sayısı, yayın tarihinden itibaren en geç 1 ay içinde abonelerine ve diğer ilgililere yollanılmaktadır.

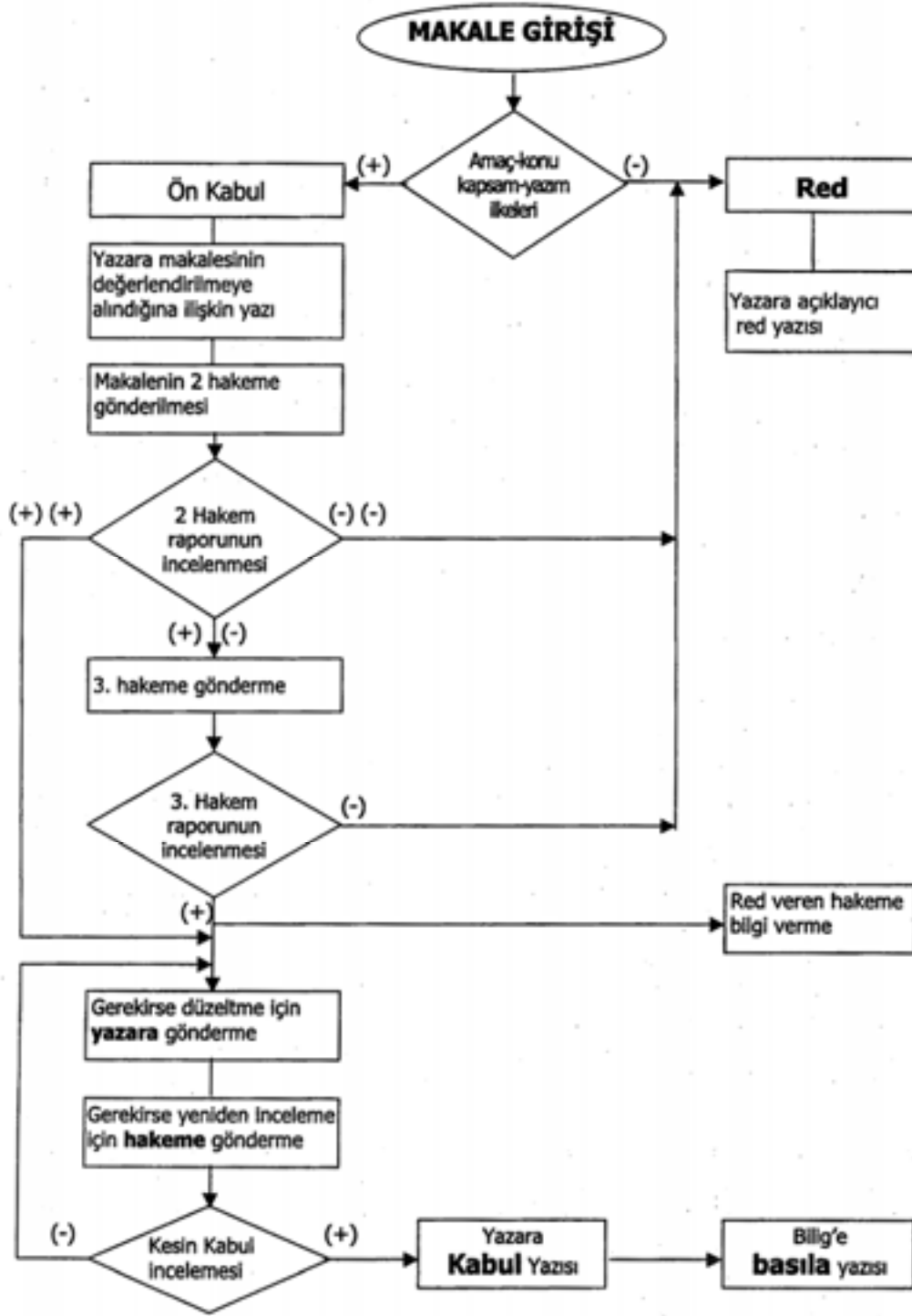
2- Bilig'in, biri Editör olmak üzere 4 kişilik bir

yayın kurulu vardır. Ayrıca, Türk Dünyası ile ilgilenen çok çeşitli ülkelere ve kurumlara mensup en az Doçent düzeyinde bir akademik unvana sahip çok zengin uluslararası bir hakem kurulu bulunmaktadır. Editörlüğe ulaşan bir makale, Yayın Kurulu'nun amaç, kapsam ve yazım kurallarına uygunluk açısından yapacağı bir ön incelemeden sonra bilimsel yönden değerlendirilmek üzere, ilgili alana en yakın 2 hakeme yollanır. Her iki hakemin görüşü olumlu ise makale yayıma kabul edilir. Hakemlerden birinin görüşü olumlu diğeri olumsuz ise 3. bir hakemin görüşüne göre karar verilir. Bilig'de yayınlanacak makalelerin inceleme akış şeması ekli çizelgede gösterilmiştir. Hakem raporları 5 yıl süre ile bir arşivde saklanır. Bu arşiv her an yetkililerin denetimine açık tutulur.

3- Bilig'de yayınlanan yazılar, esas itibariyle yeni veri ve gözleme dayalı özgün araştırma ürününü ya da daha önce yazılmış yazı ve çalışmalarını zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma-inceleme yazılarıdır.

4- Bilig'in yazım dili ilke olarak Türkiye Türkçesi'dir. Ancak uluslararası niteliğini güçlendirmek amacı ile her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce (ve yakın gelecekte Rusça) yazılara da yer verilmektedir. Yayınlanacak yazıların Türkçe başlık, özet ve anahtar kelimelerinin yanı sıra İngilizce ve mümkünse Rusça başlık, özet ve anahtar kelimelere de yer verilmektedir.

5- Her sayısı basıldııkça ve her yayın yılı sonunda derginin yazar dizinleri çıkartılmakta ve internetteki <http://www.yesevi.edu.tr/bilig> adresli web sayfasına yüklenmektedir. Bu dizin içinde makale başlığı ve anahtar kelimelere de yer verildiğinden makaleye ulaşabilmek için dizin içindeki herhangi bir sözcüğü yakalayarak tarama yapmak yeterli olacaktır. Ayrıca bütün makalelerin Türkçe, İngilizce ve Rusça özetleri başlık ve anahtar kelimeleriyle birlikte yukarıdaki web sayfasına aktarılmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir makaleye ilgi duyan araştırmacı, anında makalenin bibliyografik künyesine ve üç dildeki makale özetlerine ulaşabilmektedir. Yakın gelecekte Bi-

Not: (+) olumlu kararlar, (-) olumsuz kararlar

lig'de yayınlanacak makalelerin tamamının elektronik ortama aktarılması ve dergiyi özellikle yurt dışındaki okuyuculara elektronik abonelik imkânı da sağlanacaktır. Bilig'in tanıtımı, 65 ülkede 2517 aboneliği bulunan "Turkish Newsletter" ile "Central Asia-L, Announcement List For Central Asian Studies" ve Türk Dünyası ile ilgili diğer elektronik dağıtım listelerine yapılmaktadır.

6- Bilig, bu sayıdan itibaren hakemli sisteme geçmiş olduğundan uluslararası atf endekslerince taranması için henüz herhangi bir başvuruda bulunulmamıştır. Ancak derginin sürekliliğini belgeleyen Kültür Bakanlığında alınan ISSN numarası (1301-0549) mevcuttur.

Yukarda yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere Bilig uluslararası bir derginin sahip olması gereken bütün niteliklere sahiptir. Bu amaçla 1999 yılı içinde bazı uluslararası endeks kuruluşlarıyla temaslar yapılacaktır. Hiç şüphe yok ki, ulusal bir bilimsel dergi endeksleme sistemine geçildiği taktirde Bilig, bu endekse girebilecek ilk dergilerden birisi olabilecek niteliktedir. Benzer şekilde Bilig, TÜBA'nın onay verebileceği dergilerde aramakta olduğu bütün niteliklere sahiptir. Bu nedenle 1999 yılı sonuna doğru TÜBA'ya başvuruda bulunarak Bilig dergisine de bilimsel onay verilmesi talep edilecektir.

ENDEKSLENMİŞ DERGİLERİN YARATMIŞ OLDUKLARI KATMA DEĞERLER

Ulusal ve uluslararası bilimsel dergilerin tanımları, özellikleri, nitelikleri, ulusal ve evrensel toplum açısından önemleri, endeksleme sisteminin dergiler ve içerdikleri makaleler üzerinde yaratmış oldukları katma değerler çok ayrıntılı olarak Köksoy (1998)'de anlatılmıştır. Endeksleme sisteminin dergiler ve içerdikleri makaleler üzerinde yaratmış oldukları katma değerler ve bu konuda Türkiye için yapılan bir önerinin özeti Köksoy (1998, s. 220-221)'den aşağıya aynen aktarılmıştır:

" Evrensel bilgi üretimi, kişilerin birer birer yapmış oldukları araştırmaların sonuçlarının bi-

lim kamuoyu tarafından paylaşılması ve tartışılması ile katlanarak çoğalır, büyür, gelişir ve belirli bir birikimden sonra ekonomik, teknolojik ve sosyal yararlar sağlayabilen ikincil ürünler vermeye başlar. Tarih boyunca bilimsel dergiler ve kitaplar bilim adamlarınca üretilen bilgilerin dünyanın her tarafına yayılmasında en önemli iletişim aracı olmuşlardır. Çağımız bilim çağı olup bunun en önemli iki unsuru bilim üretmek ve bilgiye ulaşmaktır. Bilimin gelişmesinde ve ülkelerin kalkınmasında başkaları tarafından yapılmış bilgilere ulaşmak belki de bilgi üretmekten çok daha önemlidir. Dünyada yıllık olarak üretilen bir milyonu aşkın bilimsel makaleye ulaşımı kolaylaştırmak için çeşitli endeksleme sistemleri oluşturulmuş ve son yıllarda bunların önemli bir kısmı bilgisayar ortamına da aktarılmıştır. Böylece bilimin gelişmesinde ve ondan yararlanmada endeksleme sistemi büyük bir katma değer yaratmıştır. Çünkü ulaşılamayan veya haberdar olunamayan bir bilginin kişilere ve milletlere hiç bir yararı yoktur. Konuya Türkiye açısından yaklaşıldığında, uluslararası endeks sistemlerini kullanmada bazı ekonomik ve teknolojik dar boğazlar vardır. Bunlardan çok daha önemlisi uluslararası dergilerde yayınlanan makalelere ulaşılabilmese bile bunları okuyup anlayabilecek düzeyde yabancı dil bilgisine sahip bilim adamımızın sayısı çok sınırlı olup bunlar toplumun çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Türkçe olarak ulusal dergilerimiz için bir endeksleme sistemi bulunmadığından bu dergilerdeki makalelerden haberdar olmak bile çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Araştırmacıların yurt dışı kaynaklara ulaşması ne denli kolay ise, ülkemizde ve hatta komşu akademik kuruluşlarda yapılan bilimsel nitelikli araştırmalara ulaşmaları da o denli zor olmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'nin akademik ve teknolojik kamuoyu iki türlü dar boğazla karşı karşıyadır. Bu yetmiyormuş gibi, Türk bilim adamlarınca üretilen bilimsel makalelerin yurt dışında yabancı bir dille yayınlanmalarının çeşitli şekillerde teşvik edilmesi yukarıda belirtilen çifte dar boğazların üzerine tuz biber ekmektedir. Aynı

makalenin Türkiye'de Türkçe olarak yayınlanması yerine yurt dışında yabancı bir dilde yayınlanmış olması o araştırmann kalitesini artırmış olamaz. Çünkü bilimsel makalelerin önemi, kalitesi yazıldığı dilde değil, içeriğindedir.

Bu nedenle, uluslararası dergilerde yayınlanan makaleler daha kaliteli, ulusal dergilerde yayınlanan makaleler daha kalitesizdir diye bir genelleme yapmak yanlıştır. Sorun makaleye, bilgiye ulaşmada çok önemli olan endeksleme sisteminin Türkiye'de bulunmayışından kaynaklanmaktadır. Bu soruna çözüm getirmek için aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur:

a) YÖK, TUBA ve TÜBİTAK tarafından seçilen temsilcilerden oluşan "Bilimsel Yayınlar Türk Milli Komitesi" oluşturulmalı, bu komite uluslararası standartlarla uyumlu olmak şartı ile ulusal bilimsel dergilerin asgari kalite standartlarını belirlemeli ve "onaylanmış dergiler" olarak ilan etmelidir.

b) Onaylanmış dergileri desteklemek, sayılarını artırmak için TÜBA'ya görev verilmeli ve bunun için bütçesine ek ödenekler konulmalıdır.

c) TÜBİTAK bünyesinde bir birim oluşturarak, onaylanmış dergiler ve makaleler için istatistiksel verileri de içeren yazar-konu-değini endeksleme sistemleri oluşturulup sonuçları belirli periyotlarla yayınlanmalı ve ayrıca CD-ROM' larla bilgisayar ortamına aktarılmalıdır.

d) Her türlü akademik ödüllendirmelerde ve yükseltmelerde onaylanmış dergilerde yayınlanan makaleler yurt dışı yayınlar gibi değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır.

Bu öneriler gerçekleştirilebildiği takdirde Türkiye'de bir yılda üretilen on binlerce bilimsel makaleden toplum çok daha büyük oranda yararlanabilecek, eğitim-öğretim ve bilimsel araştırmaların kaliteleri yükselecek, Türkçe'nin bilimsel terminolojisi zenginleşecek, toplumun her kesiminde olması gereken bilimsel atmosfer yaratılmış olacaktır. Ülkelerin kalkınmasında bilim ve teknoloji üretkenlerin sayısının çokluğu kadar, toplumda bilimsel atmosferi teneffüs edenlerin, bilimin ve teknolojinin önemini be-

nimseyenlerin sayısı da son derece önemlidir. "

Yükseköğretim Kurulu'nda kaliteyle ilgili ilk ciddi teşebbüsler 1994-1995 yıllarında başlamıştır. Düşünce aşamasından uygulama aşamasına geçebilmek için gerekli olan yapılanma ve mevzuat oluşturma için konu 1995 yılında Üniversitelerarası Kurul'a intikal ettirilmiş ve büyük bir destek bulmuş ve bu amaçla Yükseköğretim Kurulu'na bağlı fakat Üniversitelerarası Kurul'ca desteklenen 5 adet Merkezi Milli Komiteler kurulmuştur. (Köksoy, 1998, s. 147). Bu merkezi Milli Komiteler 12 adet alt komitelere ayrılmıştır. Milli Komite ve alt komitelerin başlıca görevleri arasında;

1) Bilig gibi, uluslararası standartlara uygun, hakemli ve nitelikli 12 adet bilimsel dergi yayımlamak,

2) Türkiye için bilimsel dergilerin asgari kalite standartlarını belirlemek, her alanda çıkartılmakta olan bilimsel dergileri bu standartlara göre değerlendirerek ve standardın üzerine çıkmış olanları sınıflandırarak "onaylanmış dergiler" olarak ilan etmek,

3) Türkiye'deki üniversiteler için bir akademik değerlendirme göstergeleri oluşturmak, onaylanan göstergeler ve ilkeler doğrultusunda öncelikle bölümler (programlar) bazında, sonra bölümlerin puanlarına dayanarak fakülteler bazında üniversitelerin kalite sıralamalarını yapmak, görevleri de yer almaktaydı. Birinci maddede belirtilen 12 derginin editörleri ve yayın kurulları belirlenmiş; ikinci maddede belirtilen görev için "Bilimsel Dergileri Değerlendirilme Kurulları" oluşturulmuş ve YÖK Genel Kurul'u tarafından 14-7.1995 tarih ve 22343 sayılı resmi gazetede yayımlanan "Yükseköğretim Kurulu Milli Komiteler Yönetmeliği" ile hukuki statülerine kavuşturulmuşlardı. Ancak bu aşamada YÖK Başkanı değişmiş, yeni başkanın göreve başlamasıyla önce Milli Komitelerin faaliyetleri durdurulmuş, daha sonra yönetmelikte değişiklikler yapılarak kurulmuş olan milli komiteler ve alt komiteler kaldırılmış ve üyelerinin görevlerine son verilmiştir. Bunların yerine "Milli Komiteler Üst Kurulu" diye yeni bir oluşuma gidilmiştir.

Konuya verdiğim önemi vurgulayarak yeni bir

çağrıda daha bulunmak istiyorum: **Bu görevi sosyal bilimler alanı için ATATÜRK, KÜLTÜR, DİL ve TARİH YÜKSEK KURUMU yüklenmelidir.** Şöyle ki;

1) Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, sosyal bilimler alanındaki dergiler için bir "Bilimsel Yayınlar Türk Milli Komitesi" oluşturmalıdır. Bu komite uluslararası standartlara uyumlu olmak şartı ile ulusal bilimsel dergilerin asgari kalite standartlarını belirlemeli ve bu standartlara uyum gösterdiklerini beyan ederek başvuruda bulunan ulusal dergileri değerlendirerek uygun bulunanlara onay vermeli; uygun bulunmayanlara eksikliklerini belirterek onlara teşvik edici, yol gösterici önerilerde bulunmalıdır.

2) Bilimsel Yayınlar Türk Milli Komitesi sosyal bilimlerin her alanı için alt komiteler oluşturmali, bu alt komiteler yılda bir kaç defa toplanarak alanlarıyla ilgili yeni başvuruları incelemeli; önceden onay verdikleri dergilerin kalitelerini koruyup korumadıklarını sürekli olarak izlemeli ve sonuçları, önerileriyle birlikte, Milli Komite'ye sunmalıdır.

3) Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Bilimsel Yayınlar Türk Milli Komitesi'nce onaylanmış ulusal dergileri ve bu dergilerde makalesi yayınlanan yazarları teşvik etmelidir. Bu dergilerin yayın hayatlarını sürdürülebilmelerine yardımcı olmak amacıyla kendilerince belirlenecek ölçütler doğrultusunda bu kurumun bütçesine bu amaçla konulacak ödeneklerden belirli oranlarda teşvik desteği sağlamalıdır.

4) Kurumca onaylanan dergilerde yayınlanan makaleler için Bilig'de yapılabenzer şekilde yazar adı, makale başlığı ve anahtar kelimelere duyarlı sosyal bilimler dergileri için ulusal bir endeks sistemi geliştirmelidir.

Daha önce de belirttiğim gibi 1994 yılında bu konuda yapmış olduğum ilk çağrıma YÖK'ten ve üniversitelerarası kuruldan çok olumlu cevap ve destek gelmiş ve belirli ölçüde bir eylem gerçekleşmişti. Eğer bu eylem yeni YÖK Başkanı tarafından 1996 yılında lağv edilmeseydi, bugüne kadar bu konuda çok büyük mesafeler kaydedilmiş olacaktı. 1997 ve 1998 yıllarında YÖK-TÜBA ve

TÜBİTAK'a yapmış olduğum ortak işbirliği çağrısına ise (Köksoy, 1997 ve 1998) bugüne kadar lehte ve aleyhte hiç bir yanıt alınmamış veya bir teşebbüs görülemedi. Ümit ediyorum ki Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bu son çağrıma kulak verecek ve bu yönde olumlu adımlar atacaktır. Atatürk'ün ismini taşıyan bu yüce kurumdan bu yönde bir davranış sergilemelerini beklemek herhalde bütün sosyal bilimcilerin de hakkıdır.

TÜRK DİLİ - BİLİM DİLİ

Bilimsel buluşlar, bilim adamları ve sonuçlarından yararlanacak olan kurum ve kuruluşlarca paylaşıldıkça hızla çoğalmakta, gelişmekte ve ilerlemeler sağlanabilmektedir. Bilim adamları bu bilgi alışverişini hızlandırabilmek ve bilgilerini daha geniş insan kitlesine ulaştırabilmek için bilimsel dergiler çıkartmakta, kongreler, konferanslar düzenlemekte ve çeşitli ortak çalışma grupları oluşturma çabaları içine girmektedirler. İşte tüm bu düzenleme ve çalışmalarda en çok konuşulan diller, en etkili iletişim vasıtaları olarak hizmet görmektedirler. Bu konuda çağımızda İngilizce özel bir konuma yerleşmiştir. Özellikle 19. yüzyılda "ülkesinden güneş batmayan Büyük Britanya İmparatorluğu" sayesinde İngiliz dili Avustralya, Hindistan, Kanada, Afrika gibi ülkelerin resmi dilleri haline gelmiş ve pek çok insan toplulukları bu dili konuşmaya başlamıştır. Dünya Savaşı'ndan sonra Büyük Britanya İmparatorluğu yıkılmıştır, ancak onun yerine tek süper güç olarak ortaya ABD İmparatorluğu (!) çıkmıştır/ 20. yüzyılın tek süper gücü olan ABD'nin anadilinin de İngilizce olması her konudaki uluslararası ilişkilerde İngilizce'nin en çok kullanılan bir iletişim dili olmasını sağlamıştır. Bu gerçek, uluslararası ticaret, hukuk, ekonomi, turizm, savunma ve eğitim gibi bütün alanlarda kendisini hissettirmektedir. Eğer "Bilim Dili" nden bilimsel eserlerin en çok yazıldığı ve bilimsel kongrelerde en çok konuşulan dil kastediliyorsa çağımızda bu dil İngilizce'dir. Ancak bu husus İngilizce'den başka bir dilde bilimsel eser yazılamaz, bilimsel kongreler düzenlenemez anlamına gelmemelidir.

Dilbilimi bakımından Türkçe ile İngilizce karşılaştırıldığında Türkçe'nin daha sağlam bir gramer yapısına, çok esnek ve güçlü bir kelime türetebilme özelliğine, fiillerde kelimenin içine ve sonuna yerleştirilen bir kaç harfle fiillere çok daha fazla anlam yükleyebilme potansiyeline sahip olduğu görülür. Ayrıca Türkçe, okunması ve yazması son derece basit, grameri mantıklı bir dildir. Okunduğu gibi yazılmakta, yazıldığı gibi okunmaktadır. Her harf telaffuz edilmektedir. Türkçe gramerinin mantığı karşısında İngilizce'nin mantıksızlığı, Türkçe'nin esnekliği ve kıvraklığı yanında İngilizce'nin hantallığı, Türkçe'nin fonetikliği yanında İngilizce'nin kuralsızlığı, Türkçe'yi İngilizce karşısında çok üstün kılmaktadır. Dil, kimine göre nankör, kimine göre de nazlıdır; onu kullanmazsanız dil bilginiz körleşir, fakirleşir; onu kullandıkça gelişir, zenginleşir. Bazı İngilizce bilimsel kavramların Türkçe karşılıklarını bulmakta güçlük çekiliyor ise bu, bu dilin bir kusuru değil, bilim adamlarının bu dili bilimsel yayınlarında ve toplantılarda yeterince kullanmadıklarından, yeni bilimsel ve teknolojik kavramların Türkçe karşılıklarının bulunması konusunda yeterli çaba harcamadıklarından, bazı bilim adamlarımızın da meramlarını yabancı bir dille ifade etmeyi bir bilgelik göstergesi zannettiklerinden ileri gelmektedir.

Türkiye'de Türk toplumunun tahsis ettiği parasal kaynaklarla yapılacak bütün bilimsel araştırmalar Türk toplumu için, Türk toplumunun faydalanabilmesi için yapılacaksa öncelikle araştırmaların sonuçları Türkçe olarak Türkiye'de çıkartılan dergilerde yayınlanmalı ve Türkiye'de Türkçe olarak yapılan, gerekirse anında yabancı dile çevrilen kongre veya konferanslarda sözlü sunumu ve tartışması yapılmalıdır. Türkiye'de Türk toplumunun tahsis ettiği paralarla üretilen her türlü bilimsel ve teknolojik araştırmaların sonuçlarının ilk muhatabı, kullanıcısı, müşterisi ulusal toplum ve onun içindeki müşteri halkaları olmalıdır. Evrensel toplum Türkiye'de Türkçe olarak yapılan yayınlardan faydalanmak istiyorsa, bizim onlarinkiler için yaptığımız gibi, onların da Türk dergilerine abone olmalarında, Türkçe öğ-

renmelerinde hiç bir yasak ve kısıtlama yoktur.

Türk bilim adamlarınca Türkiye'de üretilen bilimsel araştırmaların yabancı ülke dergilerinde yayınlanması ile elde edeceğimiz ulusal kazanç ile onları Türkçe olarak Türk dergilerinde yayınlamakla kaybettiklerimizin muhasebesinin açık bir şekilde ortaya konulması zamanı çöktan gelmiş ve geçmektedir. Kaliteli olduğu kabul edilen araştırmaların yurt dışında yayınlanması yerine, yurt içinde Türkçe olarak yayınlamakla elde edilecek başlıca kazançlar Köksoy (1998)'de aşağıdaki şekilde özetlenmiştir:

"1- Uluslararası bilimsel dergiler sayıca çok fazla ve fiyatça çok pahalıdır. Yıllık abone fiyatları ortalama olarak \$ 200 ile \$ 800 arasında değişmektedir. Bu dergilerden birisine bile abone olmak, bırakınız lisans ve lisansüstü öğrencilerini, profesörler için bile çok büyük maddi külfettir. Üniversitelerimizin hemen hemen tamamı arzu ettikleri sayıda yabancı dergiye abone olamamaktadırlar. Türkiye'nin en büyük ve en yaygın hizmet veren YÖK Dokümantasyon Merkezi bile bu yükün altından kalkamamıştır. Üniversitelerde yüksek lisans, doktora eğitimi yapanlar; yardımcı doçentlik, doçentlik ve profesörlük payeleri için zorunlu olan veya herhangi bir proje için kaliteli bilimsel araştırma yapmak isteyenler büyük bir para-zaman-yabancı dil engeli ile karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle araştırma yaptığı konuda yeterli düzeyde yabancı kaynağa ulaşabilen araştırmacı sayısı oldukça azdır. Bu engelleri aşarak sonuçlandırdığı kaliteli bilimsel araştırmasını Türkiye'de Türkçe olarak yayınlayan bilim adamı, aynı konuda araştırma yapan, fakat o engelleri yeterince aşamamış veya başka kaynaklara sahip olan arkadaşları ile bilgi ve doküman alışverişinde bulunabilecek ve çok güzel bir işbirliği ve tartışma ortamı doğabilecektir.

2- Türk bilim adamlarının yurt dışında yayınladıkları makalelerin genelde en iyi araştırmaların ürünleri olduğu kabul edilmektedir. O halde bunların Türkiye'de Türkçe olarak yayınlanması diğer Türkçe yayınlara örnek teşkil edecek ve onların da kalitelerinin yükselmesine neden olacaktır.

3- Kaliteli olduğu kabul edilen bu makaleler, kendi konularında diğer ülkelerde yapılmakta olan özgün araştırmalara değineceklerinden, yabancı dergilere ulaşma imkânı bulamayan veya yeterince o dillere vâkıf olamayan araştırmacılara veya ilgilenenlere taze bilgiler aktarmış ve kaynak göstermiş olacaklardır. Böylece gelişmiş ülkelere ülkemize taze bilgi akımına hizmet edilmiş olunacaktır.

4- Kaliteli olduğu kabul edilen bu bilimsel araştırmaların konuları, çoğu kez Türkiye'den seçilmiş olduklarından, bunların Türkiye'de yayınlanması ile bu yazılar Türkçe yayın yapan diğer araştırmacıların eleştirilerine veya beğenilerine konu olacak, Türkiye'de daha geniş bir akademik tartışma platformu oluşturacaktır.

5- Kaliteli olduğu kabul edilen bilimsel araştırmaların Türkiye'de yayınlanması üniversite-sanayi, üniversite-teknoloji, üniversite-tarım, üniversite-sağlık, üniversite-eğitim, üniversite-kültür vb. işbirliğinin gelişmesine ve ülke kalkınmasına daha çok katkıda bulunulmasını sağlayacaktır.

6- Yükseköğretimde en önemli bilgi kaynağı bilimsel dergilerdir. Yeni basılmış ders kitapları bilimsel yönden en az 4-5 yıl eskimiş bilgileri içerir. Bilimsel gelişmenin yarı ömrü ise 5-6 yıl olarak kabul edilmektedir. Kaliteli olduğu kabul edilen bilimsel araştırmaların Türkçe yayınlanması ile Türkçe eğitim yapan her düzeydeki yükseköğrenim gençliğine çok önemli eğitim malzemesi sağlanmış olacaktır. Bir canlı için kan dolaşım sistemi ne ise, yükseköğretimdeki eğitim/öğretim ve bilimsel araştırmalar için de bilimsel dergiler benzer işlevi görmektedirler. Yeterince yabancı dil bilemeyen veya çeşitli nedenlerle yabancı dildeki dergilere ulaşamayan öğrencileri kaliteli Türkçe yayınlardan mahrum bırakmak büyük bir hatadır.

7- Kaliteli olduğu kabul edilen bilimsel araştırmaların Türkçe yayınlanması ile Türk Dili'nin bilimsel kelime hazinesi gelişecek, şu anda sıkıntı çekilen bilimsel kavram kargaşası ve kısırlığı giderilecek, Türk bilim adamlarının birbirleri ile anlaşması daha kolay olacaktır. Örneğin yabancı dilde eğitim görmüş bir Türk genci-

nin kendi konusunu Türkçe olarak anlatmakta ne kadar sıkıntıya düştüğüne pek çok kişi tanık olmuştur.

8- Orta Asya'da bağımsızlığına yeni kavuşmuş Türk Cumhuriyetleri ile diğer Türk-akraba toplulukları arasında son yıllarda yükseköğretim düzeyinde çok büyük işbirliğine gidilmiştir. Bu ülkelerden 10.000 dolayında genç, Türk üniversitelerinde yükseköğrenim görmektedir. Bu ülkelerde ortak üniversite, fakülte ve yüksekokullar kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca bugün Türkçe'yi farklı lehçe ve şivelerle konuşan bu ülke insanları için "Ortak Türkçe" çalışmaları yapılmaktadır. Kaliteli olduğu kabul edilen bilimsel araştırmaların Türkçe yayınlanması ile hem bu ülkelerin yükseköğrenim gençliğine bilimsel kaynak sunulacak, hem de "Ortak Türkçe'nin gelişmesine büyük katkı sağlanacaktır.

9- Türkçe bütün lehçeleri ile birlikte bugün dünyada en çok konuşulan ilk 3-5 dil arasında yer almaktadır. 1995 yılında Federal Almanya'da temel eğitimde Türkçe'nin İngilizce'den sonra ikinci yabancı dil olarak okutulması kabul edilmiştir. Türkçe bilimsel makalelerin ve dergilerin hem sayıca artması hem de kalitesinin yükseltilmesi Türkçe'nin Birleşmiş Milletlerce resmen uluslararası bir dil olarak kabul edilmesine katkıda bulunacaktır."

Uluslararası düzeyde bir araştırmacının Türkiye'ye maliyeti, ortalama yaklaşık 15.000 \$ civarındadır. 1990-1995 yılları arasında yurt dışında yayınlanmış olan toplam 11.817 adet makalenin Türkiye'ye yaklaşık maliyeti 140.000.000 \$ dır (Bakınız Köksoy, 1998 Bölüm 5.4). Acaba yurt dışında yabancı dilde yayınlanan bu makaleler Türkiye'ye eğitim/öğretim, kültür, sanat, teknoloji, patent, hizmet v.s. gibi sektörlerde ne kazanç getirmiştir, Türk toplumunun refah ve mutluluğuna nasıl bir katkıda bulunmuştur? Bunun bir muhasebesinin yapılması ve bunların yukarıdaki maddelerde değinildiği gibi Türkiye'de Türkçe olarak yayınlanmaları halinde sağlayacakları yararlar ile karşılaştırılmasının yapılması gerekmektedir.

Bilim evrenseldir. Bilimin dili, dini, ırkı, mil-

liyeti ve cinsiyeti yoktur. Bilim, tüm insanlığın ortak ürünü ve dolayısı ile ortak malıdır veya öyle olması gerekir. Bilimsel buluşların, araştırmaların sonuçlarını her dilde ifade etmek mümkündür. Aksi olsa idi, bir dilde yazılmış olan bilimsel eserleri başka dillere tercüme etmek mümkün olabilir miydi?

Türk Dünyası'nın manevi ATA'sı Hoca Ahmet Yesevi'nin, daha 12. yüzyılda TÜRK DİLİ'ni İNANÇ DİLİ olarak kabul etmesiyle Türk Dünyasına, İslamiyet'e ve bütün insanlığa ne kadar büyük ve yararlı bir hizmet vermiş olduğunu, onun ölümünden yaklaşık 800 sene sonra, şimdi daha iyi anlayabiliyoruz. Hiç kimsenin kuşkusu olmasın ki TÜRK DİLİ'nin BİLİM DİLİ olarak kullanılması da Türk Dünyası, Evrensel Bilim ve bütün insanlık için benzer sonuçlar doğuracaktır.

Bu nedenle Bilig için yazım dili olarak Türkiye Türkçesi'nin ilke olarak kabul edilmiş olması aşağıdaki dörtlükte de ifade edildiği gibi çok isabetli ve yerinde bir karar olmuştur.

*" Sevmiyorlar âlimler (!) sizin Türkçe dilini,
Bilgelerden işitsen açar gönül ilini;
Makaleler* anlamı Türkçe olsa duyurlar
Anlamına erenler başın eyip uyarlar.
Miskin Hoca Ahmet, yedi atana rahmet
Fars dilini bilir de, sevip söyler Türkçe'yi."*

(Hoca Ahmet Yesevi'den)

Orijinalinde "Ayet, hadis"dir.

KAYNAKLAR

KÖKSOY, M., 1997; "Yükseköğretimde Kalite ve Türk Yükseköğretimi İçin Öneriler; Hacettepe Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Vakfı yayını, Ankara (1. Baskı): 195 s.

KÖKSOY, M., 1998; "Yükseköğretimde Kalite ve Türk Yükseköğretimi İçin Öneriler; İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını, İstanbul (genişletilmiş 2. Baskı); 243 s.

TÜBA, 1997; 1997 Yılı Burs ve Destek Programları, Türkiye Bilimler Akademisi Broşürü, Eylül, 1997

TÜBİTAK, 1996; Türk Tıp Dizini (1993 yılına ait konu ve yazar dizini kitapçıkları), ISSN-1300-7602, Türkiye Bilimler Akademisi Broşürü, Eylül, 1997.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNALS AND BILIG**Prof. Dr. Mümin KÖKSOY***Editor of Bilig***ABSTRACT**

There are more than 50.000 scientific journals published in the world, containing more than millions of article per year. It is almost impossible for any scientist to be aware of most of their presence. In order to make it easy to reach important scientific journals and articles within them, some institution produce database index of journals and articles within them. In order to have a journal to be evaluated for coverage, some very basic guidelines are established. Bilig-Journal of Social Sciences of Turkish World-became a refereed journal confronting all the basic guidelines required for internationally eveluated and indexed journals, starting from this present issue. In this article, besides comparing Bilig in respect to accepted basic guidelines, some suggestions are made for evaluation and indexation of the Turkish social science journals.

Key Words:

Bilig, Scientific Journals, Refereed Journal,
Journal Index

ÇİN-SOVYET İTTİFAKI DÖNEMİNDE (1950-1963) ORTA ASYA

Selçuk ÇOLAKOĞLU

*Adnan Menderes Üniversitesi
Nazilli İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
Araştırma Görevlisi*

ÖZET

Ulusal çıkar kavramı, uluslararası ilişkileri belirlemede çok önemli bir yere sahiptir. Bu kavramın uluslararası alanda taşıdığı önem, 1950-1963 dönemindeki Çin-Sovyet ilişkilerinde çok açık olarak görülmektedir. Bu dönemde Çin ve Sovyetler Birliği, ideolojik birlikteliğe rağmen, ülkelerinin çıkarları için amansız bir rekabete girmişlerdir.

Orta Asya üzerindeki nüfuz mücadelesi, komünist kardeşliğe dayalı Çin-Sovyet ittifakını sona erdiren en önemli unsurdur.

Anahtar Kelimeler:

Çin-Sovyet İlişkileri, Orta Asya, Sincan, Uygur, Kazak

GİRİŞ

Bu makalede Çin-Sovyet İttifakı döneminde Orta Asya'nın durumu ve iki ülke ilişkilerine etkisi incelenecektir. 1950-1963 yılları boyunca süren ittifak döneminin en büyük özelliği, Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) aynı ideolojiye (komünizm) sahip olmalarına rağmen kendi ulusal çıkarlarını öncelikli olarak gözetmekten kaçınmamalarıdır. Stratejik, siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir öneme sahip Orta Asya üzerinde dost ve müttefik iki ülke gizli bir rekabete girmişlerdir. 1963'ten sonra bu gizli rekabet doğrudan düşmanlığa dönüşmüştür.

Ulusal Çıkar kavramı ise bu çalışmanın ana yaklaşımını oluşturmaktadır. İlk olarak bu kavramı açıklamak gerekmektedir. Bir devlet için gerçek sorun kendi çıkar ve arzularının başka devletlerinkine çatışmasıdır. Frankel'e göre "ulusal çıkar" stratejik, siyasi ve ekonomik boyutları içermektedir. (Frankel, 1970:54)

Bu üç boyut arasındaki ilişki ise daima hassas olagelmıştır. Ulusal hedefler siyasi olarak belirlenir, stratejik hedefler onlara hizmet eder ve ülke ekonomisi ise gerekli kaynağı sağlar. Bu yüzden ekonomi bir sınırlandırıcı olduğu kadar, kaynak olarak işlev görür. Güvenlik, tarih, etniklik ve ideoloji gibi diğer unsurlar da bu sınıflandırma ile karşılıklı ilişki içindedir. Çin-Sovyet ilişkilerinde de çıkar çatışmaları bu sınıflandırma içinde incelenebilir.

Orta Asya üzerindeki rekabet daha çok Çin Türkistan'ı, Doğu Türkistan veya resmi adıyla Şincang¹ denen bölge üzerinde gerçekleşmiştir. Türk kökenli halkların yaşadığı bu bölgedeki rekabet 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kızışmıştır. Çarlık Rusyası 1882'de genel olarak bugünkü beş Orta Asya cumhuriyetinden oluşan Batı Türkistan'ı ele geçirdiğinde, Uygur Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Doğu Türkistan'da zayıf bir Çin egemenliği vardı. Bu tarihten 1949'a kadar süren mücadele ise güçlü Çarlık, sonra da

Sovyet Rusyası'nın Doğu Türkistan'a nüfuz etme çabası ile zayıf Çin'in bunu engelleme gayretlerinden ibarettir.

1949'dan önce Şincang Çin tarafından tam anlamıyla yönetilemedi. Milliyetçiler de dahil olmak üzere, hiçbir merkezi Çin rejimi bölgeyi tam anlamıyla kontrol altına alamadı. Bunun üç temel sebebi vardı: İlk olarak Şincang'da sürekli isyanlar ve Çin'de ise iç savaş vardı. İkinci olarak Rusya'dan bölgeye geçişin çok daha kolay olması, Şincang'ın Rus ekonomisinin ve siyasetinin fiili tekeli altına girmesine yol açmıştır. Üçüncü sebep ise Şincang'ın Çin'den çok uzak olması ve iki merkez arasında yeterli ulaşım altyapısının olmamasıdır.

Bu yüzden bölgenin ekonomik kaynakları ve doğal zenginlikleri dış politikada pazarlık konusu haline geldi. ÇHC'nin 1950'lerdeki temel politikalarından biri Şincang'ta kendi denetimini sağlamak olmuştur. Bu da Çin'in Bölgede çıkarları bulunan Sovyetler Birliği ile arasının açılmasına yol açmıştır.

Şincang, Çin'in en geniş idari bölgesidir ve 1,646,800 km karelik yüzölçümü ile tüm Çin'in 1/6'nı oluşturmaktadır (McMillen, 1979:2). Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi bu bölge coğrafi uzaklığından ötürü ilk çağlardan beri yeterli ulaşım ve iletişim ağına sahip olamamış ve bu yüzden merkezi Çin'den kopmuştur. Çok geniş bir alan kaplayan bölgenin güneydoğusundaki Taklamakan Çölü Çin köylülerinin buraya gelmesine engel olmuştur. Bölgenin güney ve güneydoğusunda ayrıca yüksek sıradağlar vardır. Altunşan dağları güneybatıdaki komşu Qinghai'ye sınır oluştururken Kunlun dağları da güneydeki Tibet için etkili bir doğal sınır oluşturmaktadır. Güneydoğuda ise üç önemli sıradağı olan Karakorum, Hindikuş ve Pamir birbiriyle buluşmaktadır. Şincang'ın kuzeybatı sınırı boyunca uzanan Tarbagatay dağları bölge ile eski SSCB arasında bir engel teşkil etmektedir. Burada ulaşım ancak tarihi birkaç geçitten sağlanmaktadır. Bunlar Çungarya Kapısı ile İli Nehri Vadisi'nin kuzeyidir.

1 Şincang veya Xinjiang, Çince'de "yeni sınır", "yeni kazanılan yer" anlamına gelmektedir. Bu ad bölgeye 1884 yılında Mançu-Çin yönetimi tarafından verilmiştir (Cengiz, 1997:1405). Makalede resmi adı olması dolayısıyla Şincang kelimesi kullanılmıştır.

Coğrafi açıdan bölge, üç önemli alana ayrılabilir: Kuzey, Tianşan Bölgesi ve Güney. Bölgenin dörtte birini kaplayan Kuzey yeterince yağış almaktadır ve bu yüzden ormanlık ve yeşilliktir. Tianşan, bölgenin başlıca tarım alanıdır. Tarım havzasını da kaplayan Güney ise son derece kurak bir alandır ve Taklamakan çölünün merkezi durumundadır.

Makalede öncelikle ÇHC ve SSCB'nin Orta Asya'daki siyasi politikaları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında kalan ideolojik tartışmalara ya da genel düzeydeki ilişkilere ancak konunun anlaşılmasına yardımcı olması için değinilmiştir.

İYİ KOMŞULUK DÖNEMİ (1950-1953) Çin-

Sovyet İttifakının Kurulması

Çin-Sovyet dostluğu, 14 Şubat 1950 tarihinde 30 yıllık bir süre için imzalanan İttifak, Dostluk ve Karşılıklı Yardım Antlaşması ile kuruldu. Bu antlaşmada iki ülke Japonya veya başka bir devletin saldırısına karşı birbirine askeri yardımda bulunmayı taahhüt ediyorlardı (Quested, 1984:116). Fakat bu askeri yardımın kapsamı sadece Doğu Asya ile sınırlıydı ve Amerikan saldırısını veya Japonya'nın yer almadığı herhangi bir milliyetçi saldırıyı kapsamıyordu.

Bu anlaşma uluslararası komünizmin nihai hedeflerine ulaşmak için bir araç olarak görülüyordu. Çin, dünya sorunlarına ilişkin olarak bağımsız rol oynayabilecek bir güce sahip değildi ve bu yüzden Sovyetlerin dostluğuna, ekonomik ve diğer konulardaki yardımına büyük ihtiyaç duyuyordu. Çinlilerin müttefikliği olmaksızın da SSCB, göreceli olarak, uluslararası alanda zayıf duruma düşüyordu.

Bu dönem boyunca Çin, iç savaş boyunca zarar görmüş olan milli ekonomisini düzeltmeye çalışıyordu. Bir tarım reformu gerçekleştirilerek tüm ülkede uygulandı. Ülkenin finans sistemi istikrara kavuşturuldu ve işsizlik oranı azaltıldı. Küçük sanayiler korunurken, tüm büyük-ölçekli işletmeler millileştirildi. Tüm bu gelişmelerin sonucunda Başbakan Zu Enlai ülkenin yeniden yapılanma

sürecinin tamamlandığını ve ülke ekonomisinin öncekinden çok daha iyi olduğunu ilan etti (Medvedev, 1986:9).

1953'ten itibaren Çin, kendi ulusal ekonomisini inşa etmek için İlk Beş Yıllık Planı uygulamaya başladı. Çin, bu plan için Sovyetler Birliği'nden gelecek teknik, ekonomik, ve bilimsel yardımlara büyük ümit bağlamıştı. "SSCB'den öğren" o dönemdeki ana sloganlardan biriydi. Mao 1953'te yaptığı bir konuşmada bu konuya temas ediyordu. (Medvedev, 1986: 9):

"Büyük ulusal yapılanmayı sağlamak niyetindeyiz. ABD'den önce iş başarmak oldukça zor ve (bu konudaki) tecrübemiz yetersiz. Bu yüzden inatla çalışmalı ve Sovyetler Birliği'nin tecrübesinden istifade etmeliyiz. Komünist Partisi üyesi, yaşlı veya genç işçi, mühendis veya teknoloji uzmanı, entelektüel, işçi veya köylü olmamızın önemi olmaksızın bütün her şeyi Sovyetler Birliği'nden öğrenmeliyiz... Ülkemizi imar etmek için tüm ulus olarak Sovyetler Birliği'nden meslek öğrenmeliyiz."

Böylece kısa bir süre içerisinde Çin ticareti Sovyet merkezli olmaya başladı. Aynı zamanda çok sayıda Çinli öğrenci üniversite eğitimi ya da teknik çalışma için Sovyetler Birliği'ne gitti (Medvedev, 1986:27). 1950-60 yılları arasında 8.500'den fazla teknik uzman ve 1.500'den fazla bilim, yüksek eğitim, sağlık ve kültür uzmanı Sovyetler Birliği'nden Çin'e yollandı. Çok sayıda Sovyet askeri uzmanı Çin'de çalışmaya başladı ve değişik zamanlarda 1.000'den fazla Sovyet öğretmen yeni oluşturulan yüksek eğitim kurumlarında ders vermek için Çin'e gitti.

Diğer taraftan 1950'lerde 2.000 civarında Çinli uzman ve 1.000 civarında Çinli bilim adamı Sovyet biliminin ve teknolojisinin ilerlemesi için Sovyetler Birliği'ne gittiler. 1953'e gelindiğinde Çin'in toplam ihracatında Sovyetler Birliği'nin payı yüzde 55.6'ya çıkarken, SSCB'nin dış ticaretinde Çin'in payı yüzde 20'ye ulaştı. (Medvedev, 1986:29).

Ayrıca 1953'e kadar Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) tüm dünyadaki komünist hareketin lideri olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bu

liderliği ise Stalin şahsında temsil ediyordu. Ancak onun ölümünden sonra ise durum değişmeye başladı.

Çin'in Şincang'ta Denetimi Sağlaması

Çin Komünist partisi (ÇKP) 1949'un sonunda iktidarı ele geçirdiğinde, Şincang tarihsel pek çok mirasa sahipti. Bu zengin miras ise bölgenin Çin'le bütünleşmesi önündeki en büyük engeldi.

Bölgedeki Müslüman Halk Çinlilere karşı etnik ve dini farklılıktan kaynaklanan geleneksel bir düşmanlık duymaktaydı ve bu Şincang'ta sürekli güvensiz, muhalif ve isyankar bir ortamın oluşmasına yol açmıştı. Kültürel ve ekonomik farklar ise halklar arasındaki husumeti iyice artırmaktaydı. Bu yüzden Çinli komünistler Şincang'a asker sevk ettiklerinde bölgedeki durum oldukça hassastı. 1949'da Şincang, geri ve az gelişmiş bir ekonomiye, Han karşıtı bir tavra, İslami bir inanca ve bölünmüş bir siyasete sahip bir ülke durumundaydı.

Yeni rejim ayrıca Şincang'taki halkların ulusal bağımsızlık hareketlerinden oldukça rahatsızdı. Bazı yerel milliyetçiler tarafından Çin yönetimine karşı 1948 yılında Şincang barış ve Demokrasiyi Koruma Ligi kuruldu (Rossabi, 1975:275). Bu ligin iki önemli lideri olan Burhan ve Seyfettin, komünistlerin eşitlik, özerklik, din özgürlüğü ve milliyetlerin statüsünün tanınması vaatlerinden etkilenerek, Şincang'taki yeni bir yapılanma için Pekin'le işbirliği yaptılar.

Bu dönemde Çin Hükümeti askeri ve ekonomik açıdan bölgede zayıf olmasından ötürü, bölge liderlerine geniş bir özerklik vaadinde bulundu. Ayrıca Moskova'da eğitim görmüş liderlerden Seyfettin'in başkanlığındaki Şincang heyeti Çin-Sovyet müzakerelerine katıldı (Mackerrons, 1994:170).

Mart 1950'de Çin-Sovyet Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Burhan Vali olarak, Seyfettin de vali yardımcısı olarak bölgeye atandı (Rossabi, 1975:275). Pekin iyi niyet göstergesi olarak da Uygurların ve Kazakların Şincang'ta Kril (Rus) alfabesi kullanmalarına izin verdi. Aslında

Çin'in uyguladığı bu politikanın iki temel hedefi vardı. İlk olarak dünyadan soyutlanmış bir rejim olarak Moskova'nın güvenini iyice kazanmak ve bu sayede uluslararası alanda düştüğü yalnızlıktan kurtulmak istiyordu. İkinci olarak göçebe veya tarımsal alanlarda yaşayan Uygurların, Kazakların ve Moğolların Kril alfabesini kullanmasına izin vererek Sovyetlerden gelecek yayınları okuyabilmelerini istiyordu. Böylece Çin'deki bu azınlıklar Sovyetlerdeki azınlıklar gibi komünist propagandaya açık hale geleceklerdi.

Çin-Sovyet Anlaşması Mart 1950'de imzalandı (Jackson, 1962:67). Bu anlaşma ile Şincang'taki petrol ve madenlerin çıkartılmasında işbirliği yapmak üzere 30 yıl süre için Çin-Sovyet anonim şirketlerinin kurulması öngörüldü. Bu anlaşma ayrıca Pekin, Şincang ve Sovyet Kazakistan'ındaki Alma-Ata arasında hava ulaşım tesislerinin kurulmasını ve Lançu-Urumçi-Alma Ata arasında demiryolu inşa edilmesi projesini de içeriyordu. Lançu-Urumçi demiryolu inşası 1952'de başladı (Jackson, 1962:77).

Yine aynı anlaşmaya göre İli, Çu ve Sri-Derya nehirlerini birbirine bağlayan 620 millik bir su yolu inşa edilecekti (Jackson, 1962:77). Böylece Şincang ile Aral Gölü'nü birbirine su yolu ile bağlamak mümkün olacaktı. Sovyetlerin destek verdiği bir rafineri 1953'te Şincang'ın en zengin petrol yataklarının bulunduğu Tuzhantsu bölgesinde inşa edilmeye başladı (Jackson, 1962:78).

Bu anlaşmayla bölgedeki Sovyet varlığı daha da güçlenmiş oldu. Aslında Pekin, Sovyetler Birliği'nin Şincang'taki nüfuzunun artmasından pek hoşnut değildi. Ancak Çin'in ekonomik ve askeri açıdan zayıf olması, onu Sovyet yardımlarına bağımlı kılıyordu. Bu yüzden Moskova'nın bölgedeki nüfuzuna karşı çıkamıyordu.

STALİN SONRASI DÖNEM (1953-1956)

Balayından Çekişmeye Doğru

Stalin'in 5 Mart 1953'te ölümü, Sovyetler Birliği'nin politikalarında önemli değişikliklere sebep oldu. SBKP seçkinleri arasındaki kısa bir çekişmeden sonra, Kruşçev yeni lider olarak ortaya

çıktı. Ancak Stalin'in aksine Kruşçev karizmatik olmaktan ve kitleleri peşinden sürüklemekten son derece uzaktı. Bu yüzden Lenin ve Stalin zamanında SBKP liderlerinin dünya komünizmi başkanı olduğu tartışmasız kabul edilirken, Kruşçev ile bu gelenek yıkıldı. Liderlik konusunda en büyük muhalefet ise Çin Komünist Partisi'nden (ÇKP) geldi. Mao, o güne kadarki karizması ve mücadelesiyle komünist hareketin liderliğine oynuyordu. Dolayısıyla Stalin'den sonra komünist dünyanın liderliği sorunu ciddi bir gündem haline geldi. Çin ve Sovyetler Birliği arasındaki diğer sorunlara bir de liderlik mücadelesi eklenince, iki ülke adım adım savaşa sürüklenmeye başladı.

1953-1956 arası dönemde iki ülke arasında Stalin zamanında gözardı edilen sorunlar belirmeye başladığı gibi, yeni bir takım sorunlar ortaya çıktı. Sonuçta iki ülke görünürde müttefik ve kardeş gibi hareket ederken, fiiliyatta birbirine karşı gizli ve aynı zamanda sinsî bir rekabet yürütmeye başladılar.

Ancak her şeye rağmen, Pekin ve Moskova arasında ekonomik ve askeri işbirliği bir süre daha devam etti. Mart 1953'te yeni bir Çin-Sovyet Anlaşması imzalandı. Buna göre Sovyetler Birliği, 50'si 14 Şubat 1950'deki anlaşmada belirtilen, 91'i de yeni büyük teşebbüsleri içeren toplam 141 sanayi tesisinin inşası ya da kapasitesinin geliştirilmesi konusunda Çin'e yardım edecekti (Med-vedev, 1986:25). Sovyetler Birliği ayrıca Çin'e yaptığı mali yardımı artırdı ve temel teknik belgeleri ücretsiz olarak Çinli mühendislere ve bakanlıklara devretti.

Diğer önemli bir gelişme Kruşçev'in Çin ziyaretidir. N. S. Kruşçev, N. A. Bulganin ve A. I. Mikoyen'in de aralarında bulunduğu bir Sovyet heyeti ÇHC'nin kuruluşunun beşinci yıl kutlamalarına katılmak üzere Eylül 1954'te Pekin'e geldiler (Rahul, 1982:19). Bu Kruşçev ve meslektaşlarının Mao ile buluştukları ilk resmi ziyaretti. Görüşmelerde çok sayıda anlaşma imzalandı (Med-vedev, 1986:26).

Sovyetler Birliği imzaladığı bir anlaşmaya göre Port Arthur'daki garnizondan çekilecekti ve bu üsteki tüm askeri ve teknik ekipmanları karşılık-

sız olarak Çinlilere devredecekti. Sovyetler Birliği ayrıca Çin ordusuna ekipman ve yeni model silah dağıtımını artırmayı ve eğitim için askeri uzmanlar göndermeyi taahhüt etti.

Sovyetler Birliği metal işleme, petrol çıkarma, gemi tamiri ve hava ulaşımı ile ilgili anonim şirketlerdeki çok sayıda hissesini de Çin'e devrediyordu. Devir işlemleri 1955'te başladı ve şirketler Çin devlet teşekkülü olarak yeniden örgütlendi (Jackson, 1962:68).

Bu anlaşmalar sonraki dört yıl içinde diğer anlaşmalarla tamamlanacaktı. Bunlar; sağlık ve spor, eğitim ve edebiyat alanlarında işbirliği, Çin'in nükleer reaktör ve siklotron üretimine yardım, çok sayıda bilimsel ve teknik belgenin Çin'e devri, karşılıklı olarak kültürel ve ekonomik etkinliklerin yapılması anlaşmalarını içeriyordu.

Diğer taraftan iki ülke arasında bazı sorunlar da bu dönemde çıkmaya başladı. Çin'in başkenti Pekin'de 1953 yılında basılan ve Liu Pei-hua tarafından yazılan bir kitapta SSCB'nin Tacikistan, Kazakistan, Tannu Tuva ile denize yakın Amur Nehri, Kamçatka ve Sahalin yarımadaları üzerindeki topraklarda hak iddia ediliyordu (Rahul, 1982:17). SSCB bu iddiaları gözardı etmeyi yeğleyerek Çin'in "eşitsiz antlaşmalar" (**unequal treaties**) olarak gündeme getirmeye çalıştığı konulara girmedi (Medvedev, 1986:28).

Çinliler 1858, 1860 ve 1881'de imzalanan ve Çin'den Rusya'ya toprak devrini öngören antlaşmaları "eşitsiz antlaşmalar" olarak niteliyordu. Çin bu antlaşmaların o günkü koşullarda zorla imzalatıldığını ve adilane olmadıklarını iddia ediyordu. Ancak bu tür tartışmalar ilişkilerin tamamen koptuğu 1963 yazına kadar çok fazla gündeme gelmedi ve Çin-Rus kardeşliği havasında gözardı edilmeye çalışıldı. Fakat Stalin'in ölümünden sonra bu tür sorunlar katlanarak artmaya başladı.

1953-57 yılları arasında Çin'de uygulanmaya başlayan Beş Yıllık Plan sırasında SSCB, ÇHC'ye hiç bir maddi yardımda bulunmadı (Jackson, 1962:94). Üstelik o dönemde ÇHC'ye verilen genel Sovyet kredilerinin toplamı 1.31 milyar dolardı. Bu rakam iktisadi kalkınma için verilen uzun

vadeli krediler için gözardı edilebilecek bir meblağdı. Ayrıca Çin'in Sovyet yardımı olmaksızın Beş Yıllık Planı başarıyla uygulaması mümkün değildi. Bu yüzden Çin-Sovyet ilişkilerinde ekonomik bazı sorunlar da belirmeye başlamıştı.

Siyasi alanda Sovyet liderleri Çin'in Sovyetler Birliği'ne danışmaksızın Asya'ya yönelik bağımsız politika yürütmesinden rahatsızdı. Diğer taraftan Sovyetler Birliği de Çin'e danışmaksızın dış politikasını yürütmekteydi. Sovyetler Birliği'nin Yugoslavya ile ani olarak yakınlaşması ve Batı ile daha yakın ilişki kurmak için attığı adımlar buna örnek gösterilebilir. Çinliler Kruşçev'in uluslararası sorunları Batı ile konuşma isteğinden de son derece rahatsızdı.

SBKP'nin Yirminci Kongresi'nden sonra 1954 ve 1955 yıllarında Çin ve Sovyetler Birliği arasındaki ideolojik farklılıklar daha çok gün ışığına çıkmaya başladı (Medvedev, 1986:29). SBKP halen dünyada en çok itibar gören komünist partiydi. Ancak bir çok Çinli Marks-Engels-Lenin-Stalin çizgisinin ideal bir şekilde Mao tarafından yürütülebileceğini düşünüyordu. Bu tartışmalar açıktan açığa yapılmıyordu, fakat ilişkilerin genel seyri bozuldukça ideolojik tartışmalar ve liderlik sorunu daha da karmaşık bir duruma bürünüyordu.

Çin'in Şincang'ı Yeniden Örgütlemesi

Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) 1949'dan sonra bölgeye uyguladığı politika, Çinlilerin geleneksel güvenlik stratejileriyle aynı çizgidedir. Güvenlik endişesiyle sınır ve azınlık bölgelerinin merkezi Çin'le bütünleşmesini sağlamak yeni rejimin uyguladığı temel politikaydı. Bu konuda komünist rejimin daha önceki milliyetçilerden hiçbir farkı yoktu. Sınır ve azınlık bölgelerine uygulanan politikada ideolojik amaçlardan çok ulusal çıkarlar gözetilmiştir. Aksi takdirde Pekin'deki komünist rejimin aynı rejime sahip Sovyetler Birliği'nin Şincang'taki varlığından rahatsız olmaması gerekirdi.

ÇHC ulusal çıkarları doğrultusunda bölge ile bütünleşmeyi sağlayacak politikalara öncelik verdi. ÇHC, SSCB gibi birçok milliyetin ve etnik grubun yaşadığı bir ülkedir. Ancak bu grupların sa-

yısı ve genel nüfusa oranı oldukça azdır. Han Çinlileri ülke nüfusunun yüzde 94'ünü oluşturmaktadır (Jackson, 1962:69).

Çin'in ulusal azınlıkları genelde sınır bölgelerinde yaşamaktadır. Özellikle kuzey ve batıdaki sınır bölgeleri geniş bir coğrafyaya ve stratejik öneme sahip nüfusun seyrek olduğu kurak alanlardır. Zengin doğal kaynakların bulunduğu bu alanlar, Mançurya istisna olmak üzere, oldukça geri kalmıştır.

Çin'in milliyetler politikası, belirli etnik azınlıkların yaşadıkları yere göre bir hiyerarşi ile örgütlenerek yerel ya da bölgesel özerklik verme temeline dayanıyordu. Sosyal bünye parti liderleri tarafından şekillendirilmesine rağmen, azınlık bölgelerinde yerel kültürlerin yaşamasına izin veriliyordu. Bu politika da zamanla ulusal kimliğin ve azınlıkların atalarından miras gelen geleneklerin kaybolmasına yol açıyordu. Bunun sonucunda etnik azınlıklar ile Han Çinlileri arasında yüzyıllardır var olan güvensizlik ve düşmanlık duyguları artıyordu. Ne zaman azınlıklar ayrılmak ya da ulusal bağımsızlık isteseler çoğu zaman acımasızca bastırılıyor ve susturuluyorlardı.

1949'daki zaferden önce, Çinli Komünistler federal bir Çin devleti fikrini destekliyorlardı. Fakat zaferden sonra tekçi bir devlet kuruldu. Bunda Çin'deki azınlıkların genel nüfusa oranlarının az olması da etkili oldu. Çinli komünistler Hanları baskın nüfus olarak düşünerek halkların özgür ve eşit federasyonu mitinden vazgeçtiler. Ancak Çinliler yine de tekçi devlet yapısı içinde ulusal azınlıkların yaşadığı bölgelerde hiyerarşik yapılanmaya gittiler. Bu yeni yapılanmanın boyutları ise hiçbir zaman Sovyetler Birliği'ninki kadar ileri düzeyde olmadı.

Bugünkü siyasi-idari yapılanma genel olarak 1953'te oluşturuldu (Jackson, 1962:70). En üst düzeyde Sovyetler Birliği'nin cumhuriyetleriyle özdeşleştirilebilecek **chu** denen "özerk bölgeler" vardır. Ancak Sovyetlerin birlik cumhuriyetlerinden farklı olarak özerk bölgelerin mevcut devlet yapılanmasından tam bağımsız bir birim olarak ayrılma hakkı yoktur. Bilindiği gibi eski Sovyet anayasasında birlik cumhuriyetlerinin federal devletten

ayrılma hakkı sembolik de olsa vardı. "Özerk mıntıkalar" (**chou, district, prefecture**) hiyerarşik yapılanmada ikinci sırada gelmektedir. Üçüncü sırada ise **hsien** denilen "özerk sahalar" vardır.

Yeni rejim Önce Şincang'taki yerel liderlere 1950'lerin başlarında geniş bir bölgesel özerklik ve yetki vaat etti. 1953'te Burhan Çin İslam Birliği'nin ilk başkanı oldu (Rossabi, 1975:275). 21 Kasım 1954'te Şincang'ın kuzey bölgesinde İli Kazak Özerk Mıntıkası kurularak Sovyet yanlısı yaşlı Kazak liderler işbaşına getirildi (Mackerrons, 1994:171).

Son olarak 1955'te komünistler Şincang Uygur Özerk Bölgesi'ni kurdular (Jackson, 1962:72). Seyfettin de Şincang Uygur Özerk Bölgesi'nin ilk başkanı oldu (Mackerrons, 1994:170). Her ne kadar bölgenin ismi büyük bir özerklik verildiği izlenimi veriyorsa da bu oldukça yanıltıcıdır. Bu özerk bölge ile ilgili olarak Çin anayasası dışında hazırlanmış "Özerklik Yasası"nda belirtilen haklar sadece kağıt üzerinde kalmış ve uygulamaya geçirilememiştir. Özerk bölge başkanının tek başına karar verme ve imza yetkisi bulunmamaktadır. Hatta özerk yönetimin Komünist partisi ve Pekin'in izni olmadan bir başka ülke ile ticari anlaşma imzalama yetkisi dahi yoktur. Bölgede özerk yönetimden başka aynı hak ve yetkilere sahip yedi makam daha vardır. Bunlar; 1. Şincang Askeri Bölge Komutanlığı, 2. Şincang Askeri Üretim ve İnşa Komutanlığı, 3. Şincang Komünist Partisi, 4. Şincang Halk Kurultayı Daimi Komitesi, 5. Disiplin Kontrol Komitesi, 6. Siyasi Danışma Konseyi, 7. Şincang Devlet Savunma Güçleri Genel Komutanlığı'ndan oluşmaktadır (Cengiz, 1997:1403).

Çin komünistleri de Ruslar gibi, Sovyet Orta Asyası ve Şincang'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu Türkçe konuşmasına rağmen, bölge halkını ayrı ayrı etnik gruplara bölmüşlerdir. Şincang'ta 13 ayrı ulusun içinde gösterilen Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Salarlar ve Sarı Uygurlar hep Türk soyundan gelme halklardır. Üstelik bölgede çok az sayıda bulunan Sibo, Solon, Moğol ve Huiler (Çinli Müslümanlar) için ayrı özerk mıntıkalar (**chou**) ve özerk sahalar (**hsien**) kurulmuştur (Cengiz, 1997:1406).

Şincang'ta 13 ayrı milliyetin varlığı 1953'te kabul edildi. Bunlardan 7 tanesi 1954'te özerk yönetimlere sahiptiler. 1985'e gelindiğinde İli Kazak Özerk Mıntıkası da dahil olmak üzere özerk mıntıkların sayısı beşe ulaştı (Benson, 1988:65). Bayangol-Moğol, Kızılsu-Kırgız, Changji-Hui, Borotala-Moğol ve İli-Kazak adlarıyla anılan beş adet özerk mıntıkası Şincang'ta yer almaktadır.

1948'de Uygurlar bölge nüfusunun yüzde 78'ini oluştururken, bugün bu oran yüzde 49'a düşmüştür (Shingleton, 1997:1). Ancak Doğu Türkistanlılara göre bölgede Çinlilerin iddia ettiği gibi 8 milyon değil, 25 milyon civarında Türk kökenli halk yaşamaktadır (Saray, 1997:1419). Çin yönetimi Şincang'ta çok sıkı bir doğum kontrolü politikası izlemektedir. Çin'deki "Doğum Kontrolü Kanunu"na göre şehirlerde oturanların iki, köylerde oturanların ise üçten fazla çocuk sahibi olması yasaktır (Bekin, 1997:1393). Aslında Çin'in bir milyarı aşkın nüfusu düşünüldüğünde bu uygulama makul karşılanabilir. Ancak Şincang 1.646.800 km kare yüzölçümü ile Çin topraklarının 1/6'sını kaplamaktadır. Nüfusu ise resmi rakamlara göre 16.6 milyon civarındadır ve bölgedeki nüfus yoğunluğu son derece azdır (Sinha, 1998:1). Çin'deki nüfus esasen ülkenin güneydoğusundaki kıyı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. İkinci olarak, bu bölge geleneksel bir Çin yurdu değildir. Uygurlar ve Kazaklar çok eski tarihlerden beri bu bölgede yaşamaktadırlar ve bu yüzden zaten çok kalabalık olan Çinlilerle bölge Türklerinin aynı kefeye konulması azınlık haklarının ihlali anlamına gelmektedir.

Tablo 1: Bölge Nüfusunun Karşılaştırılması
(Benson, 1988:35)

Milliyetler	1953 Sayımı	1982 Sayımı
Uygur	3,640,125	5,949,661
Kazak	504,500	903,370
Kırgız	70,000	112,979
Moğol	59,000	117,460
Hui	200,000	570.788
Han (Çinli)	300,000	5,286,533

Üretim ve İnşa Birimi

Sovyet ve Çin komünist partileri arasındaki kardeşlik söylemine rağmen, ÇKP öteden beri Kuzey Çungarya'nın üç yöresindeki (İli, Tabargaytay, Altay) Sovyet nüfuzundan rahatsızdı. ÇKP Şincang'ı Sovyetler Birliği'nden koparıp Çin'le bütünleştirmek istiyordu. Diğer bir sorun da bölgede yaygın olan göçebelikti. Çinliler bölgede iki kademeli bir hayatla karşı karşıya idiler. Uygurlar çiftçilik yaparken, Kazaklar, Moğollar ve Kırgızlar genellikle göçebeliğe dayanan bir yaşam sürüyorlardı.

Uygurlar bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. 1953 nüfus sayımına göre, Şincang'taki 6-9 milyon nüfusun 3-6 milyonunu Uygurlar oluşturmaktaydı (Rossabi, 1962:276). Uygurlar Şincang'ın güneyindeki Tarım nehri Bölgesi'ndeki köylerde ve kasabalarda yaşıyorlardı. Birçoğu Kaşgar, Aksu ve Hoten gibi önemli şehirlerin etrafındaki tarımsal arazilerde toplanmıştı.

1950'lerin başlarında Uygur çiftçileri genelde göçmen olan Kazak ve Kırgızlara göre Çinlilerle daha az sorun yaşamaktaydı. Güneydeki Uygur bölgesi yeterli doğal kaynağa sahip olmasına rağmen, kuzeydeki Kazak bölgesi doğal kaynak açısından daha zengindi. Bu yüzden Çinli işçilerin çok azı Çungarya'dan Tarım nehri havzasına geçti.

Böylece Çinliler Şincang'ın kömür, çelik ve petrol kaynaklarının bulunduğu Kazak mıntukasında yoğunlaştılar. Ayrıca göç ekonomisi komünist amaçlara karşı büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Çünkü göçebe tarzı hayat, Komünist kadroların Kazak sahalarına ulaşmasını ve onları etkileyebilmelerini zorlaştırıyordu.

Çinliler bu sorunu çözebilmek için, bölgeye yerleşmiş Çinli askerlerden oluşan Üretim ve İnşa Birimini kurdular (Rossabi, 1962:277). Devlet Kazak mahsullerine yüksek fiyat politikası uygulamaya başladı ve sadece çok hareket eden göçebelere karşı onları yerleşik hayata geçirmek için güç kullandı. Komünistler, yerleşik çiftçiliğin sürekli göçebeliğe göre iktisadi açıdan daha avantajlı olduğuna Kazakları ikna etmeye çalıştılar.

Kazaklar da kısa sürede bu kolaylıkları fark etmeye başladılar. Bazıları yerleşik hayata geçerken

ve geniş yerleşim birimleri oluşurken eski feodal bağlar gevsemeye başladı. 1950'lerin sonunda bir çok ortak işletmelerin kurulması, Çinlilerin bölgedeki hedeflerinin yavaş yavaş gerçekleşmekte olduğunu göstermekteydi.

Diğer yandan 1956 Baharıyla birlikte, yüzde 80 oranında tarım işletmesinin bulunduğu güneydeki Tarım Havzası'nda bir çok kooperatif kuruldu. Bu zirai alanda bir devrim niteliği taşımaktaydı. 1954'te Şincang'ta 147 zirai üretim kooperatifi varken Temmuz 1956'da bu rakam 10.781'e ulaştı (Jackson, 1962:79).

Üretim ve İnşa Birimi aynı zamanda ÇKP'nin ve Çin ordusunun Uygurlar ve Kazaklar üzerindeki denetiminin artmasını sağladı. Özellikle Üretim ve İnşa Birimleri Şincang'a doğudan Çinli göçmen yerleştirme konusunda çok önemli bir rol oynadılar. 1954'te İli Kazak Özerk Mıntukası ve 1955'te Şincang Uygur Özerk Bölgesi'nin kurulması, Çin'in idari açıdan bölgede egemen olduğunun resmi birer ilanıydı. Sovyet nüfuzu sadece Kazak aydınlar üzerindeki güçlü etkisini sürdürdü.

İLİŞKİLERİN BOZULMA DÖNEMİ (1956-1963)

Çin-Sovyet İlişkilerinde Gerilimin Artması

Kruşçev'in Nisan 1956'da Stalin'e karşı yaptığı meşhur eleştirisinden sonra, Çin ve Sovyetler Birliği arasındaki siyasi gerilim arttı. Fakat bu tartışmalar 1950 Antlaşması'nın ruhu içerisinde çözüldü. Yine ÇHC ve SSCB arasındaki Uzak Doğu sınırları ile ilgili ilk iddialar Çinliler tarafından Haziran 1957'de ortaya atıldı (Rahul, 1982:21). Çinliler Rusya'nın eşitsiz antlaşmalarla kendisinden aldığı toprakları tekrar talep etti. Ancak Çin-Sovyet sınırları üzerindeki gerilim 1963 yazına kadar ciddi bir sorun olarak gündeme gelmedi.

Bütün bu olanlara rağmen, Mao Zedung Ekim Devrimi'nin 40. Yıldönümü kutlamalarına katılmak için 1957'de Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti (Medvedev, 1986:31). Mao kendi yaptığı konuşmada açık bir ağız dalaşına girmezken, karşılıklı eleştiriler kapalı oturumlarda gündeme gelmeye başladı. Çinliler Sovyetlerin tarım ve dış politika-

larını eleştirirken, Sovyetler de Çinlilerin iç ve dış politikalarını tartışma konusu yapıyorlardı.

Sovyet liderleri Çin'deki kolektifleştirme hareketini gerçekleştirmeye yarayan "Üç Kırmızı pankart", "Büyük Uzun Yürüyüş" ve "Dört Şeytanın Tavsiyesi" politikalarından oldukça rahatsızdı. Çünkü bu politikalar, Sovyetlerin tüm Çin'de olduğu kadar Şıncang'taki çıkarlarını da derinden sarsıyordu. Yine de Sovyetler Birliği, Çinlilerin 1958 ve 1959 yıllarında artan yardım isteklerini boş çevirmedi.

Askeri alanda 1957-58 yıllarında bazı sorunlar çıkmaya başladı (Medvedev, 1986:32). Sovyetler Birliği Çin'in kendi atom ve hidrojen bombası ile füze sistemlerini geliştirebilmesi için ihtiyaç duyduğu yardımı gerçekleştirme konusunda isteksiz davranıyordu. Diğer taraftan Çin, kendi topraklarında özel bir radyo istasyonu inşa edilmesi yönündeki Sovyet tekliflerini reddetti ve Sovyet gemilerinin Çin limanlarına girmesine izin verilmesi konusundaki ricaları kabul etmedi. Sovyetler Birliği de nükleer enerjiyle çalışan Sovyet denizaltılarının Çin'e verilmesi talebini geri çevirdi. Kruşçev bu tür sorunları halledebilmek için Pekin'e dört günlük ziyarete çıktı. Fakat Mao- Kruşçev zirvesinde hiçbir somut sonuç çıkmadı (Medvedev, 1986:33).

Diğer bir Çin-Sovyet anlaşmazlığı da 1959 yazında ortaya çıktı (Medvedev, 1986:33). Sovyetler Birliği'nin ABD ile ilişkilerini geliştirme gayreti Çinlileri rahatsız ediyordu. ABD gezisinden sonra ÇHC'nin onuncu yıl kutlamaları için Pekin'e giden Kruşçev, havaalanında son derece soğuk bir şekilde karşılandı. Bu, bir Sovyet liderinin Çin'e o dönemde yaptığı son ziyaretti. Bundan sonraki 25 yıl boyunca böyle bir ziyaret gerçekleşmedi.

Bu dönemde Çin ve Hindistan arasında sınır çatışmaları yaşanıyor. Sovyetler birliği bu sorunda tarafsız bir tutum takındı ama, bu tarafsızlıkta Hindistan'ın çıkarları daha çok gözetiliyordu. Bu durum ise ÇHC ve SSCB arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine yol açtı.

Çin-Sovyet ekonomik ilişkileri de kötüleşmeye başladı. Çin'in Birinci Beş Yıllık Planı boyunca-

ca (1953-58), SSCB Çin'in en büyük ticari ortağıydı. Fakat 1950'lerin sonuna gelindiğinde Çin-Sovyet ticaret hacmi oldukça daraldı. Bu daralmada Büyük Uzun Yürüyüş'ün (1958-60) başarısızlığının yanında ikili siyasi ilişkilerin kötüleşmesinin de etkisi vardır. Sınai ve ziraî ticaret yaklaşık yüzde 30 oranında geriledi. 124 projeye ilişkin Sovyet imar yardımı son derece azaldı. Fakat Çin'deki 66 yerin inşasında işbirliği devam etti. Tüm Sovyet teçhizat yardımı 1961'de beşte bir oranında düştü (Medvedev, 1986:37). Çinliler Sovyetlerin yardımının azalmasını Çin ekonomisinin başarısızlığının başlıca sebebi olarak gördüler.

Zamanla iki ülke arasındaki anlaşmazlıklar diğer komünist partilerde de tartışma konusu oldu. SBKP Merkez Komitesi Haziran 1960'a diğer komünist partilerine "bilgi notu" gönderdi (Medvedev, 1986:34). Bu mesaj Çin'in komünist liderlerini öğreti yönünden eleştiriyordu.

Daha sonra Çinliler, Çin'de çalışan Sovyet uzmanlarının ülkeyi eleştiren bazı belgeler hazırlamasından rahatsız oldular. Bu durumu Sovyetler Birliği nezdinde bir kaç defa kınadılar. Bütün bu gelişmeler sonucunda Kruşçev tüm Sovyet uzmanlarını 16 Temmuz 1960'ta geri çağırdı (Medvedev, 1986:34). Bu, çok aceleyle alınmış yanlış bir karardı. Çünkü bu kararla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler telafisi mümkün olmayan ve her an kopabilecek bir noktaya geldi.

Tam bu sırada Çin çok ciddi bir ekonomik krize girdi. "Üç Kırmızı Pankart" politikasının çökmesi ekonomik yıkımlara yol açmıştı. Sovyet uzmanların geri çağırılması Çin'in bu sorunlarını daha da derinleştirdi ve içinden çıkılmaz bir hale soktu.

Ancak Sovyet uzmanların geri çağırılması iki ülke ilişkilerini tamamen koparmadı. Moskova 1960'ların başında Uluslararası Komünist Partiler Konferansı düzenledi ve Yugoslavya dışındaki tüm ülkelerin komünist partileri bu konferansa katıldı (Medvedev, 1986:35). Aynı zamanda Mao, 1961 yılında Kruşçev ve Brejnev'e içinde olumlu ifadelerin bulunduğu bir Yeni Yıl Kutlama mesajı yolladı (Medvedev, 1986:35). Ancak bu

tür iyi niyet dilekleri sadece sözde kalmaya başlamıştı. Çin Başbakanı Zu Enlai'nin ekim 1962'de Moskova'daki Yirmibirinci SBKP Kongresi'ne katılmasına rağmen, kongredeki konuşmasında SBKP'yi eleştirdi (Medvedev, 1986:37).

Çin tarafından diğer bir radikal adım 1962'de atıldı. Çin, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa ülkelerine de verdiği genel yardımı almayı reddetti (Medvedev, 1986:37). İki ülke arasındaki kültürel değişim durma noktasına geldi. Sovyet bilimsel ve teknik eserlerin Çin'de basımına son verildi (Medvedev, 1986:38).

Nihayet Ocak 1963'te Çinliler ilk defa Kruşçev'e ismen sataşmaya başladılar (Quested, 1984:116). Bu açık sataşma Çin-Sovyet ittifakının da sonu oldu. 1963'ün başlangıcından itibaren **People's Daily** ve diğer Çin basını Sovyetler Birliği ve SBKP'nin politikalarını eleştiren bir çok makaleyi yayınlamağa başladı.

Şincang'ta Kazak İsyanı

Bu dönemde daha fazla özerklik isteyen bir Kazak ulusal hareketi ortaya çıktı ve bu hareket komünistlerin işbaşına gelmesinden etkilenmedi. Milliyetçi Kazak hareketi, sınırın diğer tarafındaki Sovyet Kazaklarıyla olan temas sonucu güçlenmişti ve bu durum Çin-Sovyet ilişkilerinde önemli bir gerginliğe sebep oluyordu.

1957'de Çin Hükümeti, Şincang'taki milliyetçi Kazak kadroları sözde komünist karşıtlığı ile suçlayarak görevden almaya başladı ve yerlerine genelde Çinli personel yerleştirdi (Mackerrons, 1994:171).

1957'nin başında 629 kırsal üretim kooperatifi vardı ve bunların yüzde 24'ü göçebelikle ilgili idi (Jackson, 1962:79). Bu tarihten sonra bölgedeki Kırsal alanlara yerleşim yerleri kurulmaya başlandı. Bu gelişme Şincang'taki bazı Kazakların Sovyetler Birliği'ne göç etmesine yol açtı. Böyle şehirlerin kurulması İli Kazak Mıntıkası'nın Şincang'la ve Çin'le bütünleşmesini hızlandırdı. Öteden beri kuzey Şincang'ta varolan güçlü Sovyet etkisi zayıflamaya başladı. Kazak bölgesi artık Moskova'yı değil, Urumç'i ve Pekin'i merkez olarak kabul etmeye başladı.

Çinlilerin ılımlı politikaya son vermesi ve 1958'deki hedefleri doğrultusunda radikal bir politika izlemeleri, Kazak milliyetçiliğini tehdit etmeye başladı (Gladney, 1993:277). Bu, göçebelerin hayat sahasının daralmasına ve diğer ekonomik sorunlara yol açtı. Ayrıca komünistler, Kazak muhalefeti dengelemek için bu dönemde mıntıkaya Çinli göçmen yerleştirilmesine hız verdi. Lançu-Hami demiryolunun 1959'da bitmesi, Çinli göçmenlerin gelmesini hızlandırdı (Rossabi, 1975:278). Birkaç yıl içinde Şincang'taki Çinli nüfus 500.000'den 2.6 milyona ulaştı ve bunların çoğu Kazak mıntıkasına meskûn edilmiş bulunuyordu (Rossabi, 1975:279).

Çinliler Şincang'taki Sovyet nüfuzunu kırmaya kalkışınca, bütün Çin-Sovyet ilişkileri hızla bozulmaya başladı. İlk olarak, Çin Başbakanı Zu Enlai tüm Çin azınlık dillerinde Kril alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılacağını ilan etti ve bu karar iki yıl sonraki (1962) Şincang Uygur Bölgesel Halk Konseyi'nde onaylandı (Jackson, 1962:73). Latin alfabesi Çin içindeki iletişimi kolaylaştırırken, Çin-Sovyet-Moğol sınırının iki yakasındaki halkları da böldü.

İlk başlarda Çin yönetimi, özellikle Kazak bölgesinde, Kril alfabesinin kullanılmasını hoş karşılamıştı. Çin bu sayede Kazakların ve Uygurların daha güçlü bir komünist propagandayla karşı karşıya kalacaklarını düşünüyordu. Ancak Kril alfabesinin Şincang'ta kullanılmaya devam etmesi bölgedeki Sovyet nüfuzunu daha da artırmıştır. Latin alfabesine geçişle Çinliler bu gidişin önünü almak istediler. Zamanla Uygurlar, Kazaklar ve diğer azınlık grupları ülke içinde iyi bir statü elde edebilmek için Çince'yi öğrenmek zorunda kaldılar. Çinliler bu süreci hızlandırmak için sınır bölgelerinde yeni okullar açtılar. Böylece Çince ülkenin her yerinde resmi ve geçerli bir dil haline geldi. Kazakların Çinlileşme korkusu komünist harekete karşı olan muhalefeti artırdı. Sovyet kazakları ile olan temas, Şincang'taki pek çok Müslüman'ın daha yüksek bir hayat standardına karşı olan arzusunu artırıyordu.

Azınlıkların bu istekleri 1962 baharında ciddi gelişmelere yol açtı. Çoğunluğu Kazaklardan ve

Uygurlardan oluşan 500.000 civarında insan Çin'den Sovyetler Birliği'ne göç etti (Mackerrons, 1994:171). Göçmenler iki tür gruptan oluşuyordu. Birinci grubu Sovyet yanlısı ve Çin karşıtı aydınlardan oluşurken, ikinci grupta daha yüksek geçim koşulları uman göçebeler ve köylüler vardı.

Şincang parti yetkilileri öncelikle propaganda yaparak ve idari önlemler olarak göçü durdurmaya çalıştılar. Ancak bunda başarısız oldular. Çin yönetimi daha sonra Sovyet sınırını kapattı ve tüm mültecilere geri dönme çağrısı yaptı. Bunun üzerine onbinlerce Kazak ve Uygur Kazak Mıntukası'nın Yining kentinde toplanarak Çinlilerin sınırı kapatmasını protesto ettiler (Mcmillen, 1979:123). Çin birlikleri göstericileri kuvvet kullanarak dağıttı. Bazı göstericilerin hayatını kaybettiği olaylarda pek çok gösterici de tutuklandı. Çinliler, Sovyetler Birliği'ni Kazakları yayın yoluyla göçe özendirmeyle ve usulsüz pasaport düzenlemeyle suçladılar.

Çinliler, 26 Mayıs 1962'de kapattıkları sınıra daha da asker yığıdılar. Gulca ve Urumçi'de Sovyet konsoloslukları kapatıldı. SSCB de tepki olarak Çin'deki pek çok konsoloslukunu kapattı (Rahul, 1982:21). Bütün bunların sonucunda Şincang'taki ve özellikle İli Mıntukası'ndaki Sovyet nüfuzu sona erdi. Bölgedeki Çin-Sovyet ticareti oldukça düştü ve Urumçi ile Sovyet kenti Aktogay arasında yapılması planlanan demiryolu tamamlanmadan kaldı. Her şeye rağmen Şincang'taki Sovyet yanlısı ve Çin karşıtı eğilim tamamen sona ermedi. İli olaylarının diğer somut bir sonucu da Sovyetler Birliğinin bölgede yaptığı Çin aleyhtarı yayınların artması oldu.

DEĞERLENDİRME

Bu makale iki temel varsayıma dayanmaktadır. Bunlardan ilki "ulusal çıkar" kavramının ülkelerarası ilişkileri belirlemede çok önemli bir yere sahip olduğudur. Bu kavramın uluslararası alanda taşıdığı önem 1950-1963 dönemindeki Çin-Sovyet ilişkilerinde çok açık görülmektedir. Bu dönemde Çin ve Sovyetler Birliği ideolojik birlikteliğe rağmen, ülke çıkarları için amansız bir rekabete girmekten kaçınmamışlardır.

Bu çalışmanın diğer bir varsayımı da Çin-Sovyet ilişkilerinde ulusal çıkar kavramını esas olarak Orta Asya bölgesinin belirlediğidir. Makaleden açıkça anlaşıldığı gibi, özellikle Doğu Türkistan üzerindeki nüfuz mücadelesi komünist kardeşliğe dayalı Çin-Sovyet ittifakını sona erdiren en önemli unsurdur.

Günümüzde Sovyetler Birliği'nin yerini halef devlet olarak Rusya Federasyonu almıştır. Sovyet Orta Asyası olarak tanımlanan bölgede ise 1991'de beş yeni bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Ancak Rusya bölge üzerinde varolan nüfuzunu halen korumaktadır. Çin ise Şincang üzerindeki egemenliğini devam ettirdiği gibi, 2000'li yılların süper devleti olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla her iki ülke halen Orta Asya politikasını derinden etkilemektedir. Bu yüzden iki ülke ilişkilerini etkileyen saikleri iyi bilmek gerekmektedir. Bunun için de ülkelerin tarihi tecrübeleri önem taşımaktadır. Çin ve Rusya'nın geçmişlerine yapılacak farklı yaklaşımlar Orta Asya'nın istikrarsızlığının kökenlerini belirleyebileceği gibi, günümüz gelişmelerini anlamak için ipuçları verecektir. Sonuç olarak, Orta Asya'nın bu mücadeledeki ana rolü henüz bitmemiştir.

KAYNAKLAR

- ALPTEKİN, E. (1988-89) "Relations Between Eastern and Western Türkistan", **The Central Asian Newsletter**, December -January.
- BEKİN, M. R. (1997) "Doğu Türkistan Gerçeği", **Yeni Türkiye**, sayı 16, Temmuz-Ağustos.
- BENSON, L., I. Svanberg (1988) **The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority**, Ekblands, Vasterik-Sweden.
- CENGİZ, İ. (1997) "Doğu Türkistan'ın Hukuki Durumu ve Temel Sorunları", **Yeni Türkiye**, sayı 16, Temmuz-Ağustos.
- CLUBB, E. O. (1971) **China and Russia: The Great Game** New York, Columbia University Press.
- DITTMER, L. (1992) **Sino-Soviet Normalization and Its International Implications, 1945-1990**, Seattle, and London, University of Washington Press.
- ELISION, H. J. (1982) **The Sino-Soviet Conflict**, Seattle, London, University of Washington Press.
- FRANKEL, J. (1970) **National Interest**, London, Pal Mai Press.
- GITTINGS, J. (1968) **Survey of the Sino-Soviet Dispute**, London, New York, Toronto, Oxford University Press.
- GLADNEY, D. C. (1993) "The Muslim Face of China", **Current History**, September.
- GU, X. (1993) "China's Policy Towards Russia", **Aussenpolitik**, 111/93.
- HARADA, C. (1997) "Russia and North-East Asia", **Adelphi Paper**, Volume 310.
- JACKSON, W. A. D. (1962) **The Russo-Chinese Borderlands**, Toronto, New York, London, D. Von Nostrand Company Inc Princeton New Jersey.
- LIJUN, S. (1995) "China's Foreign Policy Under Status Discrepancy, Status Enhancement", **Contemporary Southeast Asia**, September.
- MACKERRONS, C. (1994) **China's Minorities**, New York, Oxford, Oxford University Press.
- MANDELBAUM, M. (1994) **Central Asia and the World**, New York, Council of Foreign Relations Press.
- MCMILLEN, D. H. (1979) **Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949-1977**, Boulder-Colorado, Folkstone-England, Westview Press-Dawson.
- MEDVEDEV, R. (1986) **China and the Superpowers**, Oxford, New York, Basil Blackwell.
- MOLTZ, J. C. (1995) "Regional Tensions in the Russo-Chinese Rapprochement", **Asian Survey**, June.
- MOSELEY, G. (1966) **A Sino-Soviet Cultural Frontier: The Ili Kazakh Autonomous Chou**, Cambridge.
- QUESTED, R. K. I. (1984) **Sino-Soviet Relations**, Sydney, Boston, London, George Allen & Unwin.
- RAHUL, R. (1982) **Struggle For Central Asia**, New Delhi, Vikas Publishing House PVT LTD.
- ROSSABI, M. (1975) **China and Inner Asia**, New York, Pica Press.
- SARAY, M.(1997) "Doğu Türkistan Türklerinin Dramı", **Yeni Türkiye**, sayı 16, Temmuz-Ağustos.
- SHINGLETON, W. D. (1997) "In Xinjianag, China's Consolidation Isn't Solid", **The Christian Science Monitor**, 27 August.
- SINHA, P. B. (1998) "Islamic Militancy and Separatism in Xinjiang". **Research Associate, IDSA**. 8 January. <http://www.idsa-in-dia.org/an-jun-7.html>. (30 Temmuz 1998).
- STUART, D. T; Tow, T William (1982) **China the Soviet Union and the West**, Boulder, Colorado, Westwiev Press.
- VOSKRESSENSKI, A. D (1996) **The Difficult Border**, New York, Nova Science Publishers, Inc.
- WILCOX, F. O. (1974) **China and the Great Powers**, New York, Praeger Publishers.

Central Asia in the Period of Sino-Soviet Alliance (1950-1963)

Selçuk ÇOLAKOĞLU

Adnan Menderes University in Turkey Department of International Relations

ABSTRACT

This article analyzes the importance of Central Asia Dimension in the period of Sino-Soviet alliance (1950-1963). In this study two main ideas have been concluded. The first is that 'national interest' is the most important thing in specifying interstate relations. Despite the ideological unity in the alliance period, the People's Republic of China and the Soviet Union could not escape a sharp struggle on the base of national interest.

The second is that the Central Asia dimension was the most important factor to specify the national interest in the context of Sino-Soviet relationship. The struggle for Central Asia affected the overall Sino-Soviet relations in the alliance period.

Key Words:

Sino-Soviet Relations, Central Asia, Xinjiang, Uighur, Kazakh.

Средняя Азия во Время Китайско-Советской Коалиции (1950-1963)

Селджук ЧОЛАКОГЛУ

*Университет Аднан Мекдереса
Научный сотрудник Международного отдела ИИБФ Назимли*

РЕЗЮМЕ

Эта статья анализирует значение Средней Азии во время китайско-советской коалиции (1950-1963). Главные выводы исследования заключаются в следующем. Первое, 'национальный интерес' является основой в определении межгосударственных отношений. Несмотря на идеологическое единство во время коалиции, народы Китайской Республики и Советского Союза не смогли избежать острой борьбы на основе национального интереса.

Второе, Средняя Азия была самым главным фактором для определения национального интереса в контексте китайско-советских отношений. Борьба за Среднюю Азию повлияла на все аспекты китайско-советских отношений в период коалиции.

Слова-ключи

Китайско-советские отношения, Средняя Азия, Синджан, Уйгур, Казах

SİYASETNAMELERİMİZDE ÇİZİLEN “DEVLET ADAMI” PORTRESİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Doç.Dr.Nevin Güngör ERGAN

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

ÖZET

Siyasetnameler daha iyi bir devlet yönetiminin sağlanması için devlet adamlarına, yöneticilere öğüt veren eserlerdir. Nasihatnameler de siyasetnamelerin içinde veya onların bir kolu olarak incelenebilir.

Platon'un devlet adlı eseri Batı'da olduğu gibi Doğu'da yazılan siyasetnameleri de etkilemiştir.

Bu çalışmada başlıca dört düşünürün devlet yönetimi konusunda devlet adamlarına tavsiyeleri üzerinde durulmuştur: 1) Yusuf Has Hacı. Eseri: Kutadgu Bilig, 2) Nizamülmülk. Eseri: Siyasetname, 3) Koçi Bey. Eseri: Koçi Bey Risalesi, 4) Defterdar Sarı Mehmet Paşa. Eseri: Devlet Adamlarına Öğütler. Çalışma sonucu devlet adamlarının, yöneticilerin sahip olmaları gereken şu özellikler tespit edilmiştir: Devlet adamı adil, bilge, ölçülü, akıllı, tevazu sahibi, cömert, dürüst, zulmü önleyen, danışarak karar veren ve liyakati esas alan bir yöneticidir.

Anahtar Kelimeler:

Siyasetname, nasihatname, devlet adamı.

GİRİŞ

Sosyolojik açıdan baktığımızda "devlet" milletin örgütlenmiş siyasi mekanizmasıdır. Dolayısıyla devlet idaresi toplumun bütün fertlerini ilgilendiren bir konudur.

Bu bağlamda "Daha iyi bir devlet idaresi nasıl olabilir?" sorusu çok eskiden beri sorulmuş; filozoflar, bilim ve devlet adamları bu konuda ayrıntılı eserler ortaya koymuşlardır.

Hangi çeşit yönetim sisteminde olursa olsun, devletin etkinliğinde, milletin refah ve huzurunda şüphesiz devlet adamlarının belirleyici rolleri vardır. Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin'den sonra Türk sosyoloji hayatında yer alan ve kısa süren yaşamında "büyük adamlar" konusunda da orijinal görüşler ortaya koyan Mehmet İzzet, sanayi sonrası toplumda demokrasi, feminizm, sosyalizm gibi cereyanların büyük adamın büyüklüğüyle ve karizmasıyla oynanmasına yol açtığını belirtmiştir (İzzet 1339: 91-102). Bugünkü demokrasilerde ve bilgi toplumunda "dördüncü kuvvet" olarak nitelenen "medya" da bu süreci hızlandırmakta, "reyting artırma" amacıyla topluma kötü örnek olabilecek kişileri dakikalarca konuşturan sunucular, "çok sınırlı vaktimiz var efendim, kusura bakmayın sözünüzü keseceğim" deyip, cümlesini bitirmeden bir siyasetçiye ekrandan çekebilmektedirler. Sonuçta, "toplum-devlet-siyasetçi" etkileşimi çerçevesinde birçok faktörün etkisiyle çok az sayıda "siyaset adamı" "devlet adamı" seviyesine çıkabilmektedir.

Bu çalışmada "devlet adamı" kavramı ile; ele aldığımız siyasetname ve nasihatnamelerde hitabedilen hükümdar, veziriazam, vezirler, defterdar, serasker, serdar gibi, günümüz Türkiye'sinde Cumhurbaşkanı, Başbakan, bakanlar, milletvekilleri, başkomutan ve kumandanlara... tekabül eden, üst düzeyde yöneticilik hizmeti veren devlet görevlilerinin kastedildiği düşünülebilir.

"Siyaset, Arapça sözlüklerdeki anlamıyla, bir nesneyi dikkatle gözetmektir. Vali ve hakim olmak, halkı gözeterek yönetmek, bu yolda gereken tedbirleri almak anlamları bu esastan çıkmıştır. Daha sonraları "hükümet işleri", "politika", "dip-

lomasi" yerinde kullanılmıştır" (Levend 1963: 167).

"Siyasetname", siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Siyasetnameler, esas konu olarak devlet yönetimini konu aldığına, ilk ve orta çağlarda bütün güç ve yetki de Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan hükümdarda bulunduğuna göre, bunlar daha çok hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir (Levend 1963: 168).

Siyasetnameler; 1) Hükümdarda ve devlet adamlarında bulunması gereken özellikler hakkındaki tespitleri, 2) Devlet yönetiminin şartlarını ve esaslarını irdelemeleri, 3) Çağlarının toplumsal hayatını ve kurumlarını, sosyal değerlerini ortaya koymaları, 4) Ele aldıkları sosyal yapı ve problemlere eleştirel bir yaklaşımla eğilip çözüm önerileri getirmeleri, 5) Hükümdarların ve devlet adamlarının sahip olmaları gereken özellikleri belirlerken ve sosyal yapıdaki problemlere çözüm önerileri getirirken, ortaya koydukları sosyal değerler ve ilkelerle bugüne de ışık tutmaları... açılarından sosyolojik alanda da önemli eserlerdir.

Nitekim Ziyaeddin F. Fındıkoğlu Türkiye'de sosyolojinin tarihi gelişim aşamalarını belirlerken XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla kadarki gelişmelerin başlıca iki yön takibettiğini belirtir:

1) Siyasetnamecilik, 2) Tarihçilik ve Vak'anüvisçilik (Fındıkoğlu 1958: 140).

Siyasetnameler, esas karakter bakımından ahlaki eserler arasında yer alır. İlk ve orta çağlarda ahlakın temeli din olduğuna göre, siyasetnameler dini esaslara dayanır. Kur'an'dan ve hadislerden deliller getirilir, tarihten örnekler verilir. Geçmişteki olaylar, adil ve zalim hükümdarlarla devlet ve din adamlarının bu konudaki tutumlarını belirten hikayeler ve fıkralar anlatılır (Levend 1963: 171).

Batıda kral ve hükümdarların "başucu kitapları" olmuş olan Thomas Morus'un Ütopya'sı, T. Campanella'nın "Güneş Sitesi", Machiavelli'nin "Prens"i gibi eserlerin ilk örneği Platon'un "Politeia (Devlet)" adlı eseridir. Devlet önce VI. Yüzyılda Pehlevi ve Süryani diline, VII. Yüzyılda Arapça'ya çevrilerek, Doğu'da kaleme alınacak ilk siyasetnameleri de etkilemiştir. Hatta, Yusuf Has Hacıp'ten bir yüzyıl önce aynı çevrede yaşa-

yan ve Kutadgu Bilig üzerinde büyük etkisi bulunan Farabi "Medinet'ül Fazıla"sını yazarken elinin altında Platon'un Devlet'inin arapça çevirisi bulunmaktadır. Görülüyor ki, Doğu'da ve Batı'da ünlü olan siyaset kitaplarının ilk kaynağı ve örneği, "Devlet" kavramını ilk defa olarak ayrıntılı bir şekilde ele alan Platon'un Devlet'i olmuştur (Ars-İlan 1987: 10).

A.S. Levend'e göre devlet kavramını ele alarak, en iyi devlet şeklini araştıran Eflatun(Platon) ile Aristo'dur. Platon'un bu konudaki diyalogları ile Aristo'nun eserleri, eski Yunanistan'daki devlet şekilleri ve hükümet sistemleri gözönünde tutularak kaleme alınmıştır (Levend 1963: 173).

Platon'a göre toplumda yöneten ve yönetilen olmak üzere iki kesim vardır. Bilgili, adaletli ve erdemli kişiler yönetimi ele almalı veya yönetene yardım etmelidirler. Bunlar yönetilene de yol gösterirler; onları yatıştırıp taşkınlıktan korurlar. Bilgi iyi eğitimle elde edilir. Adalet, kendine teslim edilen emaneti korumak, nefesine hakim olmak, düzenle çalışmaktır. Erdem ruh sağlığı ve güzelliğidir. Kötülük ise ruhun hastalığı ve çirkinliğidir (Levend 1963: 173).

Platon'un fikirleri şu şekilde özetlenebilir: Ya hükümdarlar filozof, ya filozoflar hükümdar olmalıdır; böyle olmazsa devlet ve insanlık için mutluluk beklenemez. Yöneten, kendi işine geleni değil, yönettiği halkın yararını gözetmeli ve onun işine geleni yapmalıdır (Levend 1963: 174).

Aristo da, en iyinin, erdemce en üstün olanın, kendi çıkarını düşünmeden, bütünün iyiliği uğrunda çalışanın egemenliği esasını kabul etmektedir. Aristo'ya göre devlet, topluluğun en yüksek ve siyasal şeklidir (Levend 1963: 174).

Doğuda ve batıda siyasetname türünde birçok eser yazılmıştır. Bursalı Mehmet Tahir "Siyasete Müteallik Asar-ı İslamiyye"(1332) adlı eserinde siyasete ait 172 adet İslami eser tespit etmiştir. "Eflatun ve Aristo'nun fikirleri İslam filozoflarına başlıca kaynak olmuştur. Bu iki filozofun eserleri daha önce Arapça'ya çevrilmiş olmakla birlikte, devlet kavramını ele alarak Eflatun ve Aristo'nun bu konudaki fikirlerini uzlaştırmaya çalışan, kendi düşüncelerini de ekleyerek akli ve mantiki so-

nuçlara bağlayan ilk filozof Farabi' ...dir" (Levend 1963: 176).

Farabi de Eflatun gibi kusursuz bir devlet kavramı üzerinde durur. İnsanlar çeşitli ihtiyaçlarla birleşmişler, sonunda birer başkanın yönetimi altında devletler kurmuşlardır. Bütün yetki başkanın elindedir. Başkan adil, şefkatli ve merhametli oldukça, devlet işleri yürür ve insanlar rahat yaşar. Yönetilenle yöneten arasındaki uyum, topluluğun mutluluğudur. Böylece herkes kendi işinde çalışır, görevini başarır, toplum da mutluluğa kavuşur. Bunun içindir ki, devlet başkanının bütün iyi vasıfları ve erdemleri kendinde toplamış olması gerekir. (Farabi 1990: 79-81).

Farabi'ye göre devlet başkanı şu özellikleri taşımalıdır: 1) Sağlığı yerinde olmalı, 2) Anlayışlı olmalı, 3) Hafızası kuvvetli olmalı, 4) Zeki ve uyanık olmalı, 5) Güzel konuşabilmeli, 6) Öğretmeyi ve öğrenmeyi sevmeli, 7) Yemeye, içmeye ve kadına düşkün olmamalı, oyundan (kumardan) sakınmalı, 8) Doğruluğu ve doğruları sevmeli, yalancılardan nefret etmeli, 9) Cömert olmalı, 10) Adaleti ve adil olanları sevmeli, zulümden ve zalimlerden nefret etmeli, 11) Yumuşak huylu olmalı, 12) Büyük bir azim ve irade sahibi olmalı ki, gerekli bulduğu şeyleri gerçekleştirme hususunda cesaret gösterebilir, korkak veya yumuşak olmasın (Farabi 1990: 87-89).

Siyasetnamelerin içinde incelenebilen, fakat bazı önemli farkları dolayısıyla ayrı bir tür olarak da ele alınabilen "Nasihatnameler", özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığı, devlet işlerinin ve kurumlarının bozulduğu, sosyal değerlerin ve kuralların etkinliğini yitirdiği bir toplum yapısının yeniden düzenlenmesi için tespit ve teklifler getiren öğüt kitaplarıdır. Devlet adamlarıyla bazı düşünürler tarafından yazılan bu eserler belirli bir dönemde ve toplumda ortaya çıkan olaylara dayanırlar, ülkenin belli başlı problemleri ve çözüm yolları üzerinde dururlar. Burada amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve padişahın korunması, ülkenin kalkınması ve tekrar eski zafer günlerine dönülmesidir. Yer yer aynı özellikleri taşımalarına rağmen siyasetnamelerle nasihatnameler arasındaki temel fark; genellikle siyaset-

namelerde zaman ve mekandan bağımsız olarak devletin işleyişi ve devlet adamlarının yapmaları gerekenlerle ilgili temel ve genel prensiplerin işlenmesi, nasihatnamelerde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir dönemdeki somut sosyal problemleriyle bunların çözüm yolları üzerinde durulmasıdır.

Biz bu çalışmamızda ikisi genel anlamda siyasetname, ikisi nasihatname (risale, layiha, ıslahat kitabı) olarak adlandırılabilir başlıca dört esere dayanarak, arzulanan "devlet adamı" tipinin özelliklerini vermeye çalışacağız. Bunlardan Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig adlı eseri Karahanlılar devrine, Nizamülmülk'ün Siyasetname'si Selçuklular devrine ait siyasetnamelerdir. Koçi Bey'in Risale'si ile Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nesayih'ül Vüzera ve'l Ümera (Kitab-ı Güldeste) adlı eserleri de, Osmanlı'nın gerilediği döneme ait toplum yapısı ve problemleriyle ilgili tespit ve tekliflerde bulunan nasihatnameler olarak seçilmiştir. İlgili konu ve başlıklar altında düşünürlerin görüşleri ardarda verilirken, yaşadıkları tarih esas alınarak sıralama yapılmıştır. Düşünürlerin fikirlerinin belirtilmesinde üslupları da etkili olduğundan konu ile ilgili alıntılar mümkün olduğunca "doğrudan alıntı" tekniğiyle verilmiştir.

ÇALIŞMADA İNCELENEN DÜŞÜNÜRLER VE ESERLERİ HAKKINDA TEMEL BİLGİLER

Yusuf Has Hacıp: Kutadgu Bilig

Reşit R. Arat'a göre Yusuf Has Hacıp'in hayatı hakkında bildiklerimiz Kutadgu Bilig'i okuyuculara takdim etmek amacıyla sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur mukaddimelerde verilen bilgilere dayanmaktadır. Bunlardan anlaşıldığına göre şair Balasagun'da doğmuştur. Asil bir aileye mensup olup, ilmi, faziletleri, züht ve takvası ile toplumu içerisinde en yüksek hürmet mertebesine ermiş bir kişidir. Eserini Balasagun'da yazmaya başlamış, sonra Kaşgar'a giderek, orada tamamlamış ve Tavgaç Kara Buğra Hanlar Hanı'na sunmuştur. Hükümdar, şairin kalem gücünü takdir ederek ona iltifat etmiş ve yanına alarak, ona

"Has Hacıp" ünvanını vermiştir. Bundan dolayı adı Yusuf Has Hacıp veya Yusuf Uluğ Has Hacıp diye meşhur olmuştur (Arat 1991: XXII).

Üzerinde on sekiz ay uğraştığı eserini 462 (1069/1070)'de tamamladığına ve yazmaya başladığı vakit elli yaşlarında bulunduğu bakılırsa, Yusuf Has Hacıp 410 (1019) yılı civarında doğmuş olmalıdır. Ölümü hakkında bilgimiz yoktur. Eserin ilave kısmında, kendisinden bahsederken, ihtiyarladığını, hayatını insanlara hizmetle geçirerek, Tanrı'ya ibadette geç kaldığını söylemesinden, oldukça uzun yaşamış olduğu düşünülebilir (Arat 1991: XXIII).

Arat'a göre Yusuf Has Hacıp devrinin en geniş anlamda bir alim ve düşünürüdür, aynı zamanda şair ve devlet adamıdır. Türklerin sosyal teşkilatını yakından bilmektedir. Gençliğinden beri Türk devlet teşkilatı içinde önemli vazifeler görmüş ve belki de ölünceye kadar aynı teşkilat içinde çalışmaya devam etmiştir. Arapça ve Farsça bildiği ve İslam dünyası ile ilgili ilim ve edebiyatları takip etmiş olduğu eserinin incelenmesinden kolaylıkla anlaşılabilir (Arat 1991: XXI, XXII, XXIV).

Kutadgu Bilig'de tasvir edilen hayat ile idealize edilmiş olan şahısların şairin kendi devrinden evvelki bir zamana ait olduğu açıkça bellidir. Yusuf Has Hacıp bu şekilde ideal fertlerden teşekkül eden toplum ve devleti gözönünde canlandırdıktan sonra, kendi devrinden acı acı şikayet etmekte ve eserinde büyük bir meziyet olarak gösterdiği hareket ve düşüncelerin artık kalmadığını söylemektedir. (Bkz., Beyit: 6427-6528). Eserin kaleme alınmasında asıl amacın insanları düşünürün tasavvur ettiği ideal bir hayata kavuşturmak olduğu açıktır (Arat 1991: XXIV).

Türkçe'ye "İktidara Ulaştıran Bilgi" ya da "Devlet Yönetme Bilgisi" olarak çevrilebilen Kutadgu Bilig isminden de anlaşıldığı gibi, insana her iki dünyada, tam manası ile, kutlu olmak için lazım olan yolu göstermek amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan fert, toplum ve devlet hayatının ideal bir şekilde düzenlenmesi için gerekli olan zihniyet, bilgi ve erdem(fazilet)lerin neler olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerin-

de duran düşünür, bununla kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmuştur. O sadece bir nasihat kitabı değildir. Yusuf Has Hacıp bu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun toplum ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur (Arat 1991: XXV).

Yusuf Has Hacıp'in içinde yaşadığı Karahanlılar Devleti, Orta Asya'da kurulan ilk müslüman Türk devleti olmuştur. Karahanlılar, bir kültür ve uygarlık değişimi döneminde, çok önemli bir geçiş ve basamak rolü oynamışlardır

Yusuf Has Hacıp yeni bir din ve uygarlık değiştirmiş bir topluma, yeni ahlaki ve siyasi hedefler gösteriyor, alt-üst olan değerleri yeni bir düzen ve sisteme bağlamak istiyordu. Bu bakımdan, Kutadgu Bilig, yeni bir dini kitleler halinde kabul eden; tarihi kaderine yeni bir yön veren; yepyeni bir kültür ve uygarlık çevresine giren bir milletin, şiddetle sarsılan eski ve geleneksel değer yargılarını yeni sentezlere kavuşturmak endişesini yansıtmaya açısından da çok önemlidir (Arslan 1987: 14, 23).

Mansıp sahiplerinde ve özellikle devlet başkanlarında bulunması gerekli olan vasıflarda, Yusuf Has Hacıp ile İslam aleminin ilk ve büyük filozofu Farabi (Ölümü: 950) arasında çok sıkı bir yakınlık vardır.... Düşünürün soydaş ve vatandaşı olan Farabi'nin eserlerini incelemiş ve herkesten daha iyi anlamış olduğunu kabul etmek mümkündür (Arat 1991: XXII).

Nizamülmülk (1018-1092) : Siyasetname (Siye-ru'l-Mülük)

Nizamülmülk, Hasan b. Ali b. İshak Tusi, 10 Nisan 1018'de Tus'da doğmuştur. İyi bir tahsilden sonra Gazne Devleti'ne bağlı Horasan genel valisi Ebu'l Fazl Suri'nin maiyetinde idarecilik hayatına başlamış, 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Gazne'ye gitmişse de tekrar Horasan'a dönerek Selçukluların hizmetine girmiştir. Alparslan'ın Selçuklu sultanı olmasıyla 1064 yılında vezirliğe getirilmiştir. Kendisine Halife Kaim bi-Emrillah tarafından Nizamül-mülk ve Kıvamud-

devle lakapları verilmiştir (Bayburtlugil 1981: 13).

Nizamülmülk 1064-1092 yıllarında Alparslan ve Melikşah'ın vezirliğini yapmış; kurduğu idari teşkilatla devletin sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamıştır. Savaş alanlarında da Malazgirt hariç, sultanların yanında yer alarak, Selçukluların bütün fütuhatında payı olmuştur (Bayburtlugil 1981: 13).

Siyasetname veya Siyerü'l- Müluk adlı ünlü eserini meliklerin, emirlerin, vezirlerin, kadıların, hatip ve benzeri idarecilerin siyaset, ahlak ve davranışlarını düzenlemek için Sultan Melikşah'ın tavsiyesi üzerine yazmıştır. Sade, sağlam ve güzel bir Farsça ile yazılan bu eser; aynı zamanda Sinbad, Mazdek, Batniler, Huremiler gibi batıl mezhepler için de tarihi yönden önemlidir (Bayburtlugil 1981: 14-15).

Eser, sultanların ve büyüklerin hayatlarına ait çok az bilinen hikaye ve haberlerden meydana gelmiştir. Nizamülmülk bu hususu kendi ifadesiyle şöyle dile getirir: "Bendeniz Hasan bu hususta bildiğimi, gördüğümü, zamanla edindiğim tecrübeleri, üstadlardan öğrendiklerimi padişahımız için açıklayıp, bu kitapta fihristle her konuyu ihtiva ettiği mana ile isimlendirerek 51 fasla ayırdım. Okuyanların sıkılmaması ve insanın hoşuna gitmesi için, her faslın gerekli yerlerinde hadisler, Kur'an ayetleri, seçkin sözler, zamanın büyüklerinin konuşmalarını ve hikayeler anlattım...."(Nizamülmülk 1981: 26).

Siyasetname, geçmişteki iyi ve kötü idarecilerin icraatını belirtmek üzere naklettiği, Sasaniler, Hulefay-ı Raşidin, Emeviler, Abbasiler, Saffariler, Buveyhiler, Karahanlılar, Samanoğulları ve Gazneliler gibi Selçuklu İmparatorluğu'ndan önceki hükümetlere dair fıkralarıyla bol tarihi malzeme sağlamakta; aynı zamanda bunlarla Selçuklu Devleti'nin idari, askeri teşkilatı ve mali, hukuki durumu arasında yaptığı mukayeselerle Sultan Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sosyal bünyesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eserde bütün Ortaçağ Türk-İslam toplumlarında hakim olan anlayışlar, inançlar, dini, fikri akımlarla, sarayın, ordunun, halkın durumu ve

bu insanların karşılıklı ilişkileri hakkında çok zengin malzeme mevcuttur (Kafesoğlu 1955: 231-232).

Kafesoğlu'na göre, Siyasetname Vezirin ölümünden en çok bir yıl önce yazılmış (1091) tır. Yine bütün metinlerden anlaşılıyor ki, Nizamülmülk eserin müsvetelerini giderken müstensihe vermiş ve Bağdat'a giderken yolda öldürülmüştür. Beraber gittikleri Sultan Melikşah da Bağdat'da ölmüş olup, tekrar İsfahan'a dönemediği için Ve-zir'in eserinden haberdar olamamıştır (Kafesoğlu 1955: 236).

Koçi Bey (Ölümü: 1648) : Koçi Bey Risalesi

Koçi Bey'in asıl adı Mustafa olup kendisi Arnavut asıllı bir devşirmedir. Görüseli Koçi Bey Enderun'da eğitim görmüş ve IV. Murat (slt: 1623-1640)'a musahiplik yapmıştır. Muhtemelen 1648'de ölmüştür (Öz 1997: 24).

Danışman'a göre "Koçi Bey Risalesi'nin, bilhassa IV. Murat'ın icraatı üzerinde birinci derecede amil olduğunu söylemek mümkündür. Denilebilir ki, köklü ıslahata girişmek fikri Sultan Murat'a, bir dereceye kadar Koçi Bey Risalesi'nden sonra gelmiştir" (Danışman 1985: 23).

Mehmet Öz'e göre Osmanlı gelenekçi ıslahat projelerinin en tipik ve en tanınan örneği hiç şüphesiz Koçi Bey'in yazdığı telhislerden oluşan Risale'dir. Koçi Bey Risalesi'nin IV. Murat'ın gelenekçi ıslahat programında ne derece rol oynadığı tartışılabilir, fakat dönemin zihniyetini anlamak açısından önemi açıktır. Risalede önce işlerin yolunda gittiği İmparatorluğun "altın çağı"nın tasviri yapılır; sonra bu düzenin nasıl ve niçin bozulduğu açıklanır, nihayet yapılması gereken ıslahatın esasları belirlenir (Öz 1997: 24).

Koçi Bey'in ideal düzeni, padişahın idare işleriyle bizzat ilgilenmesi, devlet görevlilerinin azl korkusundan uzak tutulması, kul ve tumar sistemlerinin tavizsiz bir şekilde uygulanması ve bu çerçevede erkan-ı erbaa yani dört sınıfın (askerî, ulema, tüccar-esnaf ve reâya) dengeli biraradalığını temel alan toplum düzeninin devam ettirilmesi esaslarına dayanmaktadır (Öz 1997: 73).

Koçi Bey bozulmanın ortaya çıkışını Kanuni devrine kadar götürür; sebepsiz yere görevlilerin

azledilmesi, tumar ve zeamet sisteminin bozulması, ulemanın bozulması, rüşvet, işlerin ehline verilmemesi gibi sebeplere dayandırır.

Koçi Bey'in ıslahat teklifleri idari niteliktedir ve uygulanmalarında cebr unsuru ön plandadır. Mesela kulların itaat altına alınmasından bahsederken, "İnsanoğlu, kahr ile zaptolunur. Yumuşaklıkla olmaz" (Koçi Bey 1985: 73) demektedir. "Koçi Bey'in Kanun-ı Kadim'e aykırı uygulamaların mümkün mertebe kaldırılması, mansıpların hak sahiplerine tevcihi ve veziriazamın müstakil olması gibi esaslara dayanan gelenekçi ve idari niteliği ağır basan bir ıslahata taraftar olduğu anlaşılmaktadır" (Öz 1997: 76).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa (Ölümü: 1717) : Nesayihü'l Vüzera ve'l Ümera (Kitab-ı Güldeste)

Sarı Mehmet Paşa İstanbul'da doğmuş ve 1671'de tahminen 12-15 yaşlarında iken defterdarlığın en önemli şubelerinden biri olan Ruzname-i evvel dairesine girmiş ve zamanla yükselerek 1702 yılında defterdarlık makamına getirilmiştir. Daha sonra, Selanik valiliği sırasında emirlere aykırı davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle bütün malları müsadere edilerek Adalar Denizi kıyısındaki Kavala Kalesine hapsedilen Paşa, 1717'de idam edilmiştir (Öz 1997: 29).

Türkçeye "Devlet Adamlarına Öğütler" adıyla çevrilen "Nesayihü'l- Vüzera ve'l- Ümera" veya "Kitab-ı Güldeste" adlı kitabı muhtemelen 1714-1717 yıllarında yazılmış; Sultan II. Mustafa (slt: 1695-1703) veya III. Ahmed'e (slt: 1703-1730) sunulmuştur. Kendinden önce bu konuda yazılan eserlerden, özellikle Lütü Paşa'nın Asaf-name'sinden yararlanmıştı (Uğur 1987: 93).

Defterdar Mehmet Paşa imparatorluğun gerileme döneminin başlangıcında çevresinde gördüklerini eleştirmek için sesini yükselttiği zaman, Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemindeki kudretli bünyesini düşünmekteydi. Eleştirdiği şey sistem değil, onun yönetiliş tarzıdır. Kendi zamanının şartlarını hemen hemen 200 yıl öncesiyle karşılaştırmıştır. Devlet yönetiminde görev alacaklarda zeka, bilgi, namusluluk ve tecrübenin temel nitelikler olduğunu belirtmiştir. "Memleketteki

bütün servetin ve kuvvetin kaynağı olan tebaaya zulüm edilmesine mani olacak her türlü gayretin gösterilmesi, vergi ödeyen halkın korunup gözetilmesi" öğütleri eserinin ruhunu teşkil etmektedir. Kafasında daima Kanuni Sultan Süleyman'ın muhteşem zamanı vardır. Bu dönemi, sonraki dönemlerle yaptığı karşılaştırmalarda bir ölçü olarak kullanmaktadır (Uğural 1992: XI-XIII).

Defterdar, kendisinden önce aynı vadede kalem oynatanların eserlerinden büyük ölçüde yararlanarak ve kendi şahsi tecrübelerini de devreye sokarak yazdığı eserinde, kanun-ı kadim'e aykırı her türlü yeni uygulama (bid'at)ların ortadan kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, mansıpların ehil kişilere verilmesi, halka adil davranılması, veziriazamın müstakil ve azl korkusundan uzak bulunması v.b. hususların "nizam-ı alem" in ihyasında hayati önemi haiz olduklarını vurgulamaktadır (Öz 1997: 97).

DEVLET ADAMLARININ SAHİP OLMALARI GEREKEN ÖZELLİKLER

Burada önem sırasına göre her dört eserde de vurgulanan özelliklerden, daha az vurgulananlara doğru bir yol takip edilecektir.

Ele aldığımız dört düşünür de iyi bir eğitim görmüş ve devletin çeşitli kademelerinde üst düzeyde görevlerde bulunmuş şahsiyetlerdir. Dolayısıyla, her birinin karşılaştıkları olayları, eğitimlerinin, entelektüel hayatlarının ve tecrübelerinin kendilerine kazandırdığı bakış açısıyla değerlendirmeleri tabiidir. Yusuf Has Hacıp ve Nizamülmülk ünlü eserleriyle tasavvur ettikleri ideal devlet için bir ideal devlet adamının portresini çizerlerken; Koçi Bey ile Defterdar Mehmet Paşa imparatorluğun bozulma döneminde yaşadıklarından, bu çöküşü durdurmak ve imparatorluğu tekrar altın çağına döndürmek amacıyla yöneticilerde gerekli gördükleri değer ve davranışları vurgularlar.

Adalet

Platon (Eflatun)'un devletinde temel er-

dem(fazilet) olarak devletin esasını teşkil eden adalet (Eflatun 1975: 29), Türk töresinin değişmeyen temel prensibi (Kafesoğlu 1994: 235) olarak siyasetnamelerimizde de ortaya çıkmaktadır.

"İnalcık'ın isabetle belirttiği üzere, Osmanlı hükümdarının mutlak kudreti, 'Hükümdar askersiz kuvvet sahibi olamaz; parasız asker olmaz; tebanın refahı olmadan para olmaz ve adalet olmadan halk müreffeh olamaz' şeklindeki eski doğu vecizesinde ilave destek buluyordu. Kelile ve Dimne'nin Arapça'ya çevrilmesinden sonra İslami dönem siyasetnamelerinde de görülen bu formül daire-i adliye olarak adlandırılmaktadır"(Öz 1997: 51). Bu bağlamda iktidar ile adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfi bir şekilde kullanılması gayrimeşru addedilirdi (Öz 1997: 51).

İktidar ile adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi gösteren bu formül Yusuf Has Hacıp, Koçi Bey ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'da benzer ifadelerle yer almıştır.

Yusuf Has Hacıp hükümdarın adil olması gereğini şu beyitlerle vurgular (Yusuf Has Hacıp 1991:112,113,163): "Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır"(B. 1435). "Adaletle iş gör, buna gayret et; hiçbir zaman zulüm etme; Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür"(B.1451). "Bey bilgili, akıllı ve adil olmalı; şöhretinin yayılması için de cesur ve tedbirli olmalıdır"(B.2168).

Yusuf Has Hacıp'in eserinde adalet dairesi şu ifadelerle dile getirilmektedir (Yusuf Has Hacıp 1991: 155): "Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır; dördü birden ihmal edilirse, beylik çözülmeye yüz tutar"(B. 2057-2059).

Nizamülmülk eserinin birçok yerinde hadisler zikrederek, hikayeler anlatarak (Nizamülmülk 1981: 32-33,66,70,78,200) yöneticinin adil olması gereğini vurgulamıştır: "Memleket düzeni ve siyaset usulleri iyi ve mazbut konulduğunda müslümanlık ve adalet doğru dürrüst yürüdü.... Allah daha iyi bilir ama, padişah insafılı ve adil olursa,

halk daima huzur içinde bulunur" (Nizamülmülk 1981: 74-75).

Koçi Bey'e göre "Adalet, ömrün uzunluğuna sebeptir. Fukara ahvalinin düzeni padişahların cennetlik olmasına sebep olur...." (Koçi Bey 1985: 69).

Koçi Bey Osmanlı padişahlarının eski kanun (kanun-u kadim) ve eski sultanlar (selatin-i selef) döneminde bu kadar memleketler zaptetmelerinin hikmetini de yine adalete riayet etmeleriyle açıklar: "Sebebi budur ki, askeri az, öz ve temiz olup, memuriyetleri devamlı olarak verip, reaya ile gayet yakından ilgilendi. Şah böyle bir dinsiz, mürüvetsiz kimse iken adalet ile hareket etmekle böyle devamlı hale gelince, padişahımız ki yeryüzü halifesi, din ve devletin sığınağıdır, hemen alemleri süsleyen mübarek reyleri, adalet tarafına sarfedilirse, kendisinden yardım dilenilen Allah'ın fazlı ile dünyanın yedi iklimi kılıca boyun eğip, etraftaki memleketler tamamen emin olurdu...."(Koçi Bey 1985: 83),

Koçi Bey'e göre, "Velhasıl Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile, askerin ayakta durması hazine iledir. Hazinesinin geliri reaya iledir. Reayanın ayakta durması adalet iledir. Şimdi alem harap, reaya perişan, hazine noksan üzere... (Koçi Bey 1985: 71-72).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın şu sözleri de devlet yönetiminde adalete verdiği önemi göstermektedir: "Gerek şanlı padişah, gerek şanı yüksek vezir ve ülkenin valileri, halkın yargıç ve subayları her zaman durumlarını kutsal şeriata uydurmaya ve adalet üzere hareket etmeye gayret ve dikkat eylemek gerektir"(Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 26).

Daire-i adliye defterdar Sarı Mehmet Paşa tarafından şu şekilde ifade edilir: "Zira demişlerdir: Sultanlık ancak devlet adamlarıyla (rical), devlet adamları ancak mal ile, mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adalet ve iyi yönetme ile olur. Yani devlet düzeni rical iledir ve askerin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve zalimlere karşı koyma siyaseti iledir. Başka türlü olmaz"(Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 98).

İlim/ Bilgi

Devlet adamlarının bilgili ve ilme önem veren bilge kişiler olmaları gereği de dört düşünür, özellikle de Yusuf Has Hacıp tarafından çok vurgulanan bir özelliktir.

Kutadgu Bilig'de bununla ilgili ellinin üzerinde beyit vardır. Bunlardan birkaçı (Yusuf Has Hacıp 1991: 27,145,149): "Dünyayı elinde tutan, onu anlayış ile tuttu; halka hükmeden, bu işi bilgi ile yaptı"(B. 218). "Hangi çağda olursa olsun, bugüne kadar daha yüksek yer daima bilgiliye kısmet olmuştur"(B.220). "Ey devletli hükümdar, beyler adlarını bilgi ile yükseltmişlerdir"(B.1905). "Bey halkı bilgi ile elinde tutar; bilgisi olmazsa aklı işe yaramaz" (B.1968).

Nizamülmülk "Alim hangi dilde olursa olsun bütün bilgilerden nasip alandır" diyerek ilim sahibini tanımladıktan sonra, yöneticinin alimlerle dost olması ve ilmi sevmesi gereğini şu özdeyişlerle dile getirir: "Süfyan Sevri, 'En iyi sultanlar alimlerle düşüp kalkanlar, en fena bilginler padişahlarla birlikte olanlardır' der"(Nizamülmülk 1981: 92). "Lokman Hekim, 'Bana ilimden daha dost kimse yoktur, ilim hazineden daha iyidir, çünkü senin hazineyi koruman gerekir, halbuki ilim seni korur' der"(Nizamülmülk 1981: 93).

Koçi Bey de İmparatorluğun altın çağında ilme ve ilim adamlarına önem verildiğini, XVII. yüzyıldan itibaren diğer müesseselerle birlikte ilim müesseselerinin de bozulduğunu, yapılacak reformla bunların eski şekillerine kavuşturulması gereğini dile getirir: "İmdi malum-u hümayun ola ki, mübarek şeriatın devamı bilgi iledir. Bilginin devamı bilginlerledir. O yüzden yüce ataları zamanında bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram hiçbir devlette olmamıştır. Onlara olan itibarın meyvesi olarak nice güzel eserler görmüşlerdir. Bilginlerin hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır. Bu sırada gayet bozuk, karmakarışık ve halleri perişan olmuştur"(Koçi Bey 1985: 50).

Koçi Bey'e göre ilmiye kadroları bilgili ve faziletli kişilere verilmeli, rüşvet yoluyla verilmemelidir. Her müderris geçmesi gereken aşamalardan geçerek bir yere gelmeli, bu kademelerden geçme-

yenler ilmiye kadrolarından çıkarılmalıdır (Koçi Bey 1985: 84-85).

Defterdar sarı Mehmet Paşa defterdarların sahip olmaları gereken özellikleri açıklarken, birçok özellik yanında bilgili olmaları gereğini de vurgular: "Özellikle devlet hazinesinin defterdarı olan kimse; emanet vekarını üzerinde toplamış, doğruluk prensiplerini gözetip çok yıllardan beri hazine gelirini artıran ve istekleri düzgün yola koymakta eksiksiz çaba gösteren ve kalem işlerini doğru yola koyup düzeltmeye söz götürmez şekilde önem vererek ödevinin gereklerini yerine getiren, askerlerin gereç ve aylıklarını zamanında ödeyen; sözün kısası doğrulukla ve eksiksiz 'Her işin adamı vardır' denilmeye yakışır tedbirli, kalem işlerinde bilgili, ağır başlı, tecrübeli, doğru ve dindar olup devlet malının toplanmasında ve tahsilinde tam yeterli bir kimse olmak gereklidir..."(Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 64).

Zulmün Önlenmesi

Çalışmamızda ele aldığımız dört düşünüre göre de adil yöneticinin ilk ve en Önemli özelliği zulüm ve haksızlık yapmaması, yapılmasını da önlemesidir.

Kutadgu Bilig'de bu konu şu beyitlerle dile getirilir (Yusuf Has Hacip 1991: 112, 113, 153): "Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılmak ve halk üzerinden zulmü kaldır"(B.1435). "Bey iki şey ile kendi beyliğini bozar, eğri yola girer ve doğru yoldan şaşar"(B. 2023). "Bunlardan biri zulüm, biri ihmalkarlıktır; bu ikisi ile bey memleketini harap eder"(B.2024). "Zalim adam uzun müddet beyliğe sahip olamaz; zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz"(B. 2030).

Nizamülmülk de en büyüğünden küçüğüne doğru yöneticilerin zulmü önlemeleri gereğini örnek olarak gösterdiği melikin şu sözleriyle dile getirir: "...Padişahların adaletli olması ve zalimlerin ellerini mazlumların üzerinden çekmesi gerekir. Eğer melik adaletsiz olursa, bütün askerleri sahip oldukları nimetleri hiçe sayar, Allah (c.c.)ı unutarak zalim olurlar. Şüphesiz Allah'ın gazap ve öfkesi her tarafta kendilerini bulacağı gibi, çok az

bir zamanda ülke harabeye döner. Adaletsiz padişahlar günahlarının sebebiyle kısa ömürlü olurlar; ya öldürülürler veya padişahlıkları el değiştirir"(Nizamülmülk 1981: 70).

Yine Nizamülmülk'ün örnek yönetici olarak gösterdiği Adududdevle haksızlığa uğrayan vatandaşı dinledikten sonra sözlerine şöyle başlar: "...İşin halli bana aittir. Allah (c.c.) beni halkı korumam ve kimseye zulüm ulaşmamasını sağlamam için yaratmıştır..."(Nizamülmülk 1981: 115).

Koçi Bey, Risalesi'nde zamanında ülkede zulmün had safhaya vardığını ve mutlaka önlenmesi gereğini şu sözleriyle dile getirir: "Şimdiki halde reaya fukarasına olan zulüm hiçbir tarihte, hiçbir iklimde, hiçbir padişah memleketinde olmamıştır. İslam ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa ceza gününde padişahlardan demek Cenab-ı Hakk'ın huzurunda cevap olmaz. Zulüm görenin ahi hanümanlar harap eder. Zavallıların gözyaşları dünyayı fenalığa boğar. 'Küfür ile dünya durur, zulüm ile durmaz'"(Koçi Bey 1985: 69).

Şevketlü hünkarıma malum ola ki, zulüm ve rüşvet herhangi devlette meydana çıkar ve aşikar olursa, o devlet harap ve düşkün olur..."(Koçi Bey 1985: 102).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın zulmün önlenmesiyle ilgili fikirleri adalet bahsinde verilenlere ilaveten şöyle özetlenebilir: "Zulümden son derece sakınmak ve zalime de yardımcı olmaktan kaçınıp, mümkün oldukça karşı koymaya özenerek mazlum ve gariplerin gönlünü ele alıp hayır dualarını kazanmaya gayret edip sebatla çalışalar" diyerek, sözlerini hadislerle pekiştirir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 92): "Peygamberimiz 'Mazlum kafir bile olsa onun duasından korkunuz' Yani mazlumun duası yerde kalmaz. Kafir dahi olsa makbul olur. 'Zulüm kıyamet gününün karanlıklarındandır.' buyurmuşlardır".

İşi Ehline Verme

"İşi ehline verme" ya da işe almada "liyakat (yeterlik, değerlilik)" ilkesine uyma dört düşünürün de üzerinde önemle durdukları bir konudur.

Yusuf Has Hacıp konunun önemini şu beyitlerle vurgular (Yusuf Has Hacıp 1991: 5,134): "Memleketi kuvvetle elinde tutan kimse, işini ehliyetli kimselere gördürmüştür" (B. 40). "Ancak kulun işin ehli olduğu görüldükten sonra, bey ona izzet ve ihsan kapısını açmalıdır"(B.1756). "Ey bey, işi işin ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver"(B.1759). "Eğer bir bey işi ehliyetsiz bir kimseye verirse, ehliyetsizliği başkası değil, kendisi göstermiş olur"(B.1760).

Nizamülmülk başarılı ve adil bir yönetim için, işlerin en yetkili kişilere ve her kişiye bir iş düşecek şekilde dağıtılmasını önerir: "Şahsiyetsiz, asaletsiz ve faziletsiz kişileri büyük işlere memur ettiğimiz zaman bilgileri, asilleri ve faziletli kişileri kenara sürüp, onları muattal etmiş oluruz. Bir kişiye bir iş vermeyip beş-altı iş vermek cahillik ve bilgisizliği gösterir. Eğer vezir dirayetli ve bilgili olursa böyle hareket ettiği taktirde devlet ve ülkenin yıkılmasına, padişahın işlerini karıştırmak istediğine hükmedilir, böylesi düşmanların en betedir. Çünkü bir kişiye on iş verirse, dokuz kişiyi işsiz bırakıyor demektir. Böyle ülkelerde insanlar işten ve ekmek parasından mahrum, işsiz ve güçsüz kalırlar" (Nizamülmülk 1981: 228-229). Nizamülmülk bir kişiye iki iş verilmesi veya bir işin iki kişiye verilmesinin sakıncalarını defalarca anlatır (Bkz. 220, 221, 230-231, 245). Eğer bir kişiye iki iş ısmarlanırsa işlerden birisi daima hatalı olur. Çünkü kişi işlerden birini ciddiyetle ele alıp çalışırsa, diğer iş kusurlu ve noksan olur, ya da her ikisi de tam olarak yapılamaz. Yine her zaman bir iş iki kişiye verilirse, birbirlerinin üzerine atarlar ve iş de yapılmadan kalır. Dolayısıyla her iki durumda da işler düzenli ve randımanlı olmaz.

Koçi Bey'in, zamanında ülke problemleri içinde en çok üzerinde durduğu ve şikayet ettiği meselelerden biri işlerin ehline ve layık olana verilmemesi hususudur: "İmdi, dünyayı yaratan şanı yüce Cenab-ı Hakk'ın emri üzere şeriat ve hükümet mansıplarının, siyaset ve kılıç mansıplarının ehline verilmesi vacip ve en ehemmiyetlidir. Ve bu ilahi emrin gereği gibi yerine getirilmemesine sebep, rüşvettir. O kapı açılalı, mansıp erbabı arasında azl ve tayin, değiştirme çokluğu hadden aş-

rı olup, büyükler alçalıp, alçaklar mevki sahibi oldu. Dünyanın hali perişan oldu. Hakimler ve valiler arasında bu çeşit çok değiştirme, mecburen zulüm yapmalarına sebep olup, bu yüzden İslam ülkeleri viran, reaya ve beraya perişan oldu..."(Koçi Bey 1985: 103-104).

Koçi Bey'e göre İmparatorluğun düzene girmesi için rüşvet kaldırılmalı, her dirlik ve mansıp ehline ve layık olana verilmelidir. Özellikle devletin en büyük direği olan tımar ve zeamet sahiplerinin dirlikleri ehliyetsiz kişilere verilip devlet hazinesinin ziyana uğratılması dinen de caiz değildir. Bunların düzeni ile meşgul olmak padişaha farz ve vaciptir (Koçi Bey 1985: 105).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da, mevki ve makamın, kayırma, rica veya rüşvet ile değil, işin ehli olanlara verilmesini önemle vurgular: "Geçmiş bütün devletlerde vatana ve millete ziyanlıkların, batmanın, karışıklık ve bozuklukların 'emanetleri ehline veriniz' sözü ile iş görmekte ihmal yüzünden meydana geldiği herkesçe kabul edilmiştir" (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 54). Rütbelere Osmanlı Devleti'ne faydalı hizmetleri geçmiş, memur olduğu işlerde tam bir gayret ve yararlılık göstereceği bütün halk tarafından bilinen, saltanat işlerinin inceliklerinden anlayan, tecrübeli kişilere verilmelidir. Rüşvetle ehliyetsize devlet hizmeti verilmesi büyük hatadır (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 58).

Meşveret/Danışma: Yöneten- Yönetilen Etkileşimi

Devlet işlerinin gereği gibi yerine getirilebilmesi için, ele aldığımız dört düşünürün de gerekli gördükleri bir husus da, devlet adamlarının yönettikleri kişilerden ses almaları, konuyu ilgili kişilerle tartışıp onlara danışmaları, bu amaçla da belli aralıklarla toplantılar düzenlemeleridir.

Yusuf Has Hacıp bu konuyu şöyle dile getirir (Yusuf Has Hacıp 1991: 147-148): "Ben iş yapan insanım, sen ise onu gören insansın; yapan adam işinin nasıl olduğunu görenden öğrenir"(B. 1939). "İnsan işini kendisine candan bağlı olana danışır; sadık insan kendisini başkası için feda eder"(B. 1943).

Nizamülmülk'e göre padişah liyakatli vezirleri hariç, hizmet edecek kulları ile çok içli-dışlı olmamalı, onlarla yüzgöz olup otoritesini sarsmayacak kadar bir mesafeyi muhafaza etmeli (Nizamül-mülk 1981: 171-172), fakat halkla teması da hiç koparmamalı, şikayetlerini dinleyip onları rahatlatmalıdır. "Merasimler sık yapılmazsa halkın işi aksar, fitneciler cesaret bulur, havas ve avamın durumları bilinemeyince de ordu rahatsız olur. Padişah için sık sık toplantılar yapmasından daha geçerli bir usul yoktur. Toplantı yapınca dışardan gelen taraftarlar, emirler, seyidler ve imamlar padişahla görüşerek saygı gösterirler. Mahiyetleri ile memleketlerine dönüp, hizmet ederler.... Bu adet alışılarak böyle devam ederse, sıkıntılar ortadan kalkar. Perde kaldırmaya, kapıyı kapatmaya hacet kalmaz. Bunun haricinde hareket ederlerse rıza gösterilmez" (Nizamülmülk 1981: 169-170).

Nizamülmülk'e göre padişah önemli bir olay karşısında yaşlılar, bilginler ve dostları ile görüşmeli, onlara danışmalıdır. Doğrunun ortaya çıkması için herkesin, özellikle ihtisas sahiplerinin o konuda bildiklerini söyleyerek görüşlerini açıklamaları, her alimin diğerlerine zıt da olsa kendi fikrini ortaya koyması gerekir. Danışmadan icraatta bulunan liderler bencil ve zayıftırlar. (Nizamülmülk 1981:134).

Danışmanın gerekliliği Koçi Bey Risalesi'nde şöyle dile getirilmektedir: "...Hazreti Resul ve Dört halife -ve diğer halife ve sultanlar- şahsen kendileri divan yapıp, halkın işlerini bizzat görürlerdi ve o kadar perde arkasında değillerdi. Ve o yüzden dünya ahvaline gerektiği gibi bilgi hasıl ederlerdi. Hatta bu devlet-i aliyyede dahi öyle olurdu.... Padişah kullarını, kullar padişahını bilirlerdi..." (Koçi Bey 1985: 87-88).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa danışmaya olduğu kadar danışılacak kişilerin kimliklerine de önem verir; her konuda o konuyu bilen, anlayan kişiye danışılmasını önerir: Ona göre "Müderrisler (profesörler) ve bilginler topluluğu ve bilginlerin başkanı olanlarla danışılıp devlet memuriyetleri onların reyleriyle verilip birbirlerine aykırı söyledikleri sözlere kulak verilmemek gerektir" (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 62).

Paşa seraskerlere öğütlerinde şöyle der: "Her işte danışmayı elden bırakmayalar. Amma her kişi ile de danışma yapmayalar. İş görmüş, vuruş ve savaşta bulunmuş, sır saklar, iyilik sever kimselerle danışıp onlara sırlarını açalar"(Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 114).

Ölçülü, İtidalli, İhtiyatlı ve Uyanık Olma

El aldığımız dört düşünürün de bir devlet adamında bulunması gereken özellikler olarak üzerinde anlaştıkları, özellikle Yusuf Has Hacıp ve Nizamülmülk'ün defalarca vurguladıkları itidalli, tedbirli(ihtiyatlı), uyanık , sabırlı, soğukkanlı, sakin olma gibi özellikleri ölçülü olma ile birlikte incelemek mümkündür.

Kutadgu Bilig'de konu ile ilgili pek çok beyit vardır. Bunlardan bazıları şunlardır (Yusuf Has Hacıp 1991: 34, 42, 53, 63, 111, 150): "İnsan sakin ve mülayim tabiatlı olmalıdır; güneş ve ay doğması için, beye itidal lazımdır"(B. 325). "Ey hükümdar, memleket arzu edersen, ihtiyatlı ol; bu ihtiyat, aynı zamanda şeriatın da emrettiği şeydir"(B. 446). "İşinde hiddetli olma, öfkene hakim ol; beyler hiddetli olurlarsa, mülk ve saltanat haleldar olur"(B. 1414). "Sakin, halim-selim ve yumuşak huylu ol ve böylelikle bütün iyiliklere elini uzat"(B. 1416). "Sabır ve sükunet bey için bir ziynettir; bunlar beyliğin başta gelen meziyetleridir" (B. 150). "Hiçbir işte acele etme, sabret, kendini tut; kul sabırlı olursa, beylik mertebesini bulur"(B. 588). "Devlet işindeki bu tedbir ve uyanıklık, devletin uzun müddet devamı için, daima faydalı olmuştur"(B. 440).

Nizamülmülk'e göre "Acele karar verme, kudretli kişilerin değil, zayıfların işidir"(Nizamül-mülk 1981: 188). "Kemal sahibi ve akıllı insanlar öfkelerini gizlerler. Böylelerinin öfkeleri akıllarına değil, akılları öfkelerine galip gelir..."(Nizamülmülk 1981: 176). Padişahların ordu ve halkın durumunu uzak veya yakından bizzat tetkik etmesi, ne olup bittiğini az veya çok bilmesi gerekir. Böyle olmazsa hata veya gaflete düşer, halka hakaret ve zulmeder. Memlekette fesat ve adaletsizlik alır yürür. "Bunu padişah ya bilir veya bilmez. Bilip de tedbirini almazsa onlar gibi zalimdir, çün-

kü zulme rıza göstermiştir. Bilmezse gafil, hakir ve cahildir, her ikisi de iyi değildir.... Haber alma ve suç önleme memurlarını tayin eden padişahın adaletinden, ilerisini görerek tedbirli davranmasından ve uyanıklığından dolayı da ülke mamur olur"(Nizamülmülk 1981: 96-97).

Koçi Bey padişah için temkinli olmayı gözdardı etmezken, yumuşaklık taraftarı da değildir. Halkın ve özellikle askerinin cebr ile birarada tutulabileceği kanaatindedir: "Saadetli ve şevketli yeryüzü padişahı hazretlerinin temkinli kalplerine gizli olmaya ki, eğer alemin düzeltilmesi hususunda bir tedarik görülmezse ve bu nazlı memlekete bir düzen verilmezse ümmet-i Muhammed (nefsi, nefsi,) deyüp, reaya ve beraya tamamen berbat olur. Çünkü asker taifesi itaatten çıktı. Zabitlerde inzibat kalmadı. Nasihat ile asker zaptolunmaz. İltifat ile düzeltilmesi mümkün olmaz.... Velhasıl insanoğlu, kahr ile zaptolunur. Yumuşaklıkla olmaz"(Koçi Bey 1985: 73).

Daha önce açıklandığı üzere (Bkz., Bölüm: 3.2), Defterdar Sarı Mehmet Paşa hazine defterdarının sahip olması gereken özellikleri açıklarken tecrübeli, ağırbaşlı, tedbirli olması gereğinden bahsetmişti. Bu konu eserinin başka bölümlerinde de dile getirilmiştir Bkz., Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 112,122).

Akıl

Nizamülmülk, Defterdar Sarı Mehmet Paşa ve özellikle Yusuf Has Hacıp'in üzerinde durdukları önemli bir özellik de devlet adamlarının akıllı olmaları ve akılcı davranmaları gereğidir.

Kutadgu-Bilig'de devlet adamının akıllı olması, bilgili olması kadar, hatta ondan da önemlidir (Yusuf Has Hacıp 1991: 31,53,136,139,149). Çünkü "Dünyaya hakim olmak ve onu idare etmek için, pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır"(B,281). "Bilgiyi olsun, fazileti olsun, insan öğrenebilir; fakat akıl ise, insan ile birlikte doğar"(B. 1825). "Eğer beylik akıllı bir insanın eline geçerse, o ülkesini huzura kavuşturur; sen bu söze inan"(B. 1781). "Bey bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır; beyliğin hastalığına ancak bunlar ile çare bulunabilir"(B. 1971).

Nizamülmülk aklın önemini şu şekilde belirtir: "Kemal sahibi ve akıllı insanlar öfkelerini gizlerler.... Kimin akli nefsin arzularına galip gelirse, öfke anında akli, isterse onun nefsini kırar. İnsanlar onun öfke içinde olduğunu bildiği halde yaptığı ve buyurduğu her şeyin akıllıca olduğunu bilirler ve onu beğenirler" (Nizamülmülk 1981: 177).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa işleri yönetenlerin akıllıları (s.94) ve akılsızlarından (s.20) bahsederken nasihatlarında devlet adamlarının bu özelliğine de değinmiş olur.

Tevazu

Devlet adamının tevazu sahibi olması ve gösterişten kaçınması Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmet Paşa ve özellikle Yusuf Has Hacıp'in üzerinde durdukları bir özelliktir.

Yusuf Has Hacıp şöyle der (Yusuf Has Hacıp 1991: 50, 131, 167): "Halk içinde kim nüfuz sahibi olursa, onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi tevazu göstermelidir" (B. 547). "Sana beylik ve büyüklük erişirse, bu devlet içinde saç ve sakalının ağarması için, kendini küçük tut ve mütevazi ol" (B. 552). Saadet gelip, kiminle bağdaşırsa, o kimse tevazu göstermeli ve alçak gönüllü olmalıdır" (B. 1702). "Vezirin gönülü alçak ve dili yumuşak olmalıdır; böylelikle insan kendisini başkalarına sevdirebilir"(B. 2229).

Koçi Bey zamanında vezirlerin şöret ve süs peşinde koştuklarından, ihtişam içinde yaşayıp devlet işlerini ihmal ettiklerinden yakını: "Bu devlet-i aliyedeki şöret ve süs gibi zararı bulaşıcı bir bid'at yoktur. Rüstem Paşa damadı Ahmet Paşa ki, Zigetvar seferinde dördüncü vezir idi, sonra veziriazam oldu. İlk vezir olduğu vakit ihtişam vasıtası olarak ancak iki kürkü vardı. Birini divan-ü hümayunda, birini de evinde giyerdi. Fakat dört- beş yüz satın alınmış kulu, ona göre cephanesi vardı. Diğer vezirler de böyle idi, kapıları (maiyeti, halkı) mükemmel olup, her biri çiftliklerinde yüz kadar katır ve yüz kadar deve beslerdi. Bir yere sefer olursa, ferman gelince bir at ve bir deve satın almayıp, üçüncü gün alalecele memur olduğu yere hareket ederdi. Kapı düzmeye

ihtiyacı olmazdı. Şimdi ise asker tairesi, yüksek makam sahipleri ve diğeri .... elde ettikleri paraları, evlere, bağlara, köşklere ve samur kürklere ve süse verirler, lazım gelse, iki hizmetkar ile sefere çıkamazlar" (Koçi Bey 1985: 90-91).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da defterdarların, divan memurlarının ve serasker ve serdarların ağır başlı ve uysal olmaları gereğini vurgular (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992; 64,114).

Kontrol

Nizamülmülk ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın üzerinde anlaştıkları bir özellik de devlet adamlarının emrinde çalışanları gizli veya açık kontrol etmeleridir. Nizamülmülk bu konuya o kadar önem verir ki, bu amaçla hükümdarın gizlice muhbirler tutmasını bile önerir.

Nizamülmülk'e göre "Padişah hiçbir zaman memurların durumundan gafil olmamalı, devamlı onların hal ve durumlarını kontrol etmeli, onlardan zulüm ve hıyanet zuhur ederse, hiç yerlerinde tutmayıp, azletmelidir. Diğlerinin ibret alması için suçları derecesinde onları cezalandırırsa, hiç kimse ceza korkusundan padişah aleyhine bir şey düşünemez. Bir kişiyi büyük bir işe memur ederse, onun arkasından kendisi bilmeden, durumunu ve çalışmasını kontrol edecek müfettiş göndermelidir"(Nizamülmülk 1981: 56-57).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da devlet memurlarının, özellikle veziriazam ve defterdarların haklarında yapılan şikayetler esas alınarak azledilmemelerini, cezalandırılmamalarını, bu tür suçlamalardan sonra mutlaka güvenilir denetleyicilerce yapılacak kontrolden sonra haklarında işlem yapılmasını önerir: "Defterdarlar hakkında bazı kıskançların gareze dayanarak suç yüklemelerine ve iftiralarına inanmamaları gerekir. Zira halkın çoğu ve özellikle devlet büyüklerinden bazıları hazine durumuna ve devlet malına zararlı işler teklifini her zaman yaparlar.... Devlet malını cömertçe dağıtan adamı isterler, 'Bu defterdar gaddardır' diye çeşitli kusurlar söylemeye girişirler. Lakin bu konuda çok araştırma ile durumunu inanılır kişilerden gizlice inceleyip ve eksiksiz bilgi toplanmadıkça azlinde acele etmeyeler..."(Def-

terdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 68). "...Giden görevlinin arkasından gizlice başka bir bahane ile adam gönderüp sözü geçen görevlinin nasıl iş gördüğünü öğrenip haber getirteler" (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 104).

Yöneticilerin, devlet adamlarının iyice incelenmeden, araştırılıp soruşturulmadan azledilmemeleri, veziriazamların ve defterdarların özgürlüğünün sağlanması gereği Koçi Bey ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın üzerinde ısrarla durdukları konulardır (Bkz., Koçi Bey 1985: 102; Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 9, 10, 20, 68).

Cömertlik

Devlet adamlarının hükümdarların cömert olmaları gereği özellikle Yusuf Has Hacıp ve Nizamülmülk'ün eserlerinde önemle dile getirilmiştir.

Yusuf Has Hacıp'in konu ile ilgili görüşleri şu beyitleri ile açıklanabilir (Yusuf Has Hacıp, 1991: 148, 220, 223, 224): "Ey devletli hükümdar, eğer kuldan fakir adını kaldıramazsa, o nasıl bey olur"(B.2983). "Bey bilgili ve akıllı olmalıdır; cömert ve yumuşak huylu olmak da lazımdır" (B. 1951). "Dünya beylerinin eli açık olursa, onlar her iki dünyada baş köşeye otururlar"(B.3034). "Memleketi cömertlikle muhafaza etmelidir; ey hükümdar, bey cömertlikle büyür"(B. 3040).

"Büyüklik ve padişahlık cömertlikle yücelir"(Nizamülmülk 1981: 200), "Dünyada cömertlik ve fakirleri doyurmaktan daha iyi hiç bir iş yoktur"(Nizamülmülk 1985: 186) diyen Nizamülmülk, devlet adamlarının sahip olmaları gereken bu özelliği hadislerden örnekler vererek tavsiye eder: "Herkesin cömertlik ve ikramı, gücü ölçüsünde olmalıdır. Sultan bütün dünyanın sahibi olduğu için onun gücü diğeri padişahların üzerindedir. O halde cömertliğinin, iyiliğinin, sofrasının ve hediyelerinin kendi ölçüsünde, bütün padişahlardan daha çok ve daha iyi olması gerekir. Peygamberimizin bir hadisinde, 'Allah, halkın ekme ve yemeğini bollaştıran meliğin ömrünü ve devletini arttırır' denilmektedir (Nizamülmülk 1981: 183-184)...."Bir hadisi şerifte, 'Cimri ve nankör kişi cennete giremez'. Buyurulmuştur. Bütün zamanlarda, İslamda ve küffarda muhtaçları doyur-

mak huyundan, daha iyisi yoktur"(Nizamülmülk 1981: 186).

Doğruluk ve Dürüstlük

Devlet adamlarının doğru ve dürüst olmaları da adil olmaları kadar önemli bir özelliktir ki, bu özellikle Yusuf Has Hacip ve defterdar Sarı Mehmet Paşa tarafından dile getirilmiştir.

Yusuf Has Hacip'e göre (Yusuf Has Hacip 1991: 134, 149, 152, 213, 214), "Halk için beyin çok seçkin olması lazımdır; özü, sözü doğru ve tabiatı güzide olmalıdır" (B. 1963). "Ey hükümdar, dikkat et, doğru hareket ederlerse, insanların hayatı ne kadar güzel geçer"(B. 1748). "Beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı ki, halka faydalı olsun ve güneşi doğsun"(B: 2010). "Ey kahraman beyim, sen doğruluk ile çalış; bence doğruluktan daha iyi bir şey yoktur"(B. 2899). "Bütün işleri doğrulukla yapmalı; uygunsuz ve küstah kimseleri kendisine yaklaştırmamalıdır"(B. 2901).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da veziriazam, defterdar ve divan memurlarının doğruluk ve adaletten ayrılmamaları gereğini dile getirir: "Tam yetkili vekil olan veziriazam hazretlerinin de çalışmasının ve yüksek yaradılışının gereği üzere, aşağı ve yukarı tabakadaki halkın durumlarını iyileştirerek doğruluk ve adaleti su gibi akıtıp haksızlıkları ve kötü usulleri ortadan kaldırmaya, bozukluk ve zulüm pisliklerini gidermeye, inat ve isyan ateşini yok etmeye, güzel hizmetler ve çok çabalar harcaya" (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 10).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmamızın konusu farklı dönemlerde, farklı şartlar altında, Türk devlet adamlarından ve yöneticilerinden beklenen özelliklerin sorgulanmasıdır. Bu amaçla Türk kültüründe farklı dönemlerde yaşamış dört ünlü düşünür/devlet adamı ve eserleri ele alınmıştır.

Yusuf Has Hacip Karahanlı dönemi düşünürü ve devlet adamı olmasına ve onun eserini yazdığı tarihten yüz yıl kadar önce İslamiyetin Türkler arasında yayılmasına rağmen, Kutadgu Bilig İslamiyet öncesi, özellikle Uygur Türklerinin sosyokültürel hayatını yansıtmaktadır.

Nizamülmülk Selçuklu döneminde yaşamış, Selçuklu hükümdarlarına vezirlik yapmış bir devlet adamı/düşünür olarak Siyasetnamesi'nde özellikle Melikşah dönemi Selçuklu devlet hayatı, kurumları ile birlikte bütün Ortaçağ Türk-İslam toplumlarında hakim olan inançları, fikirleri, sosyo-kültürel hayatı yansıtmıştır.

Koçi Bey XVII, Defterdar Sarı Mehmet Paşa XVII ve XVIII. yüzyılda yaşamış devlet adamlarıdır. Her ikisi de bir zamanlar dünya imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nin bütün müesseseleriyle nasıl ve niçin bozulduğunu, tekrar eski muhteşem günlerine dönmesi için alınması gereken tedbirleri açıklamaya çalışmışlardır: Her ikisi de gözlerini imparatorluğun geçmişte yaşadığı veya yaşadığını varsaydıkları "altın çağ"a çevirmiş, tekrar bu çağa dönüşün mümkün olabileceğini düşünerek, eski kanun ve kaidelere (kanun-u kadim'e) ve eski sultanların (selatin-i selefin) uygulamalarına dönüşü tavsiye etmişlerdir.

Yusuf Has Hacip ve Nizamülmülk siyasetnamelerinde tıpkı Platon gibi ideal devletin ve ideal devlet adamının/yöneticinin özelliklerine dair bir hayat ve devlet felsefesi geliştirmeye çalışmışlardır. Bu eserlerde eski Türk-İran töre ve geleneklerine yapılan atıflar ve getirilen örnekler zamanın devletine, devlet adamına ışık tutmak, geleceğini yönlendirmek içindir. Çünkü onların eserlerini yazdıkları dönemde de toplumlarının çalkantılar içinde olduğu anlaşılmaktadır. Koçi Bey ile Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın ise amaçları, nasihatnamelerinde bir devlet felsefesi geliştirmek değildir; gerilemekte ve düzeni bozulmakta olan Osmanlı Devleti'nin ıslahatı için, imparatorluğun altın çağı olarak tasavvur ettikleri döneme tekrar dönmeyi amaçlamışlar, bunun için de eski kanunları ve eski sultanların uygulamalarını esas almayı öğütlemişlerdir.

Sosyolojik açıdan ilginç olan nokta, dört düşünürün de iyi bir devlet yönetimi için devlet adamlarının/yöneticilerin sahip olmaları gerekir diye aynı ortak özellikleri tespit etmiş ve vurgulamış olmaları; hükümdarların belli davranış ve tutumları ile toplum yapısının ve kurumlarının belli yönde işleyişi arasında aynı bağı kurmuş olmalarıdır.

Batıda ideal devletin felsefesini geliştiren ilk filozof olan Platon ve Doğu'da aynı işi yapan Farabi, "adalet"i devlet adamının/yöneticinin sahip olması gereken en önemli özellik olarak kurdukları sistemin temeline yerleştirmişlerdir. Ele aldığımız dört düşünür için de devlet adamlarının adil olmaları ve devletin adaletle yönetilmesi en önemli ilkedir.

Eski Hint-İran nasihatname ve siyasetnamelerinde görülen, "adalet dairesi (daire-i adliye)" olarak isimlendirilen formül, dört düşünürün eserlerinde de dile getirilmiştir. Esası şudur: Ülkenin muhafazası ve genişletilmesi için asker/ordu gereklidir, askeri beslemek için çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu serveti elde etmek için halkın zengin olması gerekir, halkın zengin olması için de doğru kanunlar konmalı ve uygulanmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır, dördü birden ihmal edilirse beylik çözülür. Yalnız Halil İnalçık'ın belirttiği gibi, eski İran devlet geleneğinde her şeyin üzerinde hükümdarın mutlak otoritesi vardır, adaletin yerine getirilmesi, tamamıyla hükümdarın başlatma hakkıdır; onun mutlak otoritesini sınırlayan objektif kaideler şeklinde maddeleşmemiştir. Oysa Türk devlet geleneğinde hakimiyetin bizzat töreden (kanun ve nizam) ayrılmaması esastır, hatta hakimiyetin bizzat töre ve kut'tan ibaret olduğu görülür.(İnalçık 1966: 268). Adalet, iyilik/faydalılık, eşitlik ve insanlık Türk töresinin değişmez ilkeleridir(Kafesoğlu 1994: 235).

Eski Türk inancına göre,Türk hükümdarına "kut" yani "siyasi iktidar" Tanrı tarafından verilmiştir; hükümdar yeryüzünde Tanrı'nın temsilcisidir, Tanrı tarafından törenin hükümlerini dünyanın her tarafına uygulaması için gönderilmiştir. Türk töresinin adalet, iyilik-faydalılık, eşitlik ve insanlık gibi evrensel hükümleri vardır. Eğer hükümdar bu hükümleri gereğince uygulayamaz ve yönetimde başarılı olamazsa; adillik, bilgililik, tedbirlilik, dürüstlük, cömertlik, alçakgönüllülük gibi erdemlere sahip olup kut'a layık olamazsa, Tanrı tarafından kut geri alınır (Bkz., Ögel 1982: 173-228).

Dört düşünürün de üzerinde durdukları bir başka özellik devlet adamlarının/yöneticilerin

akıllı, bilgili kişiler olmaları, ilme önem vermeleri, davranış ve uygulamalarında bu değerleri ön plana çıkarmalarıdır. Bu da Platon ve Farabi'nin üzerinde önemle durdukları bir özelliktir. Sokrates ve Platon bilgiyi insanı fena işleri yapmaktan alıkoyan bir fren olarak düşünmüşlerdir. Farabi ve Yusuf Has Hacip de aynı görüştedirler. Yine İnalçık'a göre (1966: 266), Hint-İran geleneğinde de aklın ve bilginin önemli yeri vardır; Kelile ve Dimne'ye göre akıl saadetin temel direğidir ve amaca ulaşmak için bir anahtardır. Ele aldığımız dört düşünür de devlet adamlarını/yöneticileri, devleti bilginin ve bilginlerin rehberliğinde akılcı bir yaklaşımla yöneten bilge kişiler olarak düşünmüşlerdir. Rasyonellik bugünkü kamu yönetimi ve bürokraside de önemli bir ilkedir.

Dört düşünür de devlet adamlarının/yöneticilerin; ülkenin muhafazası ve iktidarlarının devamı için doğru kanunlar koyup adil bir şekilde uygulamalarını, doğruluk ve dürüstlükten ayrılmayıp, zulmü ve rüşveti ortadan kaldırmalarını önermişlerdir.

Bugünkü kamu yönetiminde de temel ilkelerden biri olan "iş ehline verme" ya da işe almada "liyakat/yeterlilik, değerlilik" ilkesi (Bkz., Ergun ve Polatoğlu 1988: 283-303), dört düşünürün de üzerinde önemle durdukları bir konudur. Bu özelliği Yusuf Has Hacip ve Nizamülmülk ideal bir devlet ve devlet adamı için sistemleştirirlerken, Koçi Bey ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa toplumlarında işlerin ehline verilmemesini pek çok problemin ve sosyo-kültürel yapının sarsılmasının temel sebeplerinden biri olarak defalarca irdemişlerdir.

Dört düşünürün de önemle vurguladıkları bir ilke de, devlet adamlarının icraatlarında bilgili ve yetkili kişilere danışmalarıdır. Danışmayı çeşitli şekillerde ve seviyelerde düşünmek mümkündür. Yöneticinin yönetimiyle ilgili olarak yönettiği kişilerden ses alması, yöneticilerin ilgili konularda danışmanlarına danışmaları, devlet işlerinin belli toplantılarda görüşülüp karara bağlanması gibi. Dört düşünür de bu amaçla yöneticilerin belirli aralıklarla toplantılar yapıp, halkla teması koparmamalarını dile getirmişler; ayrıca etraflarını da

bilgili, tecrübeli, ölçülü.... kişilerden seçmelerini önermişlerdir.

Türk devlet geleneğinde Asya Hun İmparatorluğunda Mete Han döneminden beri (M.Ö.209-174) devlet işlerinin görüşülüp kararlaştırıldığı bir devlet meclisi (toy) geleneği oluşmuştur. Bu amaçla diğer Türk devletlerinde de farklı isimlerle toplantılar yapılagelmiştir. Asya'da kurulan Tabgaç Devleti'nde "Devlet ve Nazırlar Meclisi", Hazar hakanlığında "İhtiyarlar Meclisi", Tuna Bulgar Devleti'nde "Millet Meclisi" gibi. Hakanın hükümdarlığının tasdiki ya da değiştirilmesi, töreye yeni bir hükmün eklenmesi ya da eski hükümlerin değiştirilmesi, savaşa karar verilmesi gibi önemli kararlar bu meclislerde görüşülüp tartışıldıktan sonra uygulamaya geçilmekteydi (Bkz., Kafesoğlu 1994: 246-250; Ögel 1982: 110-124).

Dört ayrı eserde de devlet adamlarının sahip olmaları gereken özellikler arasında sayılan itidallilik, tedbirlilik(ihtiyatlılık), uyanıklık, soğukkanlılık, sabırlılık, sakinlik, yumuşak huyluluk, alçak gönüllülük, gösterişten uzaklık gibi özellikler çalışmamızda ölçülü olma başlığı altında toplanmıştır. Bunlar her zaman ve toplum için bir devlet adamında/yöneticide bulunması gerekliliği tartışılmayacak özelliklerdir.

Çalışmamızın konusu devlet adamlarının sahip olmaları gereken özellikler olduğu için, bir önceki bölümde bunlar arasında verilmesi uygun görülmemesine rağmen, dört düşünürün de üzerinde önemle durdukları "askeri/orduyu belli bir sayıda tutma" da devlet adamının tedbirliliği açısından bu bağlamda düşünülmesi gereken bir husustur. O zamanki toplum yapısı gereği ülkenin muhafazası ve genişletilmesi için asker/ordu gereklidir. Bu amaçla Nizamülmülk ve Yusuf Has Hacip çizdikleri genel çerçeve içinde asker sayısını azaltmamak, çoğaltmak gereğinden bahsederlerken, Koçi Bey ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa zamanlarında toplumda asker sayısının çokluğundan, bunların beslenmesi amacıyla reayanın üzerine vergi yoluyla fazla yük bindiğinden şikayet etmektedirler.

Devlet adamlarının emrindekileri kontrol etmeleri de ele aldığımız siyasetname ve nasihatnamelerde önemle üzerinde durulan bir konudur. O zamanın toplumunda görevlileri atayan doğrudan doğruya hükümdar ya da veziriazam veyahut bunların görevlendirecekleri kişiler olduğundan, bunların uygun işlere işinin ehli olan kişileri atamaları, işlerini iyi yapıp yapmadıklarını güvenilir kişilerce denetlettirmeleri, yapılacak şikayetlere de hemen inanmayıp, gerekli denetim yapıldıktan sonra görevliyi azletme veya cezalandırma yoluna gitmeleri, aksi taktirde zulüm ve haksızlıkların önüne geçilemeyeceği, adaletsiz yönetimden dolayı da ülkenin ve hükümdarın zarar göreceği uzun uzun anlatılmıştır. Denetim bugünkü kamu yönetiminde ve bürokraside de önemli bir süreçtir (Bkz., Ergun ve Polatoğlu 1988: 220-225).

Devlet adamlarının, hükümdarların cömert olmaları gereği özellikle Yusuf Has Hacip ve Nizamülmülk tarafından önemle vurgulanmıştır, ki bu da çok eskiden beri Türk devlet geleneğinde mevcuttur, Bilge Kağan tahta çıkışını şu sözleriyle açıklamıştı: "Tanrı bağışlasın, ilahi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım...."(Tekin 1988: 17). Eski Türklerdeki toy, yağma toyu, şölen ve potlaç gelenekleri de beylerin ve hükümdarların halka daha çok vermekle, birbirleri üzerinde üstünlük kurduklarını, güçlerini arttırdıklarını veya muhafaza ettiklerini izah eder (Bkz., Gökalp 1976: 76-79, 263-267).

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Ele aldığımız dört düşünürün de eserlerinde devlet adamı/yönetici; pek çok değeri ve erdemi üzerinde toplayan örnek bir insan tipi olarak ortaya çıkmıştır: devlet adamı ya da yönetici; adil, bilgili ve akıllı, işleri ehline veren, sorumluluk ve tevazu sahibi, dürüst, halkla sağlıklı etkileşim kuran, ölçülü, tedbirli, uyanık, dikkatli, sabırlı, cömert, zulme ve haksızlığa yer vermeyen, aceleci olmayıp düşünerek karar veren, kontrolü elden bırakmayan ve çevresini de bu değer ve özelliklere sahip kişilerden oluşturan örnek bir insandır.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşit Rahmeti(1991). **Kutadgu Bilig-I: Metin**, 3.b., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Türk Dil Kurumu Yayını.
- ARİSTOTELES (1975). **Politika** (Çev: Mete Tunçay), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ARSLAN, Mahmut (1987). **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayını.
- BAYBURTLUGİL, Nurettin (1981). "Önsöz",**Siyasetname (Siyeru'l-mülük)**,(Yazarı:Nizamülmülk), İstanbul: Dergah Yayını.
- BURSALI MEHMET TAHİR (1332). **Siyasete Müteallik Asar-ı İslamiyye**, İstanbul.
- DANIŞMAN, Zuhuri (1985). "Koçi Bey Risalesinin Konusu", **Koçi Bey Risalesi** (Yazan: Koçi Bey), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA (1992). **Devlet Adamlarına Öğütler** (Sadeleştiren: Hüseyin Rağıp Uğural, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- EFLATUN (Platon) (1975). **Devlet** (Çev: Sabahaddin Eyüboğlu, M.Ali Cimcoz), 3.b., İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERGUN, Turgay ve POLATOĞLU, A. (1988). **Kamu Yönetimine Giriş**, 3.b., Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını.
- FARABİ (1990). **El-Medinetü'l- Fazla** (Çev: Nafiz Danışman), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin F.(1958). "Sosyoloji Sohbetleri". **Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği Kitapları**, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, ss. 259-271.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1955)."Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi", **Türkiyat Mecmuası**, S. XII.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1994). **Türk Milli Kültürü**, İI.b., İstanbul: Boğaziçi Yayını.
- KOÇİ BEY RİSALESİ** (1985). (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- LEVEND, Agah S. (1963). "Siyasetnameler", **Türk Dili araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, S.217.
- MEHMET İZZET (1339). "İctimaiyat, Muasır Hayat ve Büyük adamlar III", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, S. 2.
- NİZÂMÜLMÜLK (1981). **Siyasetname (Siye-ru'l-Mülük)**, (Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil), İstanbul: Dergah Yayını.
- ÖGEL, Bahaeddin (1982). **13. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara.
- ÖZ, Mehmet (1997). **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, İstanbul: Dergah Yayını.
- TEKİN, Talat (1988). **Orhon Yazıtları**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Türk Dil Kurumu Yayını.
- UĞUR, Ahmet (1987). **Osmanlı Siyaset-Nameleri**, Kayseri: Kültür ve Sanat Yayını.
- UĞURAL, Hüseyin R. (1992). "Eser Hakkında", **Devlet Adamlarına Öğütler- Osmanlılarda Devlet Düzeni**, (Yazan: Defterdar Sarı Mehmet Paşa), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- YUSUF HAS HACİP (1991). **Kutadgu Bilig II**, (Çev: Reşid Rahmeti Arat), 5.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- ZİYA GÖKALP (1976). **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Haz: İsmail Aka ve Kazım Y. Kop-raman) İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını.

“STATESMAN” DESIGNED BY OUR POLITICAL MANUALS

Assoc. Prof. Nevin GÜNGÖR ERGAN

*Hacettepe University, Sociology Dept.***ABSTRACT**

Political manuals (siyasetname) are designed to offer advices to statesmen administrators in order to maintain a better government. Thus nasihatnames (advices manuals) could be treated as a part of siyasetnames.

Platen's work "The State"(Devlet) has influenced both Western and Eastern siyasetnames.

This study deals with the advices of four thinkers to statesmen about the state government: 1) Yusuf Has Hacı's Kutadgu Bilig, 2) Nizam al-Mulk's Siyasetname, 3) Koçi Bey Risalesi, 4) Defterdar Sarı Mehmet Paşa's Advices to Statesmen (Devlet Adamlarına Öğütler). As a result of the study, it is found out that statesmen should have the following qualifications: A statesman is a person who is just, learned, well-balanced, clever, modest, generous, and honest, and gives importance to the ideas of others and meritocracy.

Key Words:

Siyasetname, Nasihatname, Statesmen.

Основные Особенности Портрета “Государственного Человека” в наших *Сийасет- Наме*

Доц. Др. Невин Гюнгер ЕРГАН

Преподаватель Университета Хаджеттепе

РЕЗЮМЕ

Сийасет-наме - это произведения, которые советуют правителям и государственным деятелям как следует править государством. Насихат-наме являются частью Сийасет-наме.

Популярное на Западе произведение Платона “Государство” повлиял и восточным Сийасет-наме.

Данная статья базируется на советах государственным деятелям четырех мыслителей: 1) Йусуф Хас Хаджиб. Произведение: Кутадгу Билиг, 2) Низамудмюлк. Произведение: Сийасет-наме, 3) Кочи Бей. Произведение: Кочи Бей Рисалеси, 4) Дефтердар Сары Мехмет Паша. Произведение: Советы Государственным Деятелям.

В результате исследования установлены следующие особенности, которые должны быть свойственны государственным деятелям и правителям: Государственный человек - это справедливый, умеренный, сдержанный, скромный, умный, щедрый, честный правитель, не допускающий деспотизма, принимающий решения на основе советов и дающий предпочтение достоинству.

Слова-ключи

Сийасет-наме, Насихат-наме, Государственный человек

HOCA AHMET YESEVİ'NİN HAZAR ÖTESİ TÜRKMENLERİNE TESİRİ VE BU ÇERÇEVDE BAZI TESBİTLER

Yusuf AKGÜL

*Magtunçuli Türkmen Devlet Üniversitesi
Türkmen Ed. Arş. Görevlisi (Türkmenistan)*

ÖZET

Hoca Ahmet Yesevi, bütün Türk Dünyası'nda olduğu gibi Uluğ Türkistan'ın bir parçası olan Türkmenistan coğrafyasında da köklü ve derin bir tesir bırakmıştır. Gerek boylar ve uruğlar halinde yaşamış Türkmen topluluklarının sözlü anlatıma dayanan ürünlerinde ve gerekse Türkmen klasik şairlerinin şiirlerinde bu tesirin izleri açıkça görülmektedir. Halen de bir folklor toplumu olma özelliği taşıyan Türkmen halkı, ürettiği veya bizzat yaşadığı olaylarda "Hoca Ahmet"e yer vermiş, O'nun menkıbelerini ve Hikmetlerini mukaddes bir emanet olarak yaşatıp gelmiştir.

Türkmenistan coğrafyasındaki ilim ve medeniyetin gelişmesinde çok önemli bir konuma sahip olan Ahmet Yesevi, yetiştirdiği dervişleriyle bu gelişmenin sürekli kılınmasına vesile olmuştur. Bunda Hakim Ata, Gözlü Ata, Koçkar Ata... gibi kendi elleriyle yetiştirdiği dervişlerinin hizmeti büyüktür.

Ahmet Yesevi, Türkmen halk destanlarında ve rivayetlerinde de ulu şahsiyetini hissettirmektedir. Türkistanlı Hoca Ahmet'in, diğer anlatımlarla birlikte, Dede Korkut destanlarının Türkmenler arasında anlatılan rivayetlerinde de yer aldığını görüyoruz.

Türkmenler arasında büyük bir şöhrete sahip olan Türkistanlı Hoca Ahmet'in tarihi ve manevi misyonu; Sovyetler Birliği Devrinde yasaklanmış ve gözlerden uzak tutulmuş olmasının ardından, Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte yeniden gündeme gelmiş, Türkmen ilim adamları yüreklerinde sakladıkları "emanet"i ortaya çıkarmaya başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler:

Hoca Ahmet, Evliya, Ata Türkmenleri, Hikmet,
Oğuzname Geleneği, Gorkut Ata

GİRİŞ

Ali Şir Nevai'nin "Türkistan mülkünün şeyh'ül meşayihî" olarak vasıflandırdığı, Türk-İslam tefekkür hayatının ulu şahsiyeti Hoca Ahmet Yesevi; yaşadığı devirde olduğu kadar daha sonraki asırlarda da dünya görüşü, hikmetleri, menkıbeleri ve hakkında söylenen rivayetleri ile Türk toplulukları arasında derin izler bırakmış, çağdaşlarının yanısıra kendisinden sonra da pek çok tarihi ve edebi şahsiyete tesir ederek haklı bir şöhrete ulaşmıştır.

XII.nci asrın "ehli sünnet" mürşidi Hoca Ahmet Yesevi'nin Hazar'ın doğu kıyısından Çin ve Moğol sınırlarına kadar uzanan Türkistan yurtlarına dalga dalga yayılan bu tesirinden, Hazar ötesi Türkmenleri, yani bugünkü Türkmenistan devletinin sınırları içinde yaşayan Türkmen halkının ataları da nasiplerini almışlardır.

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, Türkistan'daki diğer Türk toplulukları gibi Türkmenler de Hoca Ahmet Yesevi'yi kendi halklarından, kendi sosyal kimliklerinden birisi olarak kabul etmektedirler.

Hazreti Türkistan Hoca Ahmet Yesevi gerek şahsı ve gerekse bugünkü Türkmenistan coğrafyasında faaliyet göstermiş olan halifeleri ve dervişleri ile Türkmen halkını derinden etkilemiştir. Türkmen halkı, İslami sosyal yapının oluşup olgunlaşmasında, ehli sünnet inancının yayılıp yaygınlaşmasında ve tasavvufi görüşlerin zemin bulmasında diğer Türk halkları ile birlikte kendilerine büyük hizmetleri dokunan "Türkistan Piri"ne büyük hürmet duymuş ve O'nun yüce ideallerini koruyup günümüze kadar yaşatmıştır.

Şeriat'e aykırı düşmeyen ve Ehl-i Sünnet'in dışına çıkmayan bir Tasavvuf anlayışı ile kendi çizgisini çizen Hoca Ahmet Yesevi'nin tesirinde kalmamış bir Türkmen klasik şairi hemen hemen yoktur.

Bu çerçevede ele aldığımız tesir meselesinde Türkmen klasik şairleri çok özel bir konuma sahip olmuşlardır. Gerek Hoca Ahmet'in şahsına gösterilen hürmet, gerekse dünya görüşüne ve sanatına duyulan bağlılık Umumi Türk Edebiyatı için ol-

duğu kadar Türkmen Edebiyatı için de çok önemlidir.

Fikret Türkmen'in de vurguladığı gibi "Epikomistik eğilim, tamamen Türkmenlere mahsus bir durumdur." (TÜRKMEN, 1995). Yani Türkmenler bir taraftan geçmişteki destani- mitolojik motiflerini yaşatırlarken, bir taraftan da dini-tasavvufi fikirlere gönüllerini açmışlar ve bu sentezle medeniyetlerini zenginleştirmişlerdir. Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde görülen ve O'nun tasavvuf düşüncesinden kaynaklanan didaktizm, bütün Türkmen şairlerinin ortak özelliklerinden biridir.

Tanınmış Türkiyat alimi Ahmet Caferoğlu, Ahmet Yesevi "Hikmet"lerinin uzun zaman Orta Asya fikir hayatında mühim rol oynadığını ve Ahmet Yesevi'nin de Türkistan tasavvuf hareketinin en önemli rehberlerinden birisi olduğunu tespit etmektedir. (CAFEROĞLU, 1992) Ahmet Yesevi o kadar etkili olmuş ve Hikmetleri o kadar benimsenmiştir ki, bu gönül adamının gönlünden kopup gelen mısraların pek çoğu, kendisinden sonra da bazı değişikliklere uğratarak takipçileri tarafından aynı üslup ve benzer biçimlerde ifade edilmişlerdir.

Kendisi 12. yy'da yaşamış olmasına rağmen O'na ait olarak görülen elyazma Hikmetlerin en eskileri XV.yy'a aittir. Bu bakımdan eldeki Hikmetlere bakarak O'nun edebi kimliği ve dili hakkında orjinal ve kesin bir yargıya varabilmemiz mümkün görülmemektedir.

Ahmet Yesevi'ye mal edilen Hikmetlerde Kul Hace, Kul Hace Ahmet, Sultan Hace Ahmet, Ahmet Şikeste, Miskin Ahmet, Kul Ahmet, Hace Ahmet, Hace Ahmet Yesevi, Yesevi, Ahmet, Sultan Ahmet, Miskin Hace Ahmet Yesevi... gibi lakapların kullanılması, ve ayrıca diğer Yesevi külliyatlarında da daha başka adların yer alması; Ahmet Yesevi'nin bizzat yazdığı Hikmetlerinin arasına yolundan giden derviş-şairlerin başka hikmetleri de kattıklarını göstermektedir.

Hoca Ahmet Yesevi tarafından temelleri atılan Türk Tasavvuf Edebiyatı ve buna dayalı olarak ortaya çıkan "Yesevilik Tarikatı" daha başlangıç devirlerinde çok geniş bir müritler zincirine

sahip olmuş; Hakim Ata (Süleyman Bakırgani), Zengin Ata (Çoban Ata), Gözlü Ata (Uzun Hasan Ata) ... gibi halifeleriyle bu zincirin halkaları genişlemiş ve neticede binlerce derviş şair asırlardan beri bu çizgiyi devam ettirip gelmiştir. Ahmet Caferoğlu'nun verdiği malumata göre, elindeki bir Orta Asya şairleri antolojisinde Ahmet Yesevi ile birlikte Uveydi, Kul Şerif, Fuzuli, Halis, Hacı Salih, Garibi, Hamit, Meczub, Hüveyde, Şemseddin, Kemal, Fakiri, Zelili, Kani... gibi şairlerin adına rastlanmaktadır. (CAFEROĞLU, 1992-a) Alim aynı makalede, bir başka antolojide de kendisinde bulunmayan Azim, Esad, Behbudi, Maçin, Seyfeddin, Kasim, İkani, Nesimi, Şuhudi... adlarının geçtiğini haber veriyor. Ancak adları geçen bu şairler hakkındaki malumatların yetersizliği, içlerinde pek azının tanınmış olması başlı başına bir mesele olarak karşımıza çıkmakta ve bu konuda çok geniş ve etraflı çalışmaların yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Biz bu araştırmamızda, meseleyi biraz daha özele indirerek, Hazar ötesi Türkmenlerinin milli kimliklerinin oluşmasında, yazılı ve sözlü edebiyatlarının olgunlaşmasında Hoca Ahmet Yesevi'nin yaptığı tesir üzerinde duracak ve bu çerçevede bazı müşahhas tespitlerde bulunacağız.

HOCA AHMET YESEVİ ve DERVİŞLERİ HAKKINDA TÜRKMEN RİVAYETLERİ

Türkmenler Hoca Ahmet Yesevi'ye o kadar çok değer vermişler, o kadar çok hürmet göstermişlerdir ki, neredeyse O'nu "Türkistan peygamberi" derecesine çıkaracak kadar ileri gitmişlerdir. Dün olduğu gibi bu gün de Türkmenler arasında yaygın olan "Medine'de Muhammet-Türkistan'da Hoca Ahmet" sözü, bunun en belirgin örneğidir.

Hoca Ahmet Yesevi'nin (veya müridlerinin O'na mal ederek) söylediği "Hikmetler"e mukaddes sözler olarak değer veren Türkmen halkı, O'nun manevi şahsiyetinden yardım ve himmet dilemiş, dualarında ve niyazlarında bir "evliya" hükmünde adını tutmuştur.

"Hacı Bektaş", Abdulkâdir".

"Hoca Ahmet", "Rıza"dır.

"Feridûn".... bir evliyadır.

Barından himmet islerin..." (MAHTUKKULU, 1992)

diyen Mahtumkulu'dan yaklaşık 2 asır sonra, Türkmen çocukları arasında tespit edilen aşağıya tam metnini aldığımız (Türkmen dilinde sanavaç denilen) manzum dilek örneği de, bunun en büyük misalidir:

"Bismillâhi Rahman Rahim!
İşiginizde toy bolsun,
Hıdır (Hızır) nazarın salsın,
On iki imam, dört çarıyar
Halkın dileğinde bolsun.
Biz hem içinde bolalı...

Atına avçı münmesin,
Duşman donunı geymesin,
Akıp baryan çeşmeden
Barça hayvan suvlansın.

Nanın iyen derlesin,
Halka dövlet ornasın.
İle gelen dert bela
Dağa daşa ornasın.
Dandan gelen perişde
Yalkaversin her işde.
Medine'de Muhammet
Türkistan'da Hoca Ahmet..
Sadakaları kabul et,
Maksadımı hasıl et..
Omin!...(ŞADURDIYEV, 1998)

Eski Türk inancısına ait "atalar kültü"nü -belki- bir devamı olarak Türkmenlerin arasında yaşatılan "evliyalara yüzlenmek" ve onlardan "himmət dilemek" geleneği, bu gün hâlâ yaşatılmaktadır. Türkmenistan sınırları içinde tespit ettiğimiz onlarca-yüzlerce "evliya"nın bir kısmı Necmeddin Kübrevi'ye, bir kısmı Şah-ı Nakşibend'e bağlı olarak gösterilirken, büyük bir kısmının ise Hoca Ahmet Yesevi müridi olduğu şeklindeki kanaat ve rivayetler çok yaygındır.

"Evliya" kabul edilerek "ziyaret" edilen türbe ve mezarlıklarda medfun şahsiyetlerden tespit edebildiklerimizden bazıları şunlardır : Goçgar Ata, Çopan Ata, Arçman Ata, Dana Ata, Köv Ata, Nov Ata, Göz Ata, Gözülü Ata, Gotor Ata, Didar Ata, Garagaç Övliya, Aşık Aydın Pir, Ak İşan Ata, İmam Kasım, Astana Baba, Gövender Baba, Atagul İşan, Zengi Babacan, Gaytarmış Ata, Garalov Pir, Gızılımam, Şihal Baba, Şahlı Ovliye, Gorgan Baba, Ogulbek Ece, Garrıbek Ece, Parov Bibi, Garagapılı Baba, Törebeg Hanım, İnnecep Babacan, Cemilcan, Hoca Yusuf Hemadanı, Hoca Seyit Hemadanı, Mahmut Pehlivan, Miskin Baba, Şıblı Baba, Akdere Ovliye, Akımam, Al Hocamcan, Gavsul Azam Pir, Soltan Hubbican, Seyit Cemalettin, Soltan Veys Baba, Saray Baba, Garrımagtımcan, Gurbanmırat İşan, Hacı İşan, Han İşan, Seydi İşan, Mahmut İşan, Ali Merdan, Piri Merdancan, Soltan Tövriz Babacan, Ak İşan Ata, Hekim Ata, Talhatan Baba...

Türkmenistan'da "övliya" kabul edilen yadır ve kabirlerin sayısını uzattıkça uzatmak mümkündür. Ve bu mesele başlı başına bir araştırma konusu olacak kadar geniştir.

Hoca Ahmet Yesevi'yi ve O'nun yolunu devam ettiren müritlerini bağrına basan Türkmen halkı, asırlar boyunca pek çok rivayetler üretti, onların menkıbelerini yaşattı. Bu menkıbe ve rivayetler halk anlatımları şeklinde tespit edildikleri için hadiselerin gerçek çehreleri zamanla değişmiş, farklılaşmış olabilir. Ancak bize göre bu durum Türkmenlerin ürettiği rivayetlerin değerini hiç de düşürmez. Hoca Ahmet Yesevi ve müritlerinin Türkmen halk muhayyilesinde aldığı biçim, her şeyden önce sosyolojik bir olgu olarak çok önemlidir ve halkın dünya görüşünde, gelenek ve göreneklerinde, inanışlarında "Yesevilik düşüncesi"nin edindiği mevkiyi gösterir.

Hazar ötesi Türkmenleri arasında tespit edilen Ahmet Yesevi veya müritlerine ait yeni rivayetlerin, Ahmet Yesevi konusundaki mevcut bilgilere yenilerini ekleyeceğini ve bu konuda farklı bakış açıları kazandıracığını tahmin ediyoruz.

Tespit ettiğimiz rivayetler arasında Hoca Ah-

met'in yanısıra Hekim Ata, Gözülü Ata, Abdulhalık Gücdivani gibi şahsiyetlere dair olanlar çoğunluktadır. Biz bu rivayetlerden, F. Köprülü'nün naklettiklerinin dışında Türkmen halkı arasında tespit edilenlerden önemli gördüklerimize yer vereceğiz.

"Pamuk ve Ateş"

Hoca Ahmet Yesevi'nin şöhreti ve müritleri artmaya başladıkça, hakkındaki söylentiler de artmaya başlar, iftiraya kadar varır. Güya Hoca'nın meclisine örtüsüz kadınlar devam ederek erkeklerle birlikte zikire karışmış. Horasan ve Maverünnehir alimleri bu duyumu araştırıp, doğru olmadığını tespit ederler. Ancak Hoca Ahmet onlara bir ders vermek ister. Gösterdiği kerametle, bir hokkanın içindeki "ateş" ve "pamuk" birbirine tesir etmemiştir. Yani ne pamuk yanmış, ne de ateş sönmüştür. Böylece kadın ile erkek bir arada zikir etseler bile, Allah'ın onların kalplerine hakim olduğu gösterilmiş oluyordu (Köprülü, 1992).

F. Köprülü'nün tespit ettiği bu menkıbenin başka bir varyantı, Türkmen anlatımında, Ahmet Yesevi ile Abdulhaluk Gücdivani arasında geçmektedir (Ahun, 1998).

Hoca Ahmet Yesevi, Hacc'a gitmek niyetiyle dervişleriyle birlikte yola çıkar. Yolculuk sırasında bir gece Gücdivani'ye misafir olurlar. Gücdivani'nin kulağına bazı söylentiler gelmiştir. Sohbet sırasında bunu ima eden Gücdivani'nin sözlerinden rahatsız olan Yesevi, O'ndan bunun sebebinin sorar. Gücdivani de Yesevi'ye kadınları sofiliğe kabul ettiğini, bunun doğru bir hareket olmadığını belirtir. Bunun üzerine Yesevi, çekirdeği çıkarılmış bir topak pamuğu, kor gibi yanan ateşin üzerine atar. Gücdivani ile diğer dervişler gözlerini ateşe dikerler. Fakat pamuk kızgın ateşte uzun bir süre kalmasına rağmen yanmamıştır. Böylece gösterdiği bu keramet ile, kadın veya erkek gerçek dervişlerin zikir sırasında cinsiyetlerini göz önüne getirmediği isbat edilir.

Bu keramete bizzat şahit olan Abdulhaluk Gücdivani, O'nu yeni bir sınamaya tabi tutmak ister. Yesevi, Hacc'a gitmekten vazgeçip yurtları-

na dönmelerini teklif eden ve Kabe'yi getirmelerinin mümkün olup olmadığını soran Gücdivani'ye olumlu cevap verir. Ve kendisinin yaptığı duaya dervişlerin amin demelenyle birlikte, Kabe'yi, oradaki boş bir meydana kondurur.

Bu çerçevede kaydedilmesi gereken bir başka anlatım daha var: Bir rivayete göre de Hoca Ahmet, geniş bir tahta binerek uçmak suretiyle Kabe'ye gitmiştir.

Bu rivayetleri nakleden H.Ahmet Ahun, bu tahtın halen Namangan'da olduğunu, Buhara'yı ziyareti sırasında bir Özbek'in kendisine bunu haber verdiğini ve göstermek istediğini belirtiyor (Ahun, 1988).

"İrmaktan Geçiş"

Hoca Ahmet Yesevi dervişleriyle birlikte Gücdivan'dan, Abdulhaluk Gücdivani'nin yanından ayrılıp ziyaret için Mekke'ye hareket etti. Lebab kenarlarına geldiklerinde ırmağın suları çöşmüş, büyük bir gürültüyle kıyıları beyaz köpükler doldurmuştu. Kenarda duran kayıkçılara, "bizi karşıya geçirin" dediklerinde, onlar, haddinden fazla ücret istediler.

Bunun üzerine, Hoca Ahmet bir keramet göstererek, esasını ırmağa uzatıp bir kayık haline getirdi. Dervişler tek tek "bismillah" diyerek kayığa binip karşı kıyıya geçtiler. Bu hadise karşısında hayretler içinde kalan ve yaptıklarına pişman olan kayıkçılar, Hoca Ahmet'ten özür dileyip ayaklarına kapandılar ve affedilmelerini istediler (Ahun, 1988).

Büyük Türkmen akılları Mahtumkulu'nun

"Rüsten dey süyrördi bir apı bile

Dövlər türeşerdı gürz hovpı bile

Hoca Ahmet Yasav yüz sopı bile

Keşsisiz deryanı şeyle geçdiler..."

şeklindeki dizeleri, yukarıda belirttiğimiz, Türkmenler arasında bilinen rivayeti teyit etmektedir.

Hoca Ahmet Yesevi'yi kerametli şahıs olarak göstermek maksadıyla söylenen bu rivayette, O'nun azgın bir deryadan sofileriyle gemisiz olarak geçişini, "Yusup-Ahmet Destanı"nda Yusuf ile Ahmet'in Gürgen deryasından geçişine benzeten

Romangülü Mustakov, bu rivayetlerin her ikisinin de Harezmi'de ortaya çıkmış olduğuna dikkat çekmektedir (Mustakov, 1996).

"Hekim Ata", "Gözlü Ata", Süzük Ata"

Büyük çoğunluğu Türkmenistan topraklarında yaşayan Ata Türkmenlerinin (Ahmet Yesevi'nin türbesinden yazılıp göçürüldüğü iddia edilen) şerecelerine göre, Hoca Ahmet Yesevi'nin dervişlerinden " Süleyman", "Hasan" ve " Goçgar" amca çocuklarıdır. Dedelerinin adı "Süleyman"dır. Hasan, Muhib'un oğlu; Süleyman ve Koçkar ise Sücüklü'nün oğullarıdır. (Elyazma:l)

Daha sonra Ahmet Yesevi tarafından Süleyman'a "Hakim Ata", Hasan'a "Gözlü Ata", Goçgar'a da "Süzük Ata" adları verilecektir. Bu şahsiyetlerden Hakim Ata Türkmenlerin yakından tanıdığı "Gul Süleyman", Hasan ile yine Türkmenlerin yakından tanıdığı "Gul Geda-yi"dir...

Rivayete göre (Orazgulu - Sarlıgızı, 1995): Mürşite susamış bu 3 gönül adamı, Ahmet Yesevi'den el almak için Anadolu'dan Türkistan'a geliyorlar. Yollarının üzerinde Köneürgenç vardır. İlk önce, bu şehirde yaşayan "Pir Kebir" ünvanlı Şeyh Necmeddin Kübrevi'yi (XII. Asır, 1145-1221) ziyaret ederler. Ancak burada fazla kalmayıp Ahmet Yesevi'nin dergâhına, Yesi'ye varırlar. Türkistan'ın ulu piri, onları dervişliğe kabul eder. Aradan birkaç yıl geçer. Şeyh Kübrevi kerametine güvenerek Hoca Ahmet'e taraf batın okunu atar. Bu hadise Ahmet Yesevi'ye malûm edilir. Son kabul ettiği dervişleri yanına çağırarak Yesevi, onlara dönüp;

"Havanın durumu bir garip, bedenime ağırlık bastı. Koçkar'ım, göz gezdür, görelim ne hâl?" der.

Koçkar derviş gözüyle havanın dumanını temizler. Pir, bu kez ikinci dervişine;

"Hasan, bak, ne var ne yok?" der. Hasan belirtilen yöne baktıktan sonra, havayı delen bir okun kendilerine doğru hızla geldiğini haber verir. Bu sırada üçüncü derviş Süleyman, Pir'i yerinden kaldırıp bir kenara oturtur. Büyük bir hızla gelen ok da şeyhin önceki oturduğu yere düşüp çakılır. Oku hızla battığı yerden çeken Süleyman, aynı hızla geldiği yöne gönderir.

Necmeddin Kübrevi attığı batın okunun kendisine taraf dönüp geldiğini hissederek şöyle der :

"Eyyvah,... Koçkar'ım yok süzmeye, Hasan'ım yok görmeye, Süleyman'ım yok yer gösterip kurtarmaya...Gözüm arkada öleceğim..."

Yaşanan bu keramet tecrübesinden sonra Hoca Ahmet Yesevi, Anadolu'dan gelen sofilere kendine daha yakın tutuyor ve Koçkar'a "Süzük Ata", Hasan'a "Gözlü Ata", Süleyman'a ise " Hakim Ata" ünvanlarını veriyor.

Bütün bu olanlardan sonra "pirimiz yabancıları üstün tutuyor" şeklinde bir düşünceye kapılan diğer dervişler, şeyhlerine gönül koymaya başlıyorlar.

Dervişlerinin gönül koyuşu kendisine malum edildikten sonra, onları sınamaya karar veren Ahmet Yesevi; elindeki esasını mescidinin penceresinden dışarıya fırlatıyor, dervişlerine de "gidin, asanı getirin" diyor. Bütün dervişler aramaya çıkıyorlar. Ancak Anadolu'dan gelen dervişler yani Hasan, Süleyman ve Koçkar yerinden hiç kalkmıyor.

Şeyhlerinin, "siz neden çıkmadınız" sorusuna karşılık Gözlü Ata, asanın bu civarda olmadığını, ta Balkan dağlarına düştüğünü söylüyor. Bunu duyan kıskanç dervişler pişman olup tövbe ediyorlar. Bunun üzerine onlara dönen Hakim Ata, içinde

"Sofî nakş oldun velî, hergiz Müsülman bolmadın."
dizeleri bulunan şiiri söylüyor...

Bu şiir, Ahmet Yesevi'nin "Hikmetleri"i arasında yer almaktadır.

Yine Sınama

Dervişler sürekli imtihandır. Şeyh dervişlerinin olgunlaşmış olgunlaşmadıklarını takip eder. Yani derviş hep göz hapsindedir.

Şeyh Ahmet Yesevi yine bir keresinde dervişlerini sınamaya karar vermiştir. Dervişleriyle birlikte teravîh namazı kılınacaktır. Namaza başlamazdan önce bir meşik (tulûm) alır ve şişirerek koltuğunun altına koyar. Bu durumda namaza başlayan şeyhten eğilip kalktıkça ses çıkmaktadır. Dergâha yeni gelmiş bazı dervişleri bir gülme tutar, namazlarını terk edip dışarıya çıkarlar.

Namaz bittiğinde arkasına dönen şeyh, camide yeni dervişlerden sadece Gözlü Ata'yı (Hasan) görür, başka bir derviş de kapıdadır, bir ayağı içeride, bir ayağı eşikte.

Bu sırada namaza gelen yaşlı ululardan birisi Hoca Ahmet'e, "kaç sofin var" diye sorar. Ahmet Yesevi de "bir yarım (buçuk)" diye cevap verir. Yesevi'nin yeni dervişleri denediği ve koltuğunun altında bir meşik olduğu Gözlü Ata'nın içine doğmuştur (Orazgulu - Sarlıgızı, 1995).

Her Biri Bir Beldeye

Kardeş çocukları olan bu gönül dostları Şeyh Ahmet Yesevi'ye derviş olduklarında Hasan (Gözlü Ata) 41-42 yaşlarında imiş. Dergâhtaki eğitimini 50 yaşında tamamlamış. Asa sınavını başarı ile geçip devrinin tanınmış pirlere arasına katılıyor. O'nu, Ahmet Yesevi'nin emsalleri olan Abdulhaluk Gücdüvani (K.S.) Şeyh Necmeddin Kübra (K.S.) gibi şahsiyetlerin arasında, Hoca Abul Hasan Aşîki adı ile anıyorlar (Orazgulu -Sarlıgızı, 1995).

Hakim Ata ile Koçkar Ata'nın meşhurluğu da O'ndan aşağı değil.

Hoca Ahmet Yesevi, Türk halkları arasında İslam'ı yaymak için, ilimde yetişmiş dervişlere icazet verip, onların her birini bir beldeye gönderiyordu.

Bu çerçevede Koçkar Ata (Süzük Ata) önünden bir koç kaçırılıp Kesearkaç dolaylarına yollanır. "Koçu tuttuğun yer senin mekâmındır" denilir. Koçkar Ata sözü edilen yere varıp koçu tutar. Anlatılanlara göre bu yer, Kızılabat'a yakın Goç obası veya Arçman maden ocağının bulunduğu yerdir. Bazı malumatlara göre de, Arçman sanatoryumunun yakınlarında mezarı vardır. Ancak nesli kalmamıştır veya bilinmemektedir.

Şeyh Ahmet Yesevi, Süleyman Ata'yı da Konrat ve Ürgenç dolaylarındaki halkların arasına gönderip, ona da, "Bindiğin deve nerede çökse o yer senin mekanındır" diyerek icazet veriyor. Süleyman (Hakim) Ata'nın devesi, Amuderya'dan geçtikten sonra Konrat'a yakın bir yerde durup çöküyor. Onu kaldırmak için ne kadar uğraşsa da, deve acı bağılıyor fakat yerinden kalkmıyor.

Böylece Hakim Ata da burayı mekân tutmak durumunda kalıyor. Hakim Ata'nın "Bakırgan" olan ünvanının, devesinin acı acı bağırmasından dolayı durduğu yere "Bakırgan" adının verilmesi ile ilgili olduğu şeklindeki anlatımlar Türkmenler arasında da vardır.

Şeyh Ahmet Yesevi, Gözli Ata'ya da, "asanın düştüğü yer senin mekânındır" demiş idi. Böylece Gözli Ata da asanın düştüğü yere, Balkan'a doğru yol alıyor. Kendisini halka kabul ettiriyor. Mangışlak'ın (bir başka anlatıma göre de Altın Orda) hanı Canbek'in kızı Aksuluv (Ak sultan) ile evleniyor.

Bu 3 Yesevi dervişinin her birisi gönderildikleri beldelede halkı irşad için görevlerini başarıyla yürüttüler. Adları asırlarca gönüllerde ve dillerde yaşayıp geldi. Bugün, bu üç dervişin mezarları Türkmen yüreğindedir. Ülküleri ise Türkmen'in "milli düşüncesi"nde gelenek haline dönüşmüştür.

ATA TÜRKMENLERİ, GÖZLÜ ATA ve AHMET YESEVİ

Bugünkü Türkmenistan devletinin sınırları içinde yaşayan Türkmen topluluklarının arasında "Kınık", "Kayı", "Salur", "Bayat", "Bayındır"... gibi 24 Oğuz boyunun orjinal adlarını taşıyan boylar ile birlikte, "Teke", "Göklen", "Yomut", "Ersarı" ... gibi Salur boyundan ortaya çıkmış yeni boylar ve ayrıca "Ata", "Hoca", "Şih", "Magtım" ... gibi adlar taşıyan uruğlar bulunmaktadır.

Ata, Şih ve Hoca adlı Türkmen uruğlarının diğerlerine göre ayrı bir konumu ve özelliği vardır. Genel olarak "Övlat" (Evlat) adı verilen bu Türkmen uruğlarının soyları Hazreti Osman'a, Hazreti Ali'ye veya Hazreti Ebubekir'e dayandırılmaktadır.

Bu uruğların gerçekten Arap asıllı oldukları veya kendilerini dört halifeye bağlamak suretiyle "üstünlük kimliği" kazanmak istedikleri şeklinde çeşitli görüşler vardır. Ki biz bu görüşleri bir tarafa koysak bile, Evlat uruğları arasından Ata Türkmenleri, Ahmet Yesevi ile münasebetleri bakımından dikkate ve incelenmeye değerdir.

Soy kütüklerini gösteren secereden anlaşılacağı üzere, Ata Türkmenleri, kendilerini nesil bakımından Hazreti Osman'ın Hazreti Muhammet'in büyük kızı Bibi Rukiye'den doğma büyük oğlu Abdul Ekber'e bağlarlarken, nesil başı olarak da Gözli Ata'yı kabul ediyorlar. Bahsi geçen secerenin Ahmet Yesevi'nin türbesinden yazılıp göçürülen bir "nesilname" olduğu iddia edilmekte olup asırların devamında Türkmenistan coğrafyasında yaşayan Ata uruğunun ileri gelenleri tarafından muhafaza edilmiş ve kutsal bir emanet olarak günümüze kadar getirilmiştir (Elyazma:l).

Bu secerenin 28'nci sırasında yer alan "HASAN ATA", Ata Türkmenleri arasında "GEDAYI" mahlasıyla tanınan ve büyük hürmet duyulan GÖZLÜ ATA'dan başkası değildir. Atalar uruğunun nesilbaşı olan HASAN ATA, "GÖZLÜ ATA", "GÖZLÜK ATA"... şeklinde geçiyor. Prof. Dr. Fuat Köprülü, Uzun Hasan adını, Ahmet Yesevi halifelerinden Zengi Ata'nın müritleri arasında gösteriyor (Köprülü, 1992).

Gözli Ata'nın mutasavvıf şahsiyetini Mahtumkulu, Durdu Şair, Misgini (Muhammet Taç), Kurayış (Nadir Şair), Misgingılıç gibi Türkmen şairlerinin de tasdik ettiklerini görmekteyiz.

Ata Türkmenlerinden, çağdaşı Durdu Şaire seslenen Mahtum kulu Firaki'nin "Sen Gözli Ata bolsan, biz Gerkez ili" (Mahtumkulu, 1992) şeklindeki mısralarında bir uruğun adı olarak vurgulanan veya "Gözli Ata, Selman Baba şıpa ber." (Mahtumkulu, 1992).

mısralarıyla veli bir şahıs hükmünde kendisinde şifa (himmet) beklenen Gözli Ata, Misgin Kılıç'ın aşağıya aldığımız mısralarında ise nesil itibarıyla Hazreti Osman'a bağlanıyor:

"Cetdim ol Gözlük Ata
Pıgamberin övladiyam.
Zatı pak, aslım Kurayış
Nesli Osman, ey könlü."
(Orazgulu - Sarlıgızı, 1995)

XVIII'nci asrın tanınmış şahsiyetlerinden olan ve "Kurayış" mahlası ile tanınan Nadir Şair bir şiirinde, Gözli Ata'ya "Ey kütbiddin" şeklinde seslenerek, O'nun çeşitli sufistik görüşleri, nesli,

kerametleri, sıfatları ve diğer bazı özellikleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. (Elyazma:

II)

Bu şiire göre Gözli Ata: "Kurayış neslinden", "Hazreti Osman'ın aslından", "Peygamberlerin evladı" ve "Şih-ı Nebiler perveri"dir. Yine bu şiire dayanarak Gözli Ata'nın sıfatlarını ve bazı kerametlerini de şöylece sıralayabiliriz: "Servet-i alem cihan", "Arz üze mekan tutmuş" "Kısmı Hasan penahı", "Nesline eğitim verici", "Şeriat ruhunun ışığı", "Tarikat köşkü", "Hakikat meskeni", "Şeker sözlü", "Gözsüzlerin rehberi", "Dertlilerin dermanı", "Veliler serveri", "Kulluğa bel bağlayan", "Hak aşkından divâne", "Bu dünyadan bigâne", "Susuzu kandıran", "Tırnakta âlem görücü", "Hurşit önünde duran", "Su üstünde balık gibi yüzen", "Kırklar ile sohbet eden", "Gaibi gören", "Kuş gibi havada seyran kılan"...

Ata Türkmenlerinin Ahmet Yesevi'nin türbesinden yazılıp göçürülen seceresinde, Hasan Ata hakkında şu malumatlar verilmektedir: "Muhip Ata'nın oğlu Hasan Ata. Bu kişi tarikat babında müşgül işleri çözerdi. Bu sebepten buna Gözli Ata ad koydular." (Orazgulu - Sarlıgızı, 1995).

Hasan'ın "Gedayi" "mahlasını alışı hakkındaki rivayet de şöyledir": Türkistan'ın ulu piri Hoca Ahmet Yesevi'nin dergâhına varıp bizzat O'nun elinden "Gözli Ata" ünvanını alan Hasan Ata, büyük bir sınamadan geçtikten sonra kendisine bağışlanan yurdu yani Mangışlak'ı mesken tutar. Bu bölgenin hanı Canıbek'ten büyük ilgi görür. Bu arada bazı kerametler göstermiştir. Mesela: Yolda bir susuzu kandırır. Çölde azgınlaşanları yola getirir. Canıbek hanın develerini kurtarır. Susuzluğunu gideren bir Kazak kadınına dua edip yoğurdunu yağa çevirir. Ve daha başka müşgül işleri çözüp, yerli halkın sevgisini ve hürmetini kazanır. Canıbek Han, bu iyiliklerine karşılık olarak O'na kendi kızı Aksuluv'u (Ak Sultan) verir. Ancak kız kendisini Gözli Ata'ya yakıştırmaz. "Babam beni bir dilenciye (geda) uygun gördü" diyerek, gönül koyar. Mesele, Gözli Ata'ya malum oluyor. Gözli Ata'nın gösterdiği bir kerametle kızın boynu burulup kalıyor. Yaptığının farkına varan kız daha sonra pişman olup, Gözli Ata'dan

özür diliyor. Bunun üzerine Gözli Ata, kızın boynuna dilenci torbasını takmasını ve yedi kapıda dilenmesini istiyor. Kız bu isteği yerine getiriyor. Boynu düzeliyor. Ve bu dilenci dediği adamın karısı olarak ömür boyu onunla yaşıyor. Gözli Ata ise Hak yolunda, Hak ışığı için dileniyor...Bu yolda "Gul Gedayi" mahlasını alıyor (Orazgulu - Sarlıgızı, 1995).

"Gul Gedayi" mahlası ile dini-tasavvûfi şiirler yazan bir derviş şair ve esas itibariyle Türkmenler arasında Gözli Ata adı ile bir evliya olarak tanınan Yesevi takipçisi Uzun Hasan Ata, XII-XI-II'ncü asırlarda yaşamıştır.

Bugün bir ziyaretgah haline gelen ve Gözli Ata'ya ait olduğu söylenen bir mezar ile çevresinde oluşan mezarlık, Balkan vilayetine bağlı Türkmenbaşı şehrinin kuzeydoğusunda (150 km) yerleşmektedir. Bu ziyaretgahta her yıl Ocak ayında geleneksel olarak dini merasim yapılmaktadır. Günümüzde, nesillerini Gözli Ata'nın oğulları Nur Ata, Omar Ata ve İbık Ata (İbrahim) 'ya bağlayan Türkmen toplulukları vardır ve bunlar Türkmenistan, İran ve Karakalpakistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar. Kendilerine "Evlat" yani Peygarber nesli denilerek hürmet gösterilen bu Türkmen uruğu, nesilbaşları Hoca Ahmet Yesevi'nin müridi Gözli Ata (Kul Gedayi) olan Ata Türkmenleridir.

ŞEYH ŞEREF (GUL ŞERİF), MUÎNU'L-MÜRÎD, TASAVVUF ve AHMET YESEVÎ İZLERİ...

Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime adlı eserinin "Türkmen olup Türkmen'e katılan boyların Zikri" bölümünde, Ersarı Bay'dan söz edilirken, 13.yy'ın sonları ile 14.yy'ın başlarında Salur Türkmenlerinin önderliğini yapan "Ersarı Baba"nın, Ürgenç'te yaşayan "Şeyh Şeref" adlı bir alime başvurarak;

"-Biz Türk halkı tuturbiz, Arabı kitaplarnı okup, manısığa yetişip amal kılmak besî müşkül bolaturur. Eger Arab meselelerini Türki tercime kılıp, inayat kılmanız erdi, sovabığa şarik bolur erdiniz. " dediği nakledilerek, Muinu'l-Mürid adlı

bir eserin yazıldığı ve o zamandan bu zamana (1314-1661) kadar Türkmenlerin bu kitaptaki esaslara göre amel kıldıkları haber verilmektedir. (Abulgazi, 1992)

Türkmen alimleri tarafından XIV. nci asır Türkmen yazılı edebiyatının (Vepai'nin eserinden önce) tek nüshası olarak kabul edilen bu eserin yazılmasına karşılık, Ersarı baba'nın, Şeref Hoca'ya 40 deve hediye ettiği şeklindeki rivayet Türkmenler arasında yaygındır.

Türkmen dilinin (Çağdaş Türkmen Türkçesi) tarihini incelemek konusunda önemli bir kaynak ve İslâm prensiplerinin Türkmen cemiyetindeki yerini göstermekte ulu bir miras olan eser, 1314 yılı başında tamamlanmış olup yarısı İslam'ın esaslarına, yarısı ise tasavvufi meselelere ayrılmıştır.

Ersarı Baba eski adı Abulhan olan Balkan'da , Şeref Hoca ise Ürgenç'te yaşıyordu ve o devirde Ürgenç (Eski Ürgenç), Harezmi Hanlığının merkeziydi.

Ersarı Baba'nın Şeyh Şerefe yazdırdığı bu değerli kitap, Zeki Veli Togan, Ahmet Caferoğlu, A.N. Samoloviç gibi alimlerin de dikkatlerini çekmiş ve bu mesele üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. A.N. Samoyloviç'in bu kitabı aradığı, ancak bir türlü bulamadığı bilinmektedir. 1930'lı yıllardan itibaren Türkistan ülkelerinde Bolşevikler tarafından yürütülen "Türk-İslam düşmanlığı" kampanyası neticesinde, binlerce eser gibi Mu-inu'l-Mürid de kasıtlı olarak yok edilmişti. Ancak Zeki Velidi Togan 1928'de bu kitabın bir nüshasını Türkiye'de yayınlamış ve bu konuda uzun bir ilmi makale yazmıştı.

Kitabın bir fotokopisi 1994 yılında Türkiye'den getirilip Türkmen ilim adamlarının dikkatine sunulmak üzere Nazar Halimov ile Cebbar Göklenov tarafından Aşgabat'ta yayınlandı (Harezmi, 1995).

Bu eserin yazarı olan Şeref Hoca'nın adını, XIV asırda Harezmi'de yazılan eserleri inceleyen Zeki Velidi Togan, "Şeyh Şerafeddin al-Hasi"; Türkmen alimi Nazar Halimov ise "Şeyhülislam Şerafuddin al Harezmi al-Hasi" olarak tespit etmektedir.

"Has", Harezmi'de bir yer adıdır. Son devirlerde elde edilen bilgilere göre, Şeyh Şeref'in mezarı, Köneürgenç'te Harezmi şahı Tekeş'in türbesinin doğu tarafında yerleşmektedir. Şeyh Şeref'in bugün yaşayan nesilleri de bunu teyit etmektedirler. Yapılan arkeolojik kazılarda burada, yani Şeyh Şeref'in mezarı olarak gösterilen yerde çeşitli mezar kalıntılarının var olduğu anlaşılmıştır.

Şeyh Şeref hakkında, yazılı kaynaklarda çeşitli bilgilerle karşılaşılırız. Zeki Velidi Togan makalesinde, Seyit Ahmet Nasreddin Marginani adlı müellifin kitabından bir rivayete yer veriyor. Nazar Halimov'un kaydına göre bu rivayet kısaca:

"Harezmi'de (Ürgenç'te) birbirinden haberli Seyit Ahmet ve Şeyh Şeref adlı 2 pir yaşamıştır. Ersarı Bay bunlardan birisinin sofisi, diğerinin ise dostu imiş. Beklenmedik bir durumda bu iki pirin arası Ersarı Bay yüzünden açılmış. Seyit Ahmet, Şeyh Şeref'i ortadan kaldırmak amacıyla O'na taraf 2 ok fırlatmış. Şeyh Şeref okları tutup sadağına koymuş. Seyit Ata, müridi Gulgul'a "git, sor Şeyh Şeref'ten, Ashab-ı Kehf'in itinin rengi nasıldı" diyerek, O'nu Şeref Ata'nın yanına göndermiş. (Yani Seyit Ata, Şeref Ata'yı ite benzetmiş.)

Sofi Gulgul, Şeyh Şerefe bu soruyu sormaya cesaret edememiş. O vakit Şeyh Şeref, ona bakıp şöyle demiş :

"- Gelin (ey) sopı Gulgul

Ashab-ı Kehf itini sorgul.

Er eri atması bolar mı

Er okın er gaytarması bolar mı"

Daha sonra 63 tane ok çıkarıp, "Seyit Ata'ya karşılık verecek olsam işte silahım, fakat siz bunları yok edin" diyerek kendi oklarını da, Seyit Ata'nın attığı okları da Sofi Gulgul'a veren Şeref Ata, " Seyit Ata tekebbirlik edip başka birine ok atıp özünü helök etmesin. Beyle kemsidilmeleri men, GUL ŞEREF, togsan yola çekdim. Başgalar çekmez." demiş ve kalkıp gitmiştir. (HALİMOV, 1995)

Bu rivayetin adları geçen tarihi şahıslar hakkında malumat vermektense başka bir önemi daha vardır ki, o da XIV. asırda Harezmi ile Balkan arasında yaşayan bozkır Türkmenlerinin yazılı bir

edebiyata sahip olduklarını göstermesidir. Bu görüşü ilkler arasında Ahmet Zeki Velidi Togan ile birlikte bazı Rus alimleri öne sürmüşlerdir. Günümüzde Türkmen alimleri de bu görüşü desteklemektedirler. İşte Muinu'l- Mürid adlı eser de bu dönem yazılı Türkmen Edebiyatının numunelerinden birisidir.

Muinu'l- Mürid adlı eser esasen abdest, namaz, zekat, oruç gibi çeşitli meseleleri içine alsın da, belli bir bölümü tasavvufu ilgilidir. Eser Harezmi'de yazıldığı, burada çeşitli tasavvuf akımlarının bulunduğu ve bunların güçlü oluşlarından dolayı olmalı, ki: yazarı, Türkmenlere tasavvuf konusunda açıklamalar yapmakta ve onları bu yola çağırmaktadır.

Böylesi bir yöneliş «Harezmi'de Moğollar gelmezden daha önceleri başlamıştı. Halkı tasavvufa çağırın bu şahsiyetlerin birisi de Hakim Ata Süleyman'dır. Hakim Ata, Harezmi'nin Bakırhan bölgesinde faaliyet göstermiş olup Hoca Ahmet Yesevi'nin en meşhur halifelerinden. Harezmi'de O'ndan sonra Seyit Ata ve Şeref Ata'nın adları geçiyor.

Tasavvufi şiirlerin yer aldığı çeşitli kitaplarda "GUL ŞEREF" veya "GUL ŞERİF" mahlaslı mesnevilere, tasavvufi şiirlere sıkça rastlıyoruz. Bu "Gul Şeref ya da "Gul Şerif ile "Şeyh Şeref Hoca"nın aynı şahıs olması muhtemeldir. Zeki Velidi Togan'ın kaydettiği rivayette yer alan "Beyle kemsidilmeleri, men Gul Şeref, togsan yola çekdim, başgalar çekmez." cümlesindeki "Gul Şeref" sözü de bunu göstermektedir.

Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terekime adlı eserinde, Şeyh Şeref Hoca tarafından yazıldığı kaydedilen Muinu'l- mürid adlı eserde toplam 407 dördlük yer alıyor. Bu dördlüklerden 266 tanesi mukaddime (giriş), imani esaslar, akaid (kelam), nasihat, namaz gibi meseleler ile birlikte Hanefi mezhebi ile ilgili bazı meselelere, bu çerçevede İmamı Azam, Ebu Yusuf, İmam Muhammet, Muhammet Şeybani gibi şahsiyetlere temas etmekte, 267nciden başlayarak 141 dördlükte ise çeşitli tasavvufi fikir ve mutasavvıfı şahsiyetlere yer verilmektedir.

Eserdeki tasavvufu ilgili görüşleri ve bilgileri özet halinde şöyle sıralamak mümkündür.

"İradat"ın yani isteğin anlamı, sofini bütünüyle kendisinden geçip şeyhine teslim olmasıdır. Tasavvuf yolunda yürümek isteyen sofinin mutlaka bir "pir"i olmalıdır, aksi halde yolunu bulamaz. Sofi vücudundaki egoizmi (benliği) terk etmelidir. Bir ölü gibi teslim olduğu zaman tasavvufun sırları açılır.

"Tirik erken, ovval kerek ölse sen" (Harezmi, 1995-a) şeklindeki dizelerden, şairin, kendisinden önce yaşayan Ahmet Yesevi. (.....1166), Necmeddin Kübrevi (1145-1221) gibi şahsiyetlerin tasavvuf öğretileri ile tanışmış olduğunu anlıyoruz.

Sofi, tasavvuf yolundaki menzillerin (durakların) hepsine kendi isteğiyle ve gönüllü olarak nefisini öldürmek şeklinde ulaşabilir. Şeyh Şeref, tasavvufdaki bu menzili şu dizelerde ifade ediyor:

"Tirik erken ölmek hava (aşk) yöniden" (Harezmi, 1995-b)

"Zikir, Hak tapa bil kulavuz sana Tirik erken ölsen yiğitken karıp" (Harezmi, 1995).

Tasavvuf yoluna girdikten sonra Allah'ın cemalinden başka bir dilek taşıyan sofi, "mürid" değil, "kuru bir ot" demektir. Sofi, şeyhine hiçbir konuda ters düşmemelidir. Çünkü O, namazda imama uymuş gibidir. Şeyhinin elinde tıpkı " ölü yıkayanın elindeki ceset" gibi olmalıdır. (Ki bu sözler Necmeddin Kübra'nın Risale-fi-t Turuk adlı kitapçasında aynen yer alıyor. Bu tespit Nazar Halimov'a aittir.) Yine Nazar Halimov'un tespitlerine göre, Necmeddin Kübra'nın sözünü ettiğimiz risalesinde birinci menzil olan Tövbe (Tovba)'nin anlamı, "Dön" sözüne dayandırılıp günahlarından pişman şekilde bir ölünün gidişi gibi, Yaradan'a dönmek olarak açıklanmaktadır. Bu da Dirilikte tövbe etmek"tir. Şeref Hoca'nın

"Hilaf kılsa bolmas, bilin muktadı
İmanın sonınca kim "uydum" tedi.
Kılıp tovba, dostlar, iradat berin

"Ölüp tovasız köp ökünçler yedi." (Harezmi, 1995)

"Isıg kılmas ol köp ökünç ese son
Er ol kim, onarsa işin munda ön
Acalın hazanı kelur nagehan
Urug ekse bolmas kirur yerge ton (Harezmi, 1995)
demesi de aynı anlamı taşımaktadır.

Şeyhe kesin teslimiyet, pirsiz tasavvuf yoluna çıkmama, ölmezden önce ölmek, tövbe, pişmanlık (ökünç) gibi meselelerde Şeyh Şeref, Hoca Ahmet Yesevi çizgisindedir.

Aşağıya aldığımız Ahmet Yesevi'ye ait dizeler, bunu açıkça teyit etmektedir.

Şeyh kesin teslimiyet, pirsiz yol çıkmama:

"Mürşidlerini hizmetini kıl ihtiyar
Özlükümdin yolga kirdim dirme zinhâr
Yahşi bilseng tarikatını hatarı bar
Kılavuzsuz uşbu yolga kirmeng dostlar." (Yesevi, 1991)

"Nefsni tifip dergahıga layık bolgıl
İşsizların hem canı yok imâni yok" (Yesevi, 1991)

Ölmeden önce ölmek :

"Yer üstide ölmes burun tirik öldüm
Atmışüçte sünnet dedi iştib bildim
Yer astıda canım birle kulluk kıldım
İştib okup yerge kirdi Kul Hacı Ahmet" (Yesevi, 1991)

"Aşıklarını sünnetidür tirik ölmek" (Yesevi, 1993)
(Aşıkların sünnetidir diri ölmek)

"Mutua kabl-el temutu'ga amel kılğıl
Bu hadisni fikr eyleben öldüm menâ" (Yesevi, 1993)

(Ölmeden önce ölünüz'e göre amel eyle
Bu hadisi fikreyleyip öldüm ben işte.)

Tövbe ve Pişmanlık (Ökünç):

"Takatim yok eger baksam günahımge
Kılay tövbe kaçıp keldim penahinge

Rahmet birle nazar kılğıl Hacı Ahmet'ge
Her ne kılsang men bineva keldim menâ"
(Yesevi, 1993)

(Takatim yok eğer baksam günahıma
Tövbe için kaçıp geldim penahına
Rahmet ile nazar eyle Hoca Ahmed'e
Her ne kılsan çaresizim geldim işte."

"Rahim Mevlâm rahmi birle yâd eylese
Ne yüz birle Hazreti'ge bargum menâ,
Tevbe kılıb egri yoldın rastga kaytub
Ne yüz birle Hazreti'ge bargum menâ." (Yesevi, 1993)

Bu örneklerden anlaşıldığına göre, Şeyh Şeref Hoca, "pir", "fenafillah yolu", "ölmeden önce ölmek", "tövbe" gibi tasavvufun temel meselelerinde Ahmet Yesevi ile aynı ilkeleri paylaşmaktadır. Bu da, o asırlarda Horasan ile Harezmi arasında halk arasında yaygın olan Nakşibendilik ve Kübrevilik ile birlikte Yesevilik ekolünün de Şeyh Şeref Hoca'nın edebi şahsiyetine ve sufistik görüşlerine ne derece tesir ettiğini göstermektedir.

Muinu'l- Mürid didaktik bir eserdir. Dörtlükler halinde, 11'lik hece ölçüsüyle yazılmıştır. Kafiye örgüsü "koşma" şeklindedir. (a,a,x,a) İrâdat, Âdab, iktiba, sohbet, Şeriat-Tarikat-Hakikat, Kalp-Nefis, Sülük, Şükür ve Zikir adlı bölümleri içine alan tasavvuf ile ilgili meselelere yer verilmekte ve halka öğretilme maksadı güdülmektedir.

İslam'ın amelî meselelerine ve tasavvufî görüşlere yer vermesinin yanısıra eserin asıl önemli tarafı, 14.yy.da Orta Asya Türkçe'si ile yazılan bir şiir kitabı olmasıdır. Ersarı Baba'nın İslâmî meseleleri Türk halkına kendi dilinde öğretmek maksadıyla bu eseri yazdığının Secere-i Terakime'de kaydedildiğini daha önce belirtmiştik. Bu malumatlardan, eserin Türk dilinde yazılmış didaktik bir şiir kitabı olduğunu ve Türk Tasavvuf Edebiyatı için büyük önem taşıdığını anlıyoruz.

Hoca Ahmet Yesevi de halka İslâm şeriatının esaslarını ve hükümlerini, ayrıca kurduğu tarikatın âdab ve erkânını öğretmek maksadıyla sade bir halk diliyle ve halk edebiyatından alınma şe-

killer ile hece ölçüsünde şiirler söylemişti. Hikmet adı verilen bu şiirler, çevresindeki müritleri tarafından yazıya dökülmüş ve elden ele, dilden dile, nesilden nesile ulaştırılmıştır. Ahmet Yesevi'nin bizzat kendisine ait veya müridleri tarafından O'na mal edilen hikmetlerin, Türk Edebiyatı Tarihinde, Kutadgu Bilig'den sonraki bilinen en eski örneklerden biri olması itibariyle Türk Tasavvuf Edebiyatı'nda da özel bir yeri vardır.

"Hikmet'lerin en belirgin özellikleri arasında onların "ilahi" türünün Türk Edebiyatındaki ilk örnekleri olmalarını ve Türk topluluklarının konuştuğu halk dili ile yazıya geçirilmelerini göstermek mümkündür.

Ahmet Yesevi'nin açtığı bu çığırdan yürüten muhtelif mutasavvıf şairler ve şahsiyetler, İslâm'ın çeşitli meseleleri ile birlikte kendi felsefi görüşlerini yansıtan şiirler yazmışlardır. Ancak bu eserlerin sadece halk dilinde yazılanları halk arasında kabul görmüş, yaşatılmış ve günümüze kadar muhafaza edilmişlerdir.

Tarih "Yetti yüz on üç"te yani miladi 14.ncü asırda, o asrın Orta Asya Tükçesi ile yazılmış olan Şeref Hoca'nın eseri de, Türk halkına çeşitli İslâmi meseleleri ve felsefi görüşleri öğretmesi, halk diliyle yazılması, Türk Halk Edebiyatı'nın milli biçim ve tür özelliklerini yansıtmaması bakımından Ahmet Yesevi'nin "hikmet"leri kadar önemli ve incelemeye değerdir.

Eser hususi planda da Türkmen Edebiyatı için büyük önem taşımakta ve Türkmen alimleri tarafından Vepai'-nin Revnak-ül İslam adlı eserinden önce yazılmış, Türkmen lehçesinin tarihine ışık tutan, tasavvufu öğretici bir kaynak olarak gösterilmektedir.

Hoca Ahmet Yesevi'nin başlattığı Türk dilinde ve Türk Halk Edebiyatı nazım şekilleriyle İslami meseleleri, tasavvufi görüşleri beyan etmek, ve böylece bunun halk arasında yayılmasını sağlamak maksadına yönelik edebiyat geleneğini sürdüren Şeref Hoca, bu yönüyle de Türk Tasavvuf Edebiyatında haklı bir mevkiye sahip olarak XIV.nci asırda Ahmet Yesevi çizgisine bir halka daha eklemektedir.

Fuat Köprülü ile Ahmet Caferoğlu'nun Orta

Asyalı mutasavvıf Türk şairleri arasında gösterdikleri "Kul Şerifi" ile "Kul Şerif" aynı şahıslar olmalıdır. Türkmen Edebiyat alimleri Nazar Gullayev ile Tecen Nepesov da, Ahmet Yesevi'nin temellerini attığı fikir ve edebiyat mektebinin tesirinde kalan Hakim Ata, Yunus Emre, Ali Şir Nevai, Fuzuli, Mahtumkulu gibi şöhretli şahsiyetlerle birlikte "Gul Şerif" adlı bir şairin de adını zikrediyorlar. (Gullayev-Nepesov, 1992)

DÂNÂ ATA'NIN YAZDIĞI İLK MANZUM OĞUZNAME PARÇASINDA "AHMET YESEVİ"

Oğuznamecilik geleneğinin çok eski devirlere dayandığını gösteren önemli deliller vardır. Ebubekir Aybek ed- Devâdârî'nin 1309'da yazdığı "Dürerü't-Tican" adlı eserinde, Eba Müslim Horasani'nin hazinesinde eski Fars dilinde yazılmış bir kitap olduğu haber verilmektedir. Söz konusu bu kitap, Hükümdar Anuşirvan'ın (531-579) vezirine ait imiş. Ulu Han Ata Bitikçi'nin "Oğuznamesi" olan bu kitap, Farsça'ya Türkçe'den tercüme edilmiş. Bu eser, oğuznamecilik geleneğinin en eski nüshası durumundadır.

Oğuzname yazmak geleneğinin önemli temsilcilerinden Reşideddin (14. asrın), Yazıcıoğlu Ali (15. asır) , Salarbaba Gulalı Handan (16. asır) , Ebul Gazi Bahardır Han (17. asır) .. gibi şahsiyetlerin eserleri, bir tarih kitabı olarak kabul edilmiştir.

Oğuzname örgüsü XVII.nci asırdan başlayarak tarihilikten edebiliğe yönelme yoluna düşmüştür. Böylece bu örgü, edebi yönü ile işlenmeye başlandı. Ki ilk girişim de İhsan Baba (Dana Ata) Ebulhanı'ye aittir.

XVI. nci asrın sonları ile XVII.nci asrın başlarında yaşayan Türkmen şairi Dâna Ata "Oğuzname" adlı 24 dörtlükten ibaret küçük bir manzum eser (poema) yazmıştır. Bu eserin 2 elyazma nüshası (Elyazma: III) bugün mevcuttur. Bu elyazmaların karşılaştırmalı metnini Türkmen alimi Ahmet Bekmuradov hazırladı.(Bekmuradov, 1992) Genç yaşta vefat eden gayretli alim Ahmet Bekmuradov, Dâna Ata ve O'nun Oğuzname manzu-

mesi konusundaki araştırmaların A.N. Samovloyiç ait olduğunu teyit etmektedir.

Bugünkü Balkan dağının önceki adı Ebülhan (Abulhan) idi. Bu bilgiden hareketle Dâna Ata'nın Türkmenistan sınırları içinde yer alan Balkan bölgesinde yaşadığını söyleyebiliriz. Krasnovodsk (Türkmenbaşı) şehrinin iki ayrı yerinde de Dâna Ata'nın adı ile anılan mezarlıklar bulunmaktadır. Bunlardan birisi (Küren) dağının eteğinde, diğeri ise Ulu Balkan Dağının çevresindedir.

Dâna Ata'nın hayatı ve şahsiyeti hakkında etnograf S. Demidov'un araştırmalar yaptığını ve halk arasından iki rivayet tespit ettiğini yine A. Bekmuradov'dan öğreniyoruz.

Birinci rivayette şöyle: "Dâna Ata önceleri Balkan dağının çevrelerinde yaşamıştır. Bir gün, Gürgen çevresinde yaşayışın ve geçimin daha kolay olduğunu öğrenerek buraya göçüyor. Fakat yolda hastalanarak ölüyor."

İkinci rivayette ise daha başka malumatlar var: "Dâna Ata'nın obasına Kalmuklar baskın yapıyor. Şair, baskıncılardan kurtulmak için Küren dağına doğru kaçıyor. Fakat baskıncılar onu kovalayıp dağın eteğinde yakalayıp öldürüyorlar. O'nun öldürüldüğü yer, halk arasında "Kan dökülen yer" olarak ad alıyor. Cesedini Balkan dağının eteğine getiriyorlar."

Şairin Balkan dağının eteğindeki mezarı hakkındaki malumat, ilmi araştırmalara da geçmiştir. Minis, "Firdevs-ül İkbâl" adlı eserinde 1815 hadiseleri hakkında söz açarken, "gece yürüyüşünden sonraki yük boşaltılan yer, Dâna Ata'nın çevresi idi." demektedir. (Bekmuradov, 1992)

İşte bu coğrafyada yani Bat Türkistan'ın Mangışlak bölgesinde yaşayan Dâna Ata'nın söz konusu bu oğuznamesi birkaç açıdan önemlidir.

Birincisi, bu eserin küçük de olsa 8'li hece ölçüsüyle yazılmış ilk manzum oğuzname oluşudur. Manzume saray çevresi için değil, halk kesimleri için kaleme alınmış olup, edebi bir üslup göstermektedir.

İkincisi, manzumede Oğuzların eski devirlerdeki toplum yapısı, Oğuz boylarının dağılışı ve boy adları, yaşadıkları yerler, komşuları Özbek,

Kalmuk, Kazak ve Kırgızlar ile olan ilişkileri ve ayrıca bu soydaş topluluklara şairin bakış açısı yer almaktadır.

Üçüncüsü, bizim için de önemli olanı ise; Oğuz boyları ile Hoca Ahmet (Hoca Ahmet Yesevi) arasında meydana gelen bir hadise ve bu hadiseye dayalı olarak şairin görüşleridir.

Dâna Ata'ya ait manzum oğuznamenin bu mesele ile ilgili bölümü şu dörtlüklerden ibarettir:

"Akman, Karaman uruşdı
Kör, nenen ne kurtlar keçdi
Oğuz İli zordan köçdi
Ol sür-ha sür bolganımız.

Özün kaldın yaman atga
Ömrünni berdin berbatga
Töhmet kıldın Hoca Ahmetge
Sen-sen yaman körgenimiz.

Sofuları asıl zatlıg
Pirleri bar keramatlıg
Hocası izzat-hormatlıg
İlge duva kılğanımız.

Pürdür tiyrler babamuznı
Nama içre rast tiyr sözni
İhsan Baba tiyrler bizni
Abulhandır örgenimiz."

Yukarıdaki mısralarda Akman-Karaman Türkmenleriyle Hoca Ahmet arasında yaşanan tarihi toplumsal bir hadiseyi tespit ederek, bu hadiseyle birlikte meydana gelen göç olayına temas eden Dâna Ata, bu Türkmen boyunun Hoca Ahmet'e haksızlık ettiğini, onu töhmet altında bıraktığını; aslında bu şahsiyetin (Ahmet Yesevi'nin) sofilere adaletli, pirlere kerametli, hocası (Yusuf Hemadani) izzet-hürmetli ve il'e dua kılıcı bir mürşit olduğunu vurgulamaktadır. Son dörtlükten anlaşıldığına göre ise, Dâna Ata'nın kendisi de bu çizgide bir mutasavvıf şairdir. Bunun en büyük delili de "Baba Ata" lakabını taşımasıdır.

Bu konuda, Ahmet Bekmuradov şu görüşleri savunuyor:

"12.nci asırdan başlap görnükli dini ündevçi-

lere, ulu sufistik şahırlara "ata" lakamı berilip ugrapdır. Türki halklar ilkinci gezek Hoca Ahmed'e "ata" hormatlı lakam beripdirler. Dana Ata'nın hem, Hoca Ahmed'in sofistlik ideyalarına eyeren adam bolandığına şek yok. O'nun öz gahrımançılık mazmunlı poyemasında hem Hoca Ahmed'i yatlamayı şunun bile bağılı." (Bekmuradov, 1992)

Edebi manzum oğuzname geleneğinin mütevazi ilki olan Dâna Ata'nın 17.nci asırda bir Ahmet Yesevi takipçisi olduğu belli... Dâna Ata, Oğuzlar hakkında daha önceden bilinen bazı malumatlarla birlikte çizgisini takip ettiği sufistik yolun nesilbaşı olan Ahmet Yesevi'yi de eserine dahil etmiş, böylece bir taraftan O'nun bir Türkmen boyuyla ilgili hadisesini hafızalarda yeniden canlandırırken, bir taraftan da ulu şahsiyetine, mürşittik özelliğine temas etmiştir.

"İ'e duacı" bu ulu şahsiyetin yani Hoca Amet Yesevi'nin " Akman-Karaman" veya "Akbay-Karabay" adlı bu beyler ile (ki bu beyler Çovdurların boy beyleri imiş) olan ilişkisi konusunda, Türkmenler arasında çok çeşitli rivayetler de anlatılmaktadır.

Dede Korkut Destanlarının Türkmen Çovdur varyantları arasında yer alan "Oğuzların Melallaşmağı" adlı bölümde "Hoca Ahmet" adlı bir şahsın adı geçmekte ve Oğuz boylarından olan Çovdur (Çavuldur) beylerinden Akbay ve Karabay adlı 2 kardeş ile, Bayatların beyi Talav'ın arasında geçen mücadele, O'nun mescidine bırakılan bir boğa leşi yüzünden başlamaktadır. Talav beyin hilesi sonucunda öldürülen boğa için Hoca Ahmet ile tartışan Akbay ve karabay kardeşler, hadisenin büyümesinden çekinerek boyları Çovdurlarla birlikte Türkistan'daki yerlerinden ayrılıp Mangışlak'a göç etmişlerdir. Rivayette, Salur Kazan ile Gorkut Ata Mangışlak'a göç eden bu Türkmen aşiretini Türkistan'a geri döndürememişlerdir. (Rahmanov, 1989)

Bir Türkmen boyunun mal ve mülklerini bırakarak Türkistan'dan göç etmelerini konu edinen bir başka rivayette de, bu göçe sebep olarak, Türkmen aksakallarının Hoca Ahmet'e inanmayışları ve bununla birlikte meydana gelen olaylar gösterilmektedir. (Ahun, 1988) Rivayet şöyle:

Türkmen aksakallarından Akbay ile Karabay beyler, Hoca Ahmet'in keramet gösterdiği şeklindeki haberlere inanmadılar. Bu ikisi Türkistan aksakallarını toplayarak, Ahmet Yesevi'yi küçük düşürmek ve güya yalancılığını ortaya koymak için bir plan kurdular. Bu plana göre : Bir öküzü kesip leşini kefene saracaklar ve Hoca Ahmet'in yanına varıp;

"Bir cenazemiz var, namazını kıldırır." "

diyeceklerdir. Maksatları, akıllarınca O'nun kerametli bir adam (keramet ehli) olmadığını göstermektir. Ancak bu plan Hoca Ahmet'e malum edilmesine rağmen, O, onların obalarına gidip bir evin önünde cenaze namazını kıldırıldı.

Bu hadise ile ilgili bir başka rivayette ise (Ahun, 1988) ölü öküzün hocanın evine getirildiği, cenaze namazını kılındığı, namazdan sonra da Akbay ve Karabay beylerin;

"-Hay senin pirlığıne! Bizim getirdiğimiz insan değil öküzdü. Sen bunu anlayamadın. Hani kerametini?" dedikleri belirtiliyor.

Rivayetin gerisi şöyle:

Bu hadiseden sonra Hoca Ahmet beddua edip, Allah'tan, onların it haline gelmelerini diledi. Dileği kabul edildi. Birisi ak, diğeri kara it haline gelen beyler, ürüşerek obalarına doğru koşup gittiler. İtler insan eti yemeye ve obaları it korkusu sarmaya başlamıştı. İtleri öldürmek için yapılan mücadeleler bir sonuç vermeyince da obadakiler göç etmeye karar verdiler. Sırderya boylarındaki Türkmenlere de haber gönderilip, kendi aşiretlerinden olanların Batı'ya doğru göçmeleri istendi. Göçün yönü Semerkent-Buhara taraflarıydı. Bir Türkmen yiğidinin itleri öldürmesine rağmen, göç hareketi durmadı. Bir taraftan Semerkant eteklerine, Buhara'ya, Karakum düzlüklerine, diğeri taraftan da Afgan dolaylarına ve Mangışlak yaylaklarına kadar uzandı.

Bu hadise karşısında paniğe kapılan ve halkının dağılacığından korkan Türkistan hanı, sözü dinlenir kerametli bir adam bulmak ve böylece göçü önlemek ümidiyle bir ziyafet düzenleyip, ülkesinin dört bir köşesine ulaklar gönderdi. Ulu şölen geçirildi. Sıra, Türkistan'da keramet ehli gerçek bir velînin olup olmadığını tespit etmek

için yapılacak sınamaya gelmişti. Bu amaçla ortaya 12 metre uzunluğunda 2 direk dikilip, uçlarından kalın bir iple bağlanmıştı. Ziyafete katılanların hiç birisi bu yükseklikten atlayamadı. Türkistan hanı çok üzüldü. Bunun üzerine bir Türkmen yaşulusu, Yesi denilen yerde ermiş bir kişinin ortaya çıktığını, fakat O'na halkın inanmadığını, O da beddua edip 2 beyi it haline getirdiğini ve şimdi de bu halkın panik halinde batıya göç etmekte olduğunu anlatarak, Türkistan'daki yarayı bu kişinin, yani Hoca Ahmet'in sarabileceğini müjdeledi.

Sözün kısası, Hoca Ahmet, Türkistan hanının huzuruna getirildi. 12 m. lik yükseklikten devesiyle atlayarak halkın önünde keramet gösterdi. Hanın saraya davet etmesine rağmen bunu kabul etmeyerek, Han'ın kızı ve çeşitli hediyelerle birlikte Yesi'ye geri döndü. Hediyeleri müritlerine dağıttı. Kızı da ergenlik yaşına geldiğinde yetim bir müridi ile evlendirdi.

Türkmenler arasında tespit edilen bir başka rivayette de (Rahmanov, 1994). Türkmen ilinde Hoca Ahmet'in yaşadığı çevrede ve çağda yaşayan Korkut Ata, ilim bakımından ondan daha yüksek ve meşhurdur. Bu rivayetin sonunda Korkut Ata, Türkistan'a gitmiş ve orada kendisi için önceden kazılan mezara gömülmüştür. Ata Rahmanov adlı Türkmen yaşulu folklorcusu, "Gorkudın Gabrı Gazılığ" rivayetlerinin destansı, hikaye hacminde geniş bir anlatımını, tanınmış bahşi Kurbankılıç Çakanoğlu'ndan derledi ve yayınladı (Rahmanov, 1988).

Türkmen Çovdur anlatımları arasında en geniş olması bakımından folklorik açıdan çok değerli olan bu hikayede, Hoca Ahmet-Korkut Ata ilişkisi çok daha ayrıntılıdır. Türkistan konusuna daha geniş yer verilmiştir.

SONUÇ

Hoca Ahmet Yesevi gibi bir ulu şahsiyetin karşılaştığı suçlanma ve karalanma hadisesi vefâkâr Türkmen tayfaları arasında asırlarca yaşatılmış, yapılan bu hürmetsizlik asırlar sonra Dâna

Ata'nın mısralarında bir savunma ve sahiplenme psikolojisi içinde yüze çıkmıştır.

17. asrın başlarında yaşayan ve aradan geçen yüzyıllara rağmen Hoca Ahmet'e atılan töhmeti unutmuyarak mısralarıyla bu meseleye temas eden Dâna Ata'dan bu yana yaklaşık 300 yıl geçti.

Yetmiş yıl süren Sovyet sömürge sisteminin yıkılması ve manevi şahsiyetlerimizin yeniden erkinliğe kavuşmasıyla birlikte Hoca Ahmet Yesevi de, sindiği Türkmen halkının yüreğinden ses vermeye başladı. 1992 yılından itibaren Türkmen ilim adamları Ahmet Yesevi konusunda daha köklü araştırmalar yapmaya, makaleler yazmaya, kitaplar yayınlamaya başladılar.

Bütün bunlar, Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte ortaya çıkan tarihi gelişmeler ve değişimlerdir.

Hoca Ahmet Yesevi ışığının Orta Asya bozkırlarına yansımalarının üzerinden yaklaşık dokuz asır geçti. Bu ışık, bu coğrafyada boylar ve uruğlar halinde yaşayan Türk topluluklarını aydınlatmakla kalmayıp benliklerinin derinliklerine işledi; onları aynı inanç ve kültür sisteminin birer parçası olarak asırlardan beri yaşatıp geldi.

Bugün bağımsız birer devlet halinde veya Rusya federasyonu bünyesinde yaşayan, coğrafyaları ne olursa olsun kimlikleri ve kaderleri aynı olan Türk toplulukları Oğuz Kağan'ın, Atilla'nın, Bilge Kağan'ın, Satuk Buğra Han'ın, Sultan Sancar'ın, Alparslan'ın, Timur'un nesilleri olduğu kadar Şah-ı Nakşibendi (K. S.) veya Hoca Ahmet Yesevi (K. S.) gibi maneviyat ulularımızın da çocukları ve öğrencileridirler.

Diğer Türk toplulukları ile birlikte Türkmen halkı da, manevi dünyamızın öncülerinden olan Türkistan piri Hoca Ahmet Yesevi'yi asırlarca sinesinde saklamış, her türlü olumsuz şartlara rağmen O'nun ideallerini kutlu bir emanet olarak günümüze taşımıştır.

Bu emaneti taşırken de, "Hoca Ahmet"i kendi sosyal kimliğinden yani kendi halkından biri olarak kabul eden Türkmen halkı, O'nun şahsiyetini "Medine'de Muhammed - Türkistan'da Hoca Ahmet" demek suretiyle mümkün olduğu kadar yüceltmıştır.

KAYNAKLAR

- ABULGAZI Bahadır Han, 1992, Şecereyi Terakime, Hazırlayan : Nazar Halimov, Aşgabat.
- AHUN, Hoca Ahmet, 1998, "Hoca Ahmet Yasavı", Nesil, Aşgabat, 6 Ocak.
- BEKMURADOV, Ahmet, 1992, Edebi Miras-Ebedi Miras, Aşgabat.
- CAFEROĞLU, Ahmet, 1992, Türk Dünyası El Kitabı, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", Ankara.
- GULLAYEV, Nazar-NEPESOV, Tecen, 1992, "Türkistan'da Hoca Ahmet", Edebiyat ve Sungat, Aşgabat.
- HALİMOV, Nazar, 1995, Şihislam Şeref Hoca Harezmi, Muinu'l- Mürid, "Sözbaşı" Aşgabat.
- HAREZMİ, Şihislam Şeref Hoca Muinu'l- Mu- rid, 1995 Hazırlayan: Cebbar Göklenov-Nazar Halimov, Aşgabat
- KÖPRÜLÜ, Fuat, 1992, Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, Ankara.
- MAHTUMKULU, 1992, Hazırlayan: Himmet Biray, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- MUSTAKOV, Romanguh, 1996, "Hırka Geyen Hoca Ahmet", Edebiyat ve Sungat, Aşgabat.
- ORAZGULI, Sabır- SARLIGIZI, Gözel, 1995 Gözli Ata, Aşgabat.
- RAHMANOV, Ata, 1988, "Gorkudın Gabrı Gazılığı", Yaşlık, 1 /4, Aşgabat.
- RAHMANOV, Ata, 1989 "Oguzların Melallaş- magı", Yaşlık, I, Aşgabat.
- RAHMANOV, Ata, 1994, Gorkut Ata, Aşgabat, sah: 141-142
- ŞADURDIYEV, Yazmırat, 1998, "İşiginizde Toy Bolsun", Güneş, Aşgabat.
- YESEVİ, Ahmed-i, 1991, Hazırlayan: Kemal Eraslan, Ankara.
- YESEVİ, Hoca Ahmet, 1993, Hazırlayan : Hayati Bice, Ankara.
- ELYAZMA: I, Ata Türkmenlerine ait Şecere: 1-Abdul Ekber (Hazreti Osman'ın, Hazreti Muhammed'in ikinci kızı Bibi Rukiye'den doğan büyük oğlu), 2- Harun, 3- Abdulcebbar, 4- Abdulkahhar, 5- Abdullah, 6- Abdulkerim, 7- Şahabettin, 8- Necibeddin, 9- Maruf, 10- Davut, 11- Hasan, 12- Hüseyin, 13-Kuzeymelik, 14- Mümin, 15- Biyazeddin (Beyazit Bestami), 16- İsa (İsa Hoca), 17-Ali (Ali Hoca), 18- Bedir Ata, 19- Sedir Ata (Sadr Ata), 20- İskender Ata, 21- Yahya Ata, 22- Kaysar Ata, 23- Mırat Ata, 24- Süleyman Ata, 25- Sücilik, 26-Süleyman (Hakim Ata) ve Koçgar Ata, 27- Muhup Ata, 28- Hasan Ata (Gözli Ata), (Söz konusu elyazma Sabır Orazgulu adlı Ata uruğuna mensup şahısta muhafaza edilmekte olup, bir kopyesi özel arşivimizdedir. Y.A.)
- ELYAZMA:II, Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan'ın Milli Golyazmaları İnstituti, No: 1632
- ELYAZMA: III, Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan'ın Milli Golyazmaları İnstituti, No: 2/1927

SOME NOTES ABOUT THE INFLUENCE OF KHOJA AHMAD YASAWI ON TURKMEN**Yusuf AKGÜL***Magtunçuli Türkmen State University***ABSTRACT**

Khoja Ahmad Yasawi has been a great influence on Turkic World as well as on Turkmenistan. One can see this influence both in the folklore and classical poetry of Turkmens.

Ahmad Yasawi has an important place in scientific and cultural progress of Turkmenistan. Hakim Ata, Gezli Ata, Kochkar Ata and other dervishes of Ahmad Yasawi have had also great service in this progress.

The great personality of Ahmad Yasawi is noticed also in the folk epics and tales, for instance in Turkmen tales on Dede Korkut.

The history and spiritual mission of Ahmad Yasawi from Turkestan was hidden from Turkmen people in the Soviet Union. After earning independence, Turkmen researches begin again to put forward the values of Ahmad Yasawi

Key Words:

Hoca Ahmet, Evliya, Ata Türkmenleri, Hikmet,
Oğuzname Geleneği, Gorkut Ata

Некоторые Заметки о Влиянии Ходжы Ахмета Йесеви на Туркменов Закаспия

Юсуф АКГЮЛ

Туркменский Государственный Университет им. Магтумгули

РЕЗЮМЕ

Ходжа Ахмет Йесеви оставил глубокий след во всем Тюркском мире, в частности в Туркменистане. Следы этого влияния видно как на фольклорном материале, так и в классической поэзии туркменов.

Ахмет Йесеви занимает важное место в развитии науки и культуры Туркменистана. В этом развитии была также большая заслуга Хакима Ата, Гезли Ата, Кочкар Ата и других дервишов Ахмета Йесеви.

Великая личность Ахмета Йесеви чувствуется и в туркменских народных дастанах и преданиях, например, в туркменских преданиях о Деде Коркуте.

История и духовная миссия Ходжы Ахмета из Туркестана была скрыта от туркменского народа во время Советского периода. После достижения независимости, туркменские ученые начали заново выявлять ценности Ахмета Йесеви.

Слова-ключи

Ходжа Ахмет, Святые, Мудрость, Традиции Огуз-наме, Коркут Ата

TÜRK CUMHURİYETLERİNDE "İSLAM KİMLİĞİ" NİN DÜNÜ, BUGÜNÜ VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERE ETKİSİ

Dr. İdris BAL

Polis Akademisi Öğretim Elemanı Gölbaşı-ANKARA

ÖZET

Sovyet dönemi öncesinde Türk kökenli halklar İslam kimliğine önem atfediyordu ve onlar için bu kimlik etnik kimlikten daha önemliydi. Bu kimliğin halk üzerindeki etkisi Çarlar ve SSCB yöneticileri tarafından tehlikeli bulundu ve bertaraf etmek için, Ruslaştırma, bölme-parçalama politikaları, baskılar, katliamlar ve sürgünler, İslam karşıtı propagandalar ve yasaklamalar İslam'a karşı savaş metotları olarak kullanıldı. Her ne kadar İslam dininin tamamen ortadan kaldırmadığını söylemek mümkün olsa da, İslam'ın etkisi büyük ölçüde kırıldı ve İslam sadece halkın kendilerini tanımlamak için kullandığı bir terim haline geldi. Ayrıca Türk kökenli halklar kendilerini farklı yerel milliyetlerle tanımlamaya başladılar. Fakat bu cumhuriyetlerde milletleşme süreci halen devam etmekte olduğundan kabileciliğin ve etnik gurupların önemi büyüktür ve politik yapı büyük ölçüde kabilecilik temeline dayanmaktadır. Bu durum iç huzuru tehlikeye sokabilecek potansiyel bir tehlike oluşturmaktadır. Sovyetlerin sona ermesiyle İslam'ın üzerindeki baskılar kalktı ve İslam kimliği eski gücünü Orta Asya'da, Kafkaslar'da, Çeçenistan ve Tataristan gibi Rusya Federasyonu'na bağlı yerlerde tekrar kazanmaya başladı. Yeni cumhuriyetler radikal olmayan "İslam"ı, geçmişe zıt olarak, milletleşme sürecine yardımcı olacak, vatandaşlar arasında kardeşliğin sağlanmasında olumlu rol üstlenecek, bölge barışına katkıda bulunabilecek yardımcı bir unsur olarak görmeye başladılar.

Ortak İslam kültürü Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişimi için olumlu bir psikolojik zemin hazırlamaktadır. Türk cumhuriyetleri cumhurbaşkanları arasında yapılan zirveler, öğrenci değişim programı, Türk iş adamlarının yatırımları, Türk devletinin ve iş adamlarının bu cumhuriyetlerde açtıkları kolejler, ortak TV yayıncılığı ve Türk cumhuriyetlerinin Latin alfabesini kabul etme kararları Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında gelişen ilişkilerde önemli kilometre taşları oldu.

Anahtar kelimeler:

İslam, Türk, Rus, Baskı, Kimlik, Böl-Yönet.

GİRİŞ

Rus imparatorluğu ve Sovyetler Birliği zamanında Müslüman nüfus değişik araçlar kullanılarak kontrol altında tutulmuştu. Sovyetler Birliği döneminde Komünist Partisi SSCB'yi oluşturan tüm milletleri kontrol altında tutmada kullanılan en etkili bir araçtı. Yetişkin nüfusun yaklaşık %10'u Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi durumundaydı ve parti üyelerinin eğitim düzeyi daima, sıradan insanların eğitim düzeyinden daha iyiydi. Komünist Parti, TPÖ (Temel Parti Örgütleri - hücre) aracılığı ile tüm önemli birimlere sızmış ve her şeyi kontrol etmişti. Ruslar her zaman politikayı yönlendirmişlerdi. 'Demokratik merkezîyetçilik' ilkesi aracılığı ile kimi insanlar (özellikle Ruslar) partiyi kontrol etmişler ve seçim işlemleri yukarıdan aşağıya doğru yönetilmiştir. İkinci olarak eğitim, medya ve toplumsal olaylar (örneğin sportif olaylar) komünizmin propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Milliyetleri yok ederek Sovyet vatandaşı oluşturmak için çaba gösterilmiştir. Üçüncü olarak, güç kullanımı ve kısıtlamalar, Sovyetlerin ulusları kontrol etmesinde kullanılmış, sürgünler ve katliamlar görülmüştür. Sürgünler ve göçler yoluyla, insanların karıştırılmasına çalışılmıştır. Ayrıca sürgünler ucuz işçi yada köle-işçi elde etme yolu olmuştur. Dördüncü olarak, dini ve ahlaki değerlere saldırılarak, dinsel güç çökertilmeye çalışılmıştır. Özellikle, Sovyetlere karşı tehdit olarak kabul edilen Orta Asya'nın gücünün zayıflatılması için Türk halkları yapay olarak küçük birimlere bölünmüştür. Son olarak, Cumhuriyetlerin ekonomileri merkez tarafından katı bir kontrole tabi tutulmuştur, Özellikle Orta Asya ham madde deposu olarak kullanılmış ve bölgede yeterli yatırıma izin verilmemiştir, Mülkiyetin devlet tekelinde olması ve ekonomideki katı devlet kontrolünden dolayı, uluslar Sovyetlere karşı ayrılıkçı hareketlerini finanse edememiştir. Sayısız ulusu bir arada tutan ana faktörün kuvvet olduğu söylenebilir, Gorbachev uluslara bazı özgürlükler tanıdığına ayrılıkçı hareketlere zemin hazırladı ve 1991 sonunda Sovyetler Birliği dağıldı. Bal, (1996).

Her ne kadar Türk cumhuriyetleri bağımsızlık için çaba sarf etmiyor olsalar (Azerbaycan istisna kabul edilebilir) ve hazırlıksız bulunsalar da 1991' in Aralık ayında SSCB'nin dağılmasıyla kendilerini yeni bir dönemde buldular ve bağımsızlık bilincine eriştiler. Ekonomik olarak merkezi kontrol altındaki ekonomilerini pazar ekonomisine dönüştürme çabası içine girdiler. Sistemlerini demokratikleştirmeye çalışırken, diğer taraftan da kültürel düzeyde farklı kimlikler gün yüzüne çıkmaya başladı. Türk cumhuriyetleri olarak adlandırılan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da "İslam" kimliğinden, "Türklük veya Türk kökenden gelme kimliği" ve "yerel kimlikler" in yükselişe geçtiğinden söz etmek mümkün hale geldi. Belirtmek gerekir ki, bu kimliklerin birbiri ile ilgisi olmayıp, birbirinden soyutlanmış değildirler. Özellikle İslam ve Türk kökenden gelme kimlikleri birbiriyle iç içe geçmiş ve bazen de yanlış bile olsa birbirlerinin yerine kullanılmış kimliklerdir. Bu durum, Rus İmparatorluğunun kontrolü altında kalan Müslümanların neredeyse tümünün Türk kökeninden gelmesinden kaynaklanıyordu. Her ne kadar konunun akışı içerisinde bu kimliklerden söz edilse de tüm bu kimlikleri ele alıp incelemek bu makalenin sınırlarını aşacağından, temel amaç, ilk olarak "İslam kimliği"nin baskı altında tutulduğu dönemi ele almaktır. İkinci olarak, bu kimliğin bağımsızlık sonrası yükselişinin altı çizilecek ve cumhuriyetlerin Türkiye ile ilişkilerinde ortak İslam kültürü faktörünün etkisi üzerinde durulacaktır. Yukarıda belirtildiği gibi İslam ve Türk kimliklerinin iç içe geçmişliklerinden dolayı konunun akışı içerisinde Türk Kimliğinden, suni milletler oluşturma çabaları gibi konulardan da yeri geldikçe söz edilecektir.

İSLAM KİMLİĞİ VE BASKI DÖNEMİ

Bazı araştırmacıların (d'Encausse, 1988; Zaim, 1993) belirttiği gibi, Çarlık Rusyasının kontrolündeki Türk toplulukları için din birleştiricilik rolü büyük olan bir kimlik konumundaydı; Rusya'daki Müslüman Türkler "Muhammediler" ola-

rak adlandırılırdı. (Zenkovsky 1960). Çarlık Rusya'sındaki Müslümanların kendilerini milliyetleri veya kabileleri yerine "İslam" ile tanıttıklarını belirtmektedir. Bir başka deyişle dini kimlik etnik kimlikten daha önde tutuluyordu. Bu yüzyılın başında birinci Müslüman Kongresinin Rusya Müslümanları arasında yapılması bu kimliğe verilen önemin bir göstergesiydi. (İlgar, 1988). İslam'ın birleştirici olma özelliği Ruslar tarafından tehlikeli olarak algılanıyordu. Bu nedenle Rusya ve daha sonra Sovyetler Birliği Müslümanlar aleyhinde politikalar üretmeye başladı. Bu politikalar üç ana grupta toplanabilir.

İlk olarak, Ruslaştırma ve bölme-parçalama politikaları ile bu tehlike bertaraf edilmeye çalışıldı. Bu politika Rusların Türk kökenlilerin topraklarını işgalinden itibaren başladı ve 1990 lara kadar devam etti. Müslümanların çoğunlukta olduğu Orta Asya Sovyetler tarafından 1925'teki Moskova'nın planına göre parçacıklara ayrıldı ve yöredeki meskun Müslüman halka farklı resmi milliyetler verildi. (Critchlow 1992); Hiro (1994). Boy isimleri olan Kazak, Kırgız, Özbek... sıkça kullanıldı ve halk bu yönde eğitildi. Bunların militleşmesine çalışıldı. Halkın arasında Özbek, Kazak, Kırgız gibi milliyetlere ait olma bilinci gelişti. "Türk" terimi Türkiye'nin vatandaşlarını işaret etmek için kullanıldı. (Devlet 1993); (Bilgiç 1993). Kendisi Özbekistan'lı olan, 1939 da memleketinden kaçmak zorunda kalan ve daha sonra Türk dünyası üzerine birçok çalışmalar yapan (Baymirza Hayit 1993), 1925 öncesi Orta Asya halkının Türkistanlı olarak adlandırıldığını fakat bu insanların daha sonra farklı ünitelere ayrıldığını vurguluyor. Komünist yöneticiler böylece tehdit olarak algıladıkları Müslümanları bölüp etkisiz hale getireceklerdi. Nikolay İlminski (1822-1891) ve Prof. Khun'un metotları Müslümanları bölmek için kullanıldı. İsmail Gaspıralı Türk lehçeleri arasındaki küçük farklılıkları ortadan kaldırmayı amaç edinirken, İlminski ve Khun Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları mübalağa edip farklılıkları artırmayı ve bu lehçeleri bağımsız diller haline getirmeyi amaç edinmişlerdi. (Saray 1987); (Karaörs 1994). İlminsky Müslümanla-

rı Hıristiyanlaştırmayı, Rus dilini her yerde kullanılır hale getirmeyi, milletlerin dillerini, kültürlerini dejenere etmeyi Ruslaştırmanın metotları olarak vermektedir. (Saray 1987). Bu doğrultuda amaca varmak için Komünist dönemde Rusça resmi dil idi ve Komünist yönetim Türk lehçelerini bağımsız diller haline getirme amacını güttü. Bu hususta alfabeler de kullanıldı. Müslümanların kullanmakta olduğu Arap alfabesi 1928 de Latin alfabesi ile değiştirildi. (Zaman 1 Şubat 1993). İkinci dünya savaşından önce bu Latin alfabesi de Kiril alfabesi ile değiştirildi. 1920 lerde Türkiye de Latin alfabesine geçtiği için her ne kadar Türkiye'nin kullandığı Latin alfabesi ile Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin kullandığı Latin alfabesi arasında bazı farklar olsa da bu yakınlıktan Komünist idarenin rahatsız olduğu ve Türkiye'nin muhtemel etkisinden korktuğu söylenebilir. İkinci olarak birincisinde olduğu gibi alfabe değişikliği ile Komünist idare Sovyet Müslümanlarının kültürel gelişimini tekrar baltalamış oldu.

İkinci olarak, Rus imparatorluğunda ve Komünist Sovyet imparatorluğunda dinlerinden ve milliyetlerinden dolayı Türk halkı baskıya maruz kalmış; güç kullanımı, katliamlar ve sürgünler görülmüştür. Bennigsen'in belirttiği gibi, Rusların ve Moğolların Müslüman topraklarını işgalden sonra Müslüman halkla münasebetlerinde uyguladıkları metot temelde aynıydı. Sürgün ve katliamlarla dolu olan Rusların metodu kesinlikle herhangi bir kolonist Avrupa gücünden çok daha sert ve acımasızdı. Sovyet imparatorluğu da katliam ve sürgünlere devam etti. Mesela, Kırımli Tatarların, Kuzey Kafkasyalıların, (Ahıska Mesket) Türklerinin sürgün edilmeleri hatırlatılabilir. Mağdurların çoğunun da Sovyetlerin sona ermesine kadar ana vatanlarına dönmelerine engel olunmuştur. (Bennigsen vd. 1983).

Üçüncü olarak, Sovyet yöneticilerinin gözünde bilim ve din, Marksizm-Leninizm ve dini ideolojiler birbirine zıt tutarsız, uzlaştıramazdı. Onlar İslam'a karşı mücadelelerinde iki tür argümana başvurdular. Birincisi tüm dinler için geçerliydi; Marxism'e göre din "halkın afyonudur", gerici ve bilim karşıtı hayalci, yanıltıcı yanlış bir toplum

fikrini savunan bir ideolojidir. Fakat İslam Sovyet otoritelerinin iftiralarnın özel bir hedefi idi; Orta Asya halklarının ve Azerbaycan halkının Müslüman olması SSCB'nin bütünlüğü için bir tehdit olarak değerlendiriliyordu. İslam'ın etkisini kesebilmek için Komünist yöneticiler İslam'a karşı bazı suçlamalarda bulundular. Mesela İslam'ın ilkel, hayali, Hıristiyanlık, Yahudilik ve pagan doktrinlerinin düzensiz bir karışımı olduğunu ve Mekke'nin feodal ticaret sınıfının üyeleri tarafından bu dinin kurulduğu iddia ettiler. (Bennigsen vd. 1983, s.); (Saray 1993, s.). İslamın yüzyıllar boyunca tüm emperyalistler için hizmet ettiğini, önce Araplar, İranlılar, Afganlar ve Türkler için daha sonra da İngilizler ve Amerikalılara hizmet ettiğini iddia ettiler. (Benningsen 1967, s.). Komünist yönetim altında özgürlük olmadığından dolayı halkın bu suçlamaların doğru olup olmadığını, gerçeğin ne olduğunu araştırma ve öğrenme şansı yoktu; Time dergisinin 10 Nisan 1989 da yayınlanan özel sayısında ("The New U.S.S.R"), 26.000 caminin tamamına yakının ve 24.000 dini okulun kapatıldığı, İslam'ı öğreten hocaların ya öldürüldüğü ya da hapse atıldığı belirtilmektedir. Bu baskıların, zulümlerin dışında devlet eliyle ateizm propagandası yapan konferanslar düzenlendi ve Müslüman halk bu konferanslara katılmak için zorlandı. (Saray 1993, s.). Bu propagandaların hakiki İslam düşüncesi karşısında ve Müslümanlar karşısında zayıflığını (Bennigsen 1983) şöyle açıklıyor: "Müslümanın nazarında Marksist ateizm rakip bir ideoloji veya rakip inanç sistemi olarak görünmek yerine geriliğin ve cahilliğin en son beyanname-manifestosudur... Bir Müslüman için gerçek bir ateist romantik bir asi veya filozofça üstün bir bağımsız düşünür değil fakat Allah düşüncesini kavrayamayan kısıtlı yarı insan idraki ve bu yüzden hayvanat seviyesine ve belki de daha aşağı düşmüş birisidir".

SOVYET POLİTİKASININ NETİCESİ

Her ne kadar dini inancı tamamen ve sürekli yok etmek mümkün olmamışsa da Komünist ida-

renin propagandaları suçlamaları etkili olup İslami kimlik yıpratılmış, İslam'ın halk arasındaki önemi kırılmıştı. Mesela, 1992 de Alma Ata da yedi Ortodoks kilisesi varken sadece bir tane döküntü bir cami vardı. (Higgins 14 April 1992). Bu gerçeğin de ima ettiği gibi Sovyet müslümanlarında din sadece kimliği gösteren bir terim halinde kalmıştı ve gerçekte ne olduğu halk tarafından ne biliniyor ne de uygulanıyordu (Konak 1993).

Bağımsızlık sonrası her ne kadar "Türk cumhuriyetleri" veya "Türki cumhuriyetler" terimiyle Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan kastedilse de Türk cumhuriyetlerini tek bir varlık olarak kabul etmek imkansızdır. Çünkü onlar kendilerini farklı tanımlıyorlar ve sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yapıları farklıdır. Kırgızistan'daki Osh olayları ve Fergana vadisinde Özbeklerin Ahıska Türklerine saldırımları bu farklılığın ve halkın birbirini farklı algılamasının örnekleriydi. (Winrow 1992). Bunun ötesinde, kendisiyle yaptığım kişisel mülakatta (10 Haziran 1993) Azerbaycan'ın Ankara büyükelçiliği müsteşarı İsmail Yolcuoğlu, tarihi bağlamda bile Türki halkların birbirinden farklı kabul edildiklerini iddia etmektedir. (Critchlow 1992) Orta Asya'da kısıtlı sayıda halktan insanlarla yapılan mülakatlarda halkın kendilerini Türklükle veya Türkistanlı olmakla tanımlamak yerine mensup olduğu cumhuriyetin milliyeti ile tanımladığını belirtiyor. Buna ilave olarak bazı cumhuriyetlerin halkları arasında küçük çaplı da olsa düşmanlıklardan bile söz edilebilir; Özbek ve Kırgızlar arasındaki problemler bunun bir örneğidir. (Olcott 1993) Kendilerini bir bütünün parçaları olarak kabul etmek yerine Orta Asya cumhuriyetlerinin birinin diğerinin toprağı üzerinde gözü olduğunu ileri sürmektedir. Olcott'a göre, Tacikistan'ın Özbekistan ve Kırgızistan'ın toprakları üzerinde iddiaları vardır. Türkmenistan'ın az ve büyük ölçüde homojen nüfusu vardır ve Türkmen liderleri Özbekistan'ın toprak talep etmesinden korkmaktadırlar. Yine Olcott'a göre, Orta Asya'nın kalbinde bulunan Özbekistan'ın diğer tüm cumhuriyetlerle sınırı vardır ve şu anda Kazakistan'ın sınırları içerisinde kalan ve Ahmet Yesevi

hazretlerinin türbesinin bulunduğu için binlerce insanın ziyaret ettiği Türkistan şehri üzerinde iddiaları vardır.

Her ne kadar Sovyet dizaynına göre Müslüman halk farklı birimlere ayrılmış, resmi milliyetler verilmiş ve bu da büyük ölçüde yerleşmiş olsa da bu cumhuriyetler tamamen milletleşmemişlerdir. 1995 yılında Londra'da Andrew Mango ile yaptığım mülakatta benzeri bir şekilde Mango bu insanların milletleşemediğini ama milletleşme sürecinde olduklarını belirtmişti. Kabilecilik Orta Asya'da halen önemlidir. Mesela Türkmenistan'da kabilelerin önemi fazla olup politik oluşumlar da kabileler ekseninde cereyan etmektedir. Kırgızistan'da da üç temel politik guruplaşma kabile farklılıklarına dayanmaktadır. (Olcott 1993). Mango'nun ileri sürdüğü gibi, Türk cumhuriyetlerinin halkı birbiri ile tamamen kaynaşmış, milletleşmiş değil ve aslında Türk cumhuriyetlerinin halkları farklı guruplardan oluşmaktadır. (Türkiye İktisat, Nisan, 1993). Hem kabileler etrafında hem de etnik guruplar etrafında, guruplaşmalar vardır. Bu tür gurupların olması gelecekte muhtemel krizlere sürtüşmelere yol açabilir. Mesela Azerbaycan'da Tat, Taliş, Kürd ve Lezgi gibi guruplar var. Bunların varlığı yine potansiyel problem olarak değerlendirilebilir. Mesela Ali İkrım Humbetov 21 Haziran 1993 de Taliş-Mugan cumhuriyetini Azerbaycan toprağı olan Lenkeran bölgesinde kurduğunu açıkladı. Humbetov'un amacının İran'la birleşmek olduğunu ama aslında Rusya'nın da bu olayı kullanarak Elçibey'i devirmek istediğini iddia edenler oldu. Daha sonra başarısız olacağını anlayan Humbetov 23 Ağustosta 1993 de İran'a kaçtı. (Lenkeranlı, 1993). Özetle Sovyet politikaları sonucu İslam kültürünün ve aynı Türk kökünden gelme bilincinin gücünün kırıldığını, diğer taraftan Müslümanların farklı ünitelere bölündüğünü ama tam milletleşemediklerini söylemek mümkündür.

Sovyet politikalarına Komünist yöneticilerin görüş açısından bakmaya çalışırsak ilk olarak, Komünist propagandalarının nihai amacı olan İslam'ı tamamen ortadan kaldırma amaçlarına ulaşamadıklarını 1980'lerde Sovyetler Birliğinin

Müslüman bölgelerinde yapılan kamuoyu araştırmaları ispatlamaktadır. Bu araştırmalar Sovyet Müslümanları arasında ateist oranının %20 olduğunu (Ruslar arasında bu oran %80 idi) geriye kalan %80'in ise farklı seviyelerdeki insanlardan oluştuğunu göstermektedir. Fakat resmi olarak ateist sayılan Komünist partisi üyelerinin bile din ile bazı bağları bulunmaktaydı. Özellikle bu insanların çoğu Müslümanları Ruslardan ve diğer Müslüman olmayanlardan ayıran ve her müslümanın özel hayatında izi olan üç temel dini töreni yerine getirmektedir: sünnet olmak, dini evlilik, ve özel Müslüman mezarlığında dini cenaze merasimi. Bu araştırmalara göre Müslüman nüfusun %95-99 u bu merasimlere katılmakta ve uygulamaktadır. Bu araştırmalar Müslüman topraklarda tamamen ateizm olamadığı teorisini destekler mahiyettedir. (Bennigsen vd. 1983); (Poli-akov 1992). Sovyetler Birliği'ne bakıldığında büyük bir kültürel farklılık görülebilirdi. Bu ayırım Slav ve diğer Avrupa halkları ile çoğunlukla Orta Asya'nın ve Azerbaycan'ın Müslüman milletleri arasındaydı. Bu cumhuriyetlerde diğer cumhuriyetlerle karşılaştırıldığında mukayeseli olarak kadının çalışmasına pek sıcak bakılmıyordu. Kadınların Komünist partiye ve diğer yerel Sovyetlere üye oranları diğer yerlere kıyasen daha düşüktü. İslam'da domuz eti helal olmadığından dolayı diğer cumhuriyetlere kıyasen daha az yetiştiriliyordu ve halk yerel dini büyüklerin mezarlarını ziyaret ediyordu. (White 1991). Farklı milletler ve farklı dine inanan insanlar arasında yapılan evliliklerin oranı da İslam'ın belirleyiciliğı ve etkisi hususunda bilgi verebilen diğer bir göstergedir. Sovyetler Birliği'nde farklı milletlere mensup kişiler arası evliliklerdeki temel artış Slav veya batı milletleri arasında idi ve belirli bir dereceye kadar Slavlar ile Baltıklılar arasında idi. Bu tür evlilik özellikle Müslümanlar ile Slavlar arasında yaygın değildi. Mesela Türkmenistan'da 1920'lerden 1970'lere kadar bir Türkmen kızı ile bir Rus erkeğı arasında evlilik görülmemişti. Müslüman erkek ve Müslüman olmayan kadın arasında evlilik İslam tarafından yasaklanmamış olsa da diğer milletlere kıyasen fazla yaygın değildi. (White 1991).

1980'lerde yapılan bir kamuoyu araştırması da İslam'ın halk üzerinde etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu araştırmaya katılan binlerce kişiye şu iki soru soruldu; "Nasıl, hangi değerleri takip ederek yaşarsın? Yaşama şeklini ne belirler?" Birkaç istisna dışında birinci soruya cevap her zaman aynıydı: "ecdadımızın mirasına göre yaşarız", "Müslüman olarak yaşarız". Sorunun ikinci kısmı sadece bir cevap aldı: "gelenek" (Poliakov 1992). Bu araştırmanın sonuçlarına paralel bir şekilde (Bennigsen vd. 1983) komünistlerin İslam'a karşı suçlamalarının başarısının Müslümanlar üzerinde sınırlı olduğunu veya başka bir deyişle esas amaç olan dini inancı tamamen yok etme idealinin gerçekleştirilemediğini belirtmektedir Malashenko (1993). İslami toplumun zulümlere rağmen dünya görüşünü ve moral değerlerini Sovyetler Birliği'nin politik çerçevesinde koruduğunu belirtiyor. Rus Ortodoksluğu ile İslam'ın pozisyonunu karşılaştırıldığında Rus Ortodoksluğu ciddi bir şekilde tahrip olurken İslam, toplumun tüm seviyelerinde etkisini belirli ölçüde sürdürdü. İslam kültürünün kendi gücünün yanı sıra güçlü akrabalık ve kabile bağları yüzünden Sovyet istihbarat servislerinin Müslümanları kontrol etmekte, bilgi toplamakta güçlük çekmeleri İslam'ın etkisini devam ettirmesinde rol oynayan bir faktördü denebilir. Malashenko ayrıca sosyal hayatın resmi yüzünde görülmesi de, İslam'ın aslında zımnî olarak düzenleyici, en üsttekiler dahil tüm hükümet görevlilerinin hesaba kattığı bir gerçek olduğunu belirtiyor. Bu nedenle Sovyet toplumunda İslami çizgi tamamen asla kırılmadı, pozisyonunun belirsizliğine rağmen İslam maneviyatın kaynağı, dünya görüşleri için bir yapı, ve önemli bir seviyeye kadar insanlar arası ilişkilerin düzenleyicisi idi. Perestroika Sovyetler Birliğinin Müslüman bölgelerinde politik hayatı aktifleştirdi ve İslam milliyetçilikle beraber görünür hale geldi.

BAĞIMSIZLIK SONRASI İSLAM KÜLTÜRÜ VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERE ETKİSİ

Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsız olan on beş cumhuriyetten altısında çoğunluğu Müslümanla-

rın oluşturduğu halk varken (Kazakistan da yaklaşık yarısı denebilir), beş cumhuriyet etnik kökenlerinden dolayı Türk veya Türki cumhuriyetler olarak adlandırıldı. Sovyet dönemindeki baskıların sona ermesiyle İslam kültürü Orta Asya'da Kafkaslarda ve Çeçenistan, Tataristan gibi Rusya federasyonuna bağlı yerlerde tekrar yükselişe geçti. (Panarin 1994); (Poliakov 1992). Sadece bir kimlik tanıtıcı unsur olarak kalan İslam'ın gerçekte ne olduğunu buralardaki halk öğrenme çabası içine girdi. Bu nedenle onların İslam'ı öğreten kitaplara ve eskiden kapatılan, tahrip edilen, müze yapılan camilerinin tamire ihtiyacı vardı. (Toker, 1992). Her ne kadar amaçları farklı da olsa Türkiye, İran ve Suudi Arabistan gibi devletler Kuran ve dini kitapları bu bölgelere gönderdiler. İslam'ı öğretmek için din adamları da gönderildi. Mesela "Bu güne Kadar Başkanlığımızca Soydaşlarımıza Sunulan Hizmetler" başlıklı Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan ve 21 Haziran 1993 tarihinde tarafımda Diyanet İşleri Başkanlığından alınan yayınlanmamış rapora göre, 1992 Ramazan ayında Türkiye tarafından 37 din görevlisi Müslüman Orta Asya cumhuriyetlerine ve Azerbaycan'a gönderildi. Ayrıca 134 öğrenci din eğitimi almak için Türkiye'ye geldi. Türkiye kitap yardımı da yaptı ve cami yapımlarına da yardımcı oldu.

Sovyetlerin dağılmasından sonra İslam kimliğinin yükselişi hız kazandı çünkü İslam'ın üzerindeki baskının kalkmasının yanı sıra mukayeseli olarak özgür basın ve Türkiye ve diğer Müslüman devletlerle kültürel ilişkiler bu yükselişe yardım eden unsurlar oldu. Bağımsızlık sonrası İslam'a ilgiye paralel olarak bağımsızlıktan kısa bir süre sonra Mayıs 1992 de beş bin cami açıldı. Buralar Sovyet döneminde müze haline getirilmişti ve bunlar tekrar camiye çevrildi ve bir kısmı ise yeniden yapıldı. (Zaman, 5 Mayıs 1992). Bu süreç devam etmekte, cami sayısı artmakta, İslam hakkında bilgi alınabilecek kitap sayısı ve din adamı sayısı artmaktadır. Ayrıca, bağımsızlık sonrası cumhuriyetlerin Müslüman halkı hac ziyaretleri yapmaya başladılar. Mesela 1992 yılında 13.000 kişi hac görevini yerine getirdi. (Zaman, 20 Haziran 1992).

İslam kültürüne verilen önemin arttığı tezi bu makalenin yazarı tarafından 1993 yılında öne sürülmüştü. Türk cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim için gelen öğrenciler arasında, İzmir'de (Haziran-Temmuz 1993) gerçekleştirilen bir araştırmada, 296 öğrenci arasından 139 öğrenci (46.956 %) "din" faktörünün Türk Dünyasında en önemli birleştirici faktör olduğunu kabul ettiler. Bu araştırmalarda araştırmaya katılan kişiler "ırk", "din", "gelenek", "ekonomik çıkar", "askeri-stratejik çıkar", "dil" seçeneklerinden yalnız birini seçmeleri için zorlanmıştı. Bu nedenle denebilir ki İslami kültür faktörünü önemli bir birleştirici unsur olarak gören öğrenci sayısı aslında daha fazladır. Öğrenciler ikinci önemli faktör olarak ırk faktörünü seçtiler. Bu araştırma İslam'ın halen Türk Dünyası için önemli bir ortak değer olduğunu ve Türk cumhuriyetlerinde İslam'ın yeniden önemli bir kimlik haline gelmekte olduğunu teklif etmektedir. İslam ve bölgesel kimliklerin gelişmesine paralel olarak bağımsızlık bilinçleri de artmaktadır. Yine aynı araştırmada öğrencilere eski Sovyet rejimini özleyip özlemedikleri sorulduğunda neredeyse tamamı özlemediklerini belirttiler ve yine tamamına yakını Sovyet rejiminin tekrar geri geleceğine ihtimal vermedi. Benzeri bir şekilde Türkmenistan'ın Ankara büyükelçiliği müsteşarı Annaguli Nurmamedov ile yaptığım kişisel mülakatta (11 Haziran 1993), Nurmamedov Sovyetler Birliği benzeri bir federasyona ve Komünizme geri dönmenin imkansızlığını belirttikten sonra Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrası bir arayış içinde olduklarını belirtti.

Halk seviyesinde İslami kimliğe verilen önemin artmasının yanında, cumhuriyetler olarak bağımsızlık sonrası kimlik arayışında bu cumhuriyetler İslami kimliğin önemini vurguladılar ve bu ülkeler için toplumlarını tanıtan bir kimlik halini aldı. Bu cumhuriyetlerin ECO 'ya üye olmaları, İslam Konferansı Teşkilatı ile ilişkileri bu bağlamda değerlendirilebilir. Yeni cumhuriyetler Komünist idarenin aksine İslam kültürünün kendi milletleri, cumhuriyetleri için bir tehlike değil, kendilerinin tam bir millet olması, halkın bütünleşmesi ve kardeşlik için yardımcı iyi bir bağ olduğu-

nu değişik zamanlarda belirttiler ve İslam üzerindeki baskıyı kaldırdılar, açıkça İslam'a verdikleri değeri ortaya koydular. Mesela İslam Kerimov Cumhurbaşkanı olduğunda Kuran-ı Kerim üzerine yemin etti. Nazarbayev the Washington Times ile mülakatında, kendisine 'Kazakistan'ı kuzeye Rusya'ya ve Avrupa geleneklerine mi yoksa sizin köklerinizde olan Güneye, İslam geleneklerine mi daha çok dönük (bakıyor) görüyorsunuz?' diye sorulduğunda kendisi 'Bildiyiniz gibi Kazaklar Müslüman'dır. Ve tarihi olarak Kazaklar Türki halk gurubuna dahildir. Sovyetler Birliği bizim bu kültürlerle ve bu halklarla ilişkilerimizi devam ettirmemizi engelledi, ayırdı. Bu yüzden biz tabi olarak Türkiye'ye ve güneyli Müslüman ülkelere meyyaliz' diye cevap verdi. (The Washington Times, Mayıs 20, 1992). Ayrıca başarısız Ağustos darbesinden sonra Nazarbayev ilk resmi ziyaretini 25 Eylül 1991 de Türkiye'ye yaptı. (Ataöv 1992). Türkiye ile ilişkiler bağımsızlık sonrası her alanda geliştiriliyor. Bu ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye'ye yönelik olumlu imaj ve(Mahmutoglu'nun 1987) ileri sürdüğü gibi, Türkiye dışındaki Türk kökenlilerin genelde Türkiye'yi ikinci bir vatan olarak kabul etmeleri teşvik edici bir rol oynadı. Türk cumhuriyetleri ve Türkiye cumhurbaşkanları arasında Ankara zirvesi 30-31 Ekim 1992 de Ankara'da gerçekleştirildi ve bu zirveler, Azerbaycan'daki iç karışıklık nedeniyle 1993 yılında yapılması planlanan zirvenin yapılamaması dışında her yıl tekrarlanıyor. 1992 yılındaki Ankara bildirisinde görüldüğü üzere, bu zirvelerde Türk cumhuriyetleri arasındaki ortak kültür ve tarih ve dil gibi ortak faktörlerin tekrar canlandırılmasının önemi vurgulandı. Kültürel ilişkiler açısından Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında öğrenci değişim programı önemli bir adımdı. Türkiye on bin kontenjan ayırmaya karar verdi (1992-1993 dönemi için bu sayı 6.500 oldu). Bunun dışında Türk iş adamları değişik sektörlerde yatırımlar yaptı. Özellikle Türk devleti ve Türk iş adamları batı standartlarında eğitim yapan modern kolejler açtı ve bunlar cumhuriyetlerde kabul gördü. Bu okullar orada Türk ve Türkiye imajını temsil etmektedir. Kendisiyle yaptığım kişisel mülakatta

(Ayşe Ayata, 14 Mayıs 1996) bu okulların İngilizce'yi, Bilgisayarı, modern bilimi, Atatürk'ü ve Türk Kültürünü buralara taşımakta olduklarını ileri sürdü. Ayrıca ortak TV yayıncılığında da önemli adım atıldı. Mesela Türk başbakanı Demirel'in Türk cumhuriyetlerini ziyarete başladığı gün olan 27 Nisan 1992 de TRT INT-AVRASYA kanalı Azerbaycan'a ve Orta Asya cumhuriyetlerine yayın yapmaya başladı. Bu ilişkilerin aynı etnik kökten gelme bilincinin artmasına yardımcı olacağı, Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında köprü kurup olumlu kamu oyu oluşturacağı, bu ülkelerin Latin alfabesine alışmalarına ve bu alfabeyi benimsemelerine yardım edeceği söylenebilir. Yine bu gelişen ilişkilerin ortak bir dil oluşturmanın yanı sıra ortak değer olan "İslam kültürü"nü güçlenmesine, yerleşmesine yardımcı olacağı açıktır.

Diğer taraftan yeni bağımsız olmuş Türk cumhuriyetlerindeki İslami kimliğin önem kazanmaya başlaması bazı kesimlerce İran için olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmekte ve İran türü rejimlerin oralara transfer edilmeleri söz konusu edilmektedir. Bu iddialar hemen Sovyetlerin dağılmasının ardından çok daha fazla idi fakat daha sonra bu iddia sahipleri çok azaldı. Unutulan, fakat unutulmaması gereken bir gerçek vardır, o da İran'ın Şii İslam'ına karşı Sovyet Müslümanları Sünni İslam'a inanmaktadırlar ve bu iki mezhep arasında soğukluk vardır. Bu bağlamda, İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşlar hatırdan tutulmalıdır. Bu nedenle Türk cumhuriyetleri İran'a güvenmiyorlar ve de sıcak bakmıyorlar. Yukarıda sözü edilen kişisel mülakatta (11 Haziran 1993) Annaguli Nurmamedov, Türkmenistan'ın Ankara Büyük Elçiliği müsteşarı, bu hususu şöyle açıklamaktadır; "İran'ın fundamentalizmi bize gelemez. Onların halkı Şii bizim halkımız Sünni. Bizim halkımız onların Mollalarına güvenmez". Azerbaycan'da halkın üçte ikisi Şii olduğu halde orada bile İran lehine olumlu kamuoyu yoktur. Çünkü İran'ın Ermenistan'ı desteklemesi, kuzey İran'da Azerilerin yaşıyor olması, Azeri halkın dil ve milliyet sebeplerinden dolayı Türkiye'ye yakınlık duyması gibi nedenlerle İran yerine Türki-

ye Azeri halkın gözünde daha popülerdir. Mesela, Azerbaycan Bilimler Akademisi hukuk ve Filozofi Enstitüsünün yaptığı ankete göre Azeri halkı Azerbaycan'ın İran(%3) yerine Türkiye (%43) ile yakın ilişkiler kurması gerektiğine inanmaktadır. (Zaman, 20 Haziran 1992). Bu nedenle İslam kimliğinin Türk cumhuriyetlerinde önem kazanması İran lehine bir gelişme olarak değerlendirilemez ve İran türü rejim beklentisi yanlıştır. Aslında kültürel ve politik zeminin uygun olmadığı, uluslararası ilişkilerde izole edildiğinin farkında olan İran yönetimi de öncelikli olarak rejim ihracı yerine politik ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye önem vermektedir. Bu nedenlerden dolayı bağımsızlığı takip eden yıllar bu tür iddia sahiplerinin iddialarını çürütmüştür.

SONUÇ

Özetle, her ne kadar İslam kültürü saldırılara maruz kalmış olsa, yıpransa, ibadethaneler kapatılıp din adamları sürgünlere gönderilse, katledilse de Sovyet döneminde İslam kimliği bir tanıtıcı marka olarak dahi olsa her zaman kalmıştır. Bağımsızlık sonrası halkın özgürleşmesi, Türkiye ve diğer Müslüman ülkelerle ilişkiler kurulması ve dünyaya açılma, Birleşmiş Milletler, ECO, İslam Konferansı Teşkilatı gibi yeni örgütlere üyelik İslam kimliğinin bu ülkelerde tekrar önem kazanmasına yardımcı olan gelişmelerdir.

İslam kimliğinin önem kazanması henüz milletleşmemiş ama milletleşme sürecinde olan, halkın henüz tam kaynaşmadığı, kabileciliğin halen önemli olduğu bu cumhuriyetlerde birleştirici bir unsur olarak iç barışın sağlanmasında olumlu bir rol oynamakta, kabileciliğin ayrımcılığına karşı bütünleştirici, kardeşlik sağlayıcı bir rol üstlenmektedir. Benzeri bir şekilde yeni bağımsız olmuş cumhuriyetlerin birbirlerinin toprakları üzerinde bazı iddiaları olması, Kırgızlarla Özbekler, Özbeklerle Ahıskalılar arasında görüldüğü gibi sürtüşmeler olması, bu cumhuriyetlerin birbirleriyle çatışmaya girmesine sebep olabilir. Bu bağlamda İslam'ın ortak değer olarak kardeşlik sağlayıcı rolü bölge barışı açısından olumlu bir katkı sağlayabilir.

İslam kültürünün Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında müşterek bir değer olarak Türk cumhuriyetlerinde yeniden önem kazanması Türkiye ile bu cumhuriyetlerin arasındaki ilişkiler açısından teşvik edici pozitif bir gelişmedir. Daha da önemlisi ortak kültürel değerler ve geçmiş yüzünden hemen bağımsızlığı takip eden yıllarda bu cumhuriyetlerin Türkiye'den çok büyük beklentileri vardı. Ekonomik, politik ve kültürel transformasyonlarında Türkiye'nin kendilerine her türlü yardımı yapacağını ümit ediyorlardı. Fakat zamanla Türkiye'nin de sınırları olduğunu, ekonomik politik problemleri olduğunu anladılar ve beklentiler de gerçekçi olmaya başladı. Cumhuri-

başkanları zirvesi, öğrenci değişim programı, televizyon yayıncılığı gibi konularda sözü geçen cumhuriyetlerin olumlu reaksiyonları ve bu sahalarda işbirliğine razı olmalarının ardında yine bu ortak kültür ve en önemli ögesi olarak İslam'ın etkisi hatırd tutulmalıdır. Hem Türk özel sektörü hem de devlet kuruluşları için bu cumhuriyetlerle olan ortak kültürel bağlarımız uygun bir zemin hazırlamakta her iki tarafı da daha fazla yayılan ve derinleşen ilişkiler için teşvik etmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki bu ilişkiler politik konjonktürün müsaade ettiği sınırlar içerisinde cereyan etmek mecburiyetindedir.

KAYNAKLAR

- ATAÖV, Türkkaya. (1992), "Turkey's Expanding Relations with the CIS and Eastern Europe" in Turkish Foreign Policy, edited by Clement H. Dodd, Eothen Press, Huntington.
- BAL, İdris. (1996), "Orta Asya'da Sovyet Kontrol Yöntemleri", Avrasya Etütleri, Cilt.3, Sa-yı.2.
- BENNİNGSEN, Alexander. (1967), Islam in the Soviet Union. Pall Mall Press, London.
- BENNİNGSEN, Alexander ve Broxap, Marie. (1983), Islamic Threat to the Soviets:. St. Martin's Press, New York.
- BİLGİÇ, Emin. (Nisan, 1993), "Rus-Sovyet Dünyası ile Türk Aleminin Tarihte Münasebetleri ve Komünizmin Akibeti Hakkında Düşünceler", Türk Dünyası Araştırmaları, No:83.
- CHOUDHURY, G.W. (1990) Islam and The Contemporary World, Indus Thames Publishers Ltd, London.
- CRITCHLOW, James. (10 July 1992), 'Will There Be a Turkestan?' RFE/RL Research Re-port, Vol.1, No.28.
- D'ENCAUSSE, Helene Carrere. (1988), Islam and the Russian Empire. I.B.Tauris & Co. Ltd., London.
- HAYİT, Baymirza. (Nisan-1993), "Vatanımı Ziyaret Ettim", Türk Dünyası Araştırmaları. Cilt.14,No:83.
- HİGGİNS, Andrew. (14 April 1992), "Kazakhs in thrall to a colonial past", The Independent.
- HIRO, Dilip. (1994), Between Marx and Muhammed. Harper Collins Publishers, London.
- ILGAR, İhsan. (1988), Rusyada Birinci Müslüman Kongresi:. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- KARAÖRS, Metin. (Ocak 1994), "Türk Dilinin Birliği Bütünlüğü ve Söz Varlığı", Yeni Forum, , Cilt. 15, No: 296.
- KONAK, Necdet. (Aralık 1993), "Van Gogh Sarısı Değil Balam, Bozkır Sarısı", İzlenim.
- LENKERANLI, Melike Hacıoğlu. (Kasım-Aralık 1993), "Azerbaycanı Bölmeye Yönelik Rus-İran Müşterek Senaryosu: Taliş-Mugan Cumhuriyeti", Azerbaycan. No: 294.
- MAHMUTOĞLU, M. Niyazi. (1987), Doğu Türkistan. Gökhan Öndin Eğitim Vakfı Yayınları, İzmir.
- MALASHENKO, Alexei V. (1993), "Islam Versus Communism" in Eickelman, Dale F. Russia's Muslim Frontiers. Indiana University Press, Indianapolis.

- NADIR, Devlet. (1993), Çağdaş Türkler. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.
- OLCOTT, Martha Brill. (1993), "Central Asia's Political Crisis", Dale F. Eickelman, (ed) Russia's Muslim Frontiers. Indiana University Press, Indianapolis.
- PANARIN, Sergei A. (1994), "The Ethnohistorical Dynamics of Muslim Societies within Russia and the CIS", in Mesbahi, Mohiaddin. Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union. University Press of Florida, Gainesville.
- POLIAKOV, Sergie P. Edited with an introduction by Martha Brill Olcott, Translated by Anthony Olcott, (1992), Everyday Islam. M.E. Sharpe, London.
- SARAY, Mehmet. (1993), Azerbaycan Türkleri Tarihi. Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul.
- SARAY, Mehmet. (1993), Kırgız Türkleri Tarihi,: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul.
- SARAY, Mehmet. (1987), Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1951-1914). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- TOKER, Yalçın. (1992), Büyük Uyanış. Toker Yayınları, İstanbul.
- WHITE, S. (1991), Gorbachev and After. Cambridge University press, Cambridge.
- WINROW, Gareth M. (1992), "Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity", Central Asian Survey. Vol.11, No:3.
- ZAIM, Sabahaddin. (1993), Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması. Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
- ZENKOVSKY, Serge A. (1960), A. Pan-Tur-kism and İslam in Russia. Harvard University Press, Cambridge.
- KİŞİSEL MÜLAKATLAR**
- İsmail YOLCUOĞLU, Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı (1993) ile şahsi mülakat, 10 Haziran 1993.
- Andrew MANGO ile şahsi mülakat, Londra, 29 Haziran 1995.
- Ayşe AYATA, ODTÜ Öğretim Üyesi, ile Şahsi Mülakat, Ankara, 14 Mayıs 1996.
- Annaguli NURMEMEDOV, Türkmenistanın Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı ile Şahsi mülakat, 11 Haziran 1993.
- GAZETELER, DERGİLER, RAPORLAR, ANKETLER**
- ANKARA BİLDİRİSİ, Ankara, 1992: Dışişleri Bakanlığında tarafımda alınan bildiri metni.
- Bu güne Kadar Başkanlığımızca Soydaşlarımıza Sunulan Hizmetler, Diyanet İşleri Başkanlığından alınan yayınlanmamış rapor, (21 Haziran 1993'te alındı).
- İdris BAL, İzmir'de, Türk Cumhuriyetlerinden gelen 291 öğrenci arasında Anket Çalışması, Haziran-Temmuz 1993.
- Türkiye İktisat. Nisan, 1993.
- Time Magazine. 10 April, 1989.
- The Washington Times. Mayıs 20, 1992.
- Zaman. 5 Mayıs 1992.
- Zaman. 20 Haziran 1992.
- Zaman. 1 Şubat 1993.

**ISLAMIC IDENTITY IN TURKISH REPUBLICS IN
THE PAST AND TODAY AND ITS IMPACT ON RELATIONS BETWEEN
TURKEY AND TURKISH REPUBLICS**

Dr. İdris BAL

Instructor at Police Academy Gölbaşı-ANKARA

ABSTRACT

Before the Soviet period, peoples of Turkic origin attributed importance to Islamic identity and therefore this identity was more important than ethnic identity for them. The effects of this identity on people was regarded as dangerous by Tsars and USSR, and to overcome this, Russification, policies of divide and rule, oppression, massacres and deportations, anti Islamic propaganda and prohibitions were used as methods of fighting against Islam. Although it is possible to argue that Islam was not removed completely, the impact of Islam was undermined to a large degree that it remained only as a term used by people to identify themselves. Also peoples of Turkic origin began to identify themselves with the domestic nationalities. Although nationalisation process still continues in these republics, tribes and ethnic groups are still important and political structure is largely based on tribe base. This situation constitutes a potential danger that can threat domestic peace.

With the end of USSR, repression on Islam was diminished and Islamic identity started to regain its strength in the Central Asia, Caucasus, and the areas like Tatarstan and Chechenstan in the Russian Federation. In contrast to the past, newly independent Turkic republics began to regard moderate Islam as an assistant factor that helps nation building, can take a positive role in establishing brotherhood among citizens and assist in regional peace. Common Islamic culture prepares a suitable psychological base for developing relations between Turkey and Turkic Republics. Summits taken place among presidents of Turkic Republics, student exchange program, investments of Turkish businessmen, modern collages opened by Turkish state and Turkish businessmen in these republics, common TV broadcasting and Turkic republics' decision to adopt Latin alphabet, are milestones in developing relations between Turkey and Turkic republics.

Key Words:

Islam, Turk, Russian, Oppression, Identity, Dive-Rule

Прошлое и Настоящее “Исламской Личности” в Тюркских Республиках и Ее Влияние на Отношения с Турецкой Республикой

Др. Идрис БАЛ

Преподаватель Полицейской Академии, Анкара

РЕЗЮМЕ

В предсоветское время исламская личность представляла для тюркских народов важную ценность, даже более важную чем тюркская личность. Цари и советские правители находили влияние этого фактора опасным, и чтобы нейтрализовать его, использовали русификацию, политику “разделяй и властвуй”, нажимы, геноциды и ссылки, анти-исламские пропаганды и запрещения как методы борьбы против Ислама. Хотя нельзя говорить о полной ликвидации исламской религии, тем не менее влияние Ислама было минимализировано и слово “мусульманин” превратилось просто в термин для самообозначения народа. Кроме того, тюркские народы начали использовать местные самоназвания. Однако, так как в этих республиках процесс формирования наций продолжается, значение родовых общностей и этнических групп еще высоко, и политическая структура в большой степени базируется на этой основе.

С развалом СССР был положен конец угнетению мусульман и исламское самосознание стало опять укрепляться в Средней Азии, на Кавказе и в таких местах Российской Федерации, как Чечня и Татарстан. В отличие от прошлого, новые республики начали воспринимать нерадикальный Ислам как фактор помощи в формировании нации, который может играть позитивную роль в становлении мира в регионе и братства между гражданами.

Общая исламская культура готовит подходящий психологический базис для развития отношений между Турцией и тюркскими республиками. Встречи президентов тюркских республик на высоком уровне, программы обмена студентов, инвестиции турецких бизнесменов, школы, открытые турецким государством и турецкими деловыми людьми в этих республиках, общее телевизионное вещание и решение тюркских республик о принятии латинского алфавита являются важными краеугольными камнями в развиваемых отношениях между Турцией и тюркскими республиками.

Слова-ключи

Ислам, Тюрк, Русский, Угнетение, Личность, Разделяй-Властвуй

GÖSTEREN-GÖSTERİLEN İLİŞKİSİ AÇISINDAN TÜRKÇENİN GÖRÜNÜMÜ ÜZERİNE BİR DENEME

Dr. Muhsine BÖREKÇİ

*Atatürk Üniversitesi
Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi
Türkçe Öğretmenliği Bölümü*

ÖZET

Dil bilimi kuramları, çeşitli dillerin ortak özelliklerinden hareketle oluşturulmuş ve genel anlamda "dil" sistemini tanımlamayı amaçlamışlardır. Ancak diller toplumdan topluma değişen sistemlerdir ve onları yaratan kültürden bağımsız değildir. Toplumların düşünce yapıları ve kültürleri dillerini biçimlendirmiştir. Bu nedenle bir milletin dilini diğer dillerden farklı kılan ve tanımlanırken dil bilimi kuramlarının ortaya koyduğu ölçütten farklı yaklaşımlar gerektiren özellikler taşıdıkları görülür.

Bu çalışmada, Türkçe, Saussure'ün ortaya koyduğu "göstergenin nedensizliği" ilkesi bakımından değerlendirilmektedir.

Bilindiği gibi Türkçeyi diğer dillerden farklı kılan en önemli özellik, bireşimsel (sentetik) yapısı ve son eyleyen (önemli öğeyi sona atan) söz dizimidir. Bu özellikler de daha ilk bakışta gösteren-gösterilen ilişkisinin nedeni olduğu – Saussure'ün deyimiyile "görece nedensizlik taşıdığı"- izlenimini doğurmaktadır. Bu çalışmada, çeşitli dil göstergelerinin gösterilen boyutu ve bu iki boyut arasındaki ilişki dikkatlere sunulurken Türkçede "göreceli nedensizlik" oldukça önemli bir özellik olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dil, Kültür, Türkçe, Gösteren, Gösterilen, Göstergenin nedensizliği, nedensizlik

GİRİŞ

Her alanda olduğu gibi dil alanında da bilimsel çalışmalar önce uğraşılan konunun tanımlanmasına ve sınırlanmasına yönelik olarak başlamıştır. Bu nedenle de "dil nedir?" "nasıl doğmuştur?" "Kavramlarla kavram işaretleri arasında nasıl bir ilişki vardır?" biçimindeki sorular yıllarca dilbilimcileri, düşünürleri meşgul etmiştir. Anlamını "insanlara özgü, çözümlenebilir seslerden kurulu olan anlaşma aracı" olarak sınırlandırsa bile genel olarak "dil" olgusu üzerine düşünen herkes öncelikle dünyada pek çok dilin var olduğu; bu dillerin pek çok bakımdan birbirlerinden farklı özellikler taşıdığı gerçeğiyle karşılaşmaktadır. İnsan dili üzerine düşünürken pek çok farklı dilin farklı yönlerini gözardı edip onları genelde dil sistemine dahil eden ortak yönleri esas almak durumunda kalmaktadır. Gerçekten de ne kadar farklı olurlarsa olsunlar bütün diller pek çok bakımdan birbirlerine benzemektedirler. Bu nedenle de kendi ana dilinden ve bu dilin girdiği dil ailesinden hareketle genelde dil ile ilgili çok yerinde betimlemeler yapılabilmektedir.

Dilbilim alanında devrim niteliğinde saptamalar yapmış olan dilbilimcilerin bütün dünya dillerini bildikleri ya da bu saptamaları yaparken bütün dilleri dikkate almış oldukları düşünülemez. Öyleyse her dil genel dilbilimin ortaya koyduğu ölçütler ışığında yeniden betimlenebilir. Bu çalışmada Ferdinand de Saussure'ün ortaya koyduğu "göstergenin nedensizliği" ilkesi açısından Türkçenin durumu saptanmaya çalışılmaktadır.

Bu saptamanın ancak kökenbilim, (etimoloji) budunbilim, (antropoloji) kültür tarihi, toplum-dilbilim (sosyolengüistik), ruhdilbilim (psikolengüistik) gibi pek çok alanda yapılacak çok geniş kapsamlı çalışmalar sonucunda gerçekleştirilebileceği bilinmektedir. Burada Türkçede ilk bakışta görülebilecek verilerden hareketle bazı tespitlerin dikkatlere sunulması amaçlanmıştır.

KÜLTÜR VE DİL BAĞLANTISINA KARŞILIK GÖSTERGENİN NEDENSİZLİĞİ İLKESİ

Kültür, bir toplumun soyut ya da somut bütün deneyimlerinden oluşan bir birikimdir. Ancak bu birikimin oluşabilmesi için kuşaktan kuşağa aktarılması gerekmektedir. Bu da dil ile sağlanır. Öte yandan dil de gerçek dünyayı kendi kurmaca dünyasına aktaran bir araç olduğu için varlığı ve gelişmişliği o gerçek dünyanın boyutlarına bağlıdır. Yani, besin kaynağı kültürdür. Bu nedenle kültürle dil arasında iki yönlü ve derin bir ilişki söz konusudur. Bu ilişki dil ile ilgilenen pek çok düşünür tarafından da vurgulanmıştır:

"Diller ve öğeleri bir çağdan ötekine geçe geçe geldiğinden, geçmişin şimdiki zamana etkileri kültürün en derinlerine kadar işler. Dil aynı zamanda düşünme ve duyma biçiminin bir kavrayış şeklidir. Bütün bunlar, yani ulusun düşünme, duyma biçimi, karakteri, nesnelere kavrayış şekli, diline etki yapmadan ulus üzerine etki yapamazlar. Nitekim, Humboldt'a göre, Klasik İlkçağ yerine Hint İlkçağı Avrupa kültürü üzerine etki yapsaydı, bugünkü Batı dilleri birçok yanlarında bir başka şekil alırdı." (Akarsu, 1984. 83.s.)

Kültürle dil arasındaki bu vazgeçilemez etkileşime rağmen Saussure, dil göstergesinin öz niteliğini açıklarken birinci ilke olarak göstergenin nedensizliğini vurgulamaktadır:

"Göstereni gösterilenle birleştiren bağ nedensizdir. Göstergeyi bir göstergenin bir gösterilenle birleşmesinden doğan bir bütün olarak gördüğümüzden daha yalın olarak şöyle de diyebiliriz: Dil göstergesi nedensizdir." (Saussure, 1985, 73.s.)

Bu da kültür-dil bağlantısı ile çelişen bir durum yaratmaktadır. Dilin yapısını etkileyen kültür, kavramların işaretlenmesi bir başka ifade ile sözcüklerin yaratılması düzeyinde etkili olmamış mıdır? Bir sözcüğe daha doğrusu bir ses birleşimine bir nesneyi ya da kavramı karşılama görevi hiçbir nedene dayanmaksızın, sadece bir rastlantı sonucu mu verilmiştir? Ulusun kültürünün toplumun bu seçiminde her hangi bir yönlendirmesi var mıdır? Saussure'ün bu "birinci ilke"yi belirlerken hareket noktası olarak seçtiği dilin/dillerin kökenine gidilirse gösterenle gösterileni birleştiren bir kültürel bağ/neden bulunabilir mi?

GÖSTEREN-GÖSTERİLEN VE KÜLTÜR-DİL İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKÇENİN GÖRÜNÜMÜ

Saussure'ün göstergenin nedensizliğini açıklarken Fransızca için verdiği örnek, Türkçeye uyarlandığında daha farklı çağrışımlar yaptığı görülmektedir:

"Örneğin "kardeş" kavramının, kendisine gösterenlik yapan k-a-r-d-e-ş ses dizilişiyle hiçbir iç bağıntısı yoktur. (Burada çevirenin şu şekilde bir dipnotu vardır: Saussure'ün verdiği örneği (soeur "kızkardeş") Türklüğe uyarlıyoruz.) Başka herhangi bir diziliş de onu aynı oranda gösterebilir. Diller arasındaki ayrılıklar, doğrudan doğruya da değişik dillerin varlığı bunu kanutlar." (Saussure, 1985, 73.s.)

Fransızca "soeur" için yukarıda söylenenler doğru olabilir. Ancak Türkçe "kardeş" biçimbirimi için bu yargının yüzde yüz bir geçerliliği yoktur. Türkçede "herhangi bir başka diziliş" "karm" sözlük biçimbirimi ile /+DAŞ/ dilbilgisi biçimbiriminin birleşmesinden oluşan bu kavramı gösteremezdi. Ayrıca akrabalık bağlarına çok önem veren bir kültürü dile aktardığı için Türkçede aynı karından olma gibi biyolojik bir durumu ifade eden "kardeş" göstergesi tek başına fazla bir anlam taşımamakta; Fransızca "soeur" göstergesine karşılık toplumsal-kültürel bir içeriği de olan "abla" ve "bacı" biçimbirimleri kullanılmaktadır. Türk aile sisteminin öncelikle "abla"ya; onun olmadığı yerde de "bacı"ya yüklediği ikinci "ana"lık görevinin, Türkçede de "aba" (anne) göstergesinden yeni türevlerin oluşmasına neden olduğu düşünülebilir.¹

Saussure'den sonraki dilbilimcilerin de hareket noktası hep aynı olmuş; eklemeliliğin bir bakıma nedenlilik olduğu dikkate alınmamış; Saussure'ün de ifade ettiği "Gösterge görece olarak nedenlilik taşıyabilir" ifadesi gösterenle gösterilen arasındaki ilişkinin nedensizliği ön kabulünün gölgesinde kalmıştır:

"Öyleyse, ses biçimleriyle kavram arasındaki bağlantıyı "nedensiz" bir bağlantı olarak niteleyebiliriz.

Ancak bu nedensizliği aşan bazı durumlar olabilir. Söz gelimi "kılıç balığı"na "kılıç" a benzediği için bu adın verilmesi gibi. /kılıç/ ses biçimiyle /KILIÇ/ kavramı arasında bağlantı nedensiz, ama kılıç balığının adı bir dereceye kadar nedenlidir." (Erkman, 1987. 41.s.)

Bu ifade "kılıç balığı" kavramının dile aktarılmasında gözlenen kültürel etkinin "kılıç" kavramının işaretlenmesi aşamasında görülmediği anlamına gelir. Oysa sadece Divan-ı Lügat-it Türk'e bakıldığında bile "kılıç" ın kavram alanına giren şu göstergeler görülür:

Kılıç, kın (kılıç ve başka kesici aletlerin içine konduğu kılıf.), **kıldruk** (kıl gibi ince ve kılıç gibi batıcı olan şey), **kıy-** (kes-, doğra-, kılıncı yaptığı iş)

Bu kavram işaretlerinin ilk seslerinin ortak olması acaba tesadüf müdür? Yoksa kılıç nesnesine karşılık /Kılıç/ biçimbirimini oluşturan bir kültürel birikimin, yani gösterenle gösterilen arasında var olan bir bağıntının göstergesi midir? "Kılıç" biçimbiriminin "kı- +" kökünden geldiğini yani bir bakıma gösteren-gösterilen ilişkisi açısından nedeni olduğunu varsaysak bile bu kez "kı-+" biçimbiriminin gösterileniyle olan ilişkisinin şair Arif Nihat Asya'ya:

Kılıç, kalkan sesinden, nal şakırtılarından
Dilimde ince, kalın "K" harfinin bolluğu;
Bellidir ecdadımın at üstünde yaşayıp
Yeri göğü kılıçla imzalamış olduğu.

(Asya, 1990, 161.s.) dizelerini söyleten/yazdıran bir nedeni var mıdır? Yoksa herhangi bir canlının boğazlanırken çıkardığı "k" sesinin Türkçedeki **kes-, boğazla, doğra-** nın kavram alanına giren kavram işaretlerinde temel ünsüz olması, hatta millî Türk alfabesi olduğu bilinen Orhun yazısında "k" sesinin "ok" anlamına gelmesi ve ok biçiminde (↓) gösterilmesi tesadüf müdür?

Saussure, çözümsel (analitik) bir dilden ve eş süremlili bir yaklaşımla "görece olarak nedenlilik taşıyan" pek çok örnek vermektedir. Bu açıdan Türkçeye bakıldığında bu "görece nedenliliğin" dili oluşturan sistemin en dikkat çekici özelliği ol-

1 Tuğlacı, "abla" göstergesinin kökenini "ağa+bula" biçiminde göstermektedir. "Bula" Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmıştır. Bugün Türk şivelerinde bu anlamı ifade eden değişik göstergeler vardır, (bk: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü) Bu değişik göstergelerin hepsinin Türkçenin ilk yazılı belgelerinde geçen "eçü-apa" ile kökteş oldukları düşünülmüştür.

duğu gözlenir. Zaten bireşimsel (sentetik) olarak tanımlanmasının nedeni de bu olsa gerektir. Bir başka ifade ile bireşimsel bir yapı sergilemek, en azından "türev" niteliğindeki göstergelerin gösterilenleriyle "kök"e bağlı ve "nedenli" bir ilişki içinde olmaları anlamına gelmektedir. Çünkü "bireşimsel" yapı, "bireşimsel" düşünme biçimini gerektirmektedir. Felsefede "belli önermelerden kalkıp bunların zorunlu sonucu olarak başka önermelere varma yöntemi" (Haçerlioğlu, 1992, 92.s.) olarak tanımlanan "bireşimsel", dile "belli köklerden hareketle belli türevlere ulaşmak" biçiminde uyarlanabilir.

Dillerin doğuşuyla ilgili teoriler incelendiğinde de Saussure'ün "göreceli nedenlilik" olarak tanımladığı ilişkinin aslında ifade edilenden çok daha etkili olduğu görülebilir:

"Kökler birçok biçimde oluşabilirler. Tabii ki kendiliğinden ifade değil de benzeyen bir işaretin iradi eklenmesi olan doğadaki seslerin taklidi (onomato-pee): "adlandırılmak istenen nesnenin çıkardığı gürültünün aynını kendi sesiyle yapmak." Duyular içinde hissedilen bir benzerliğin kullanılmasıyla: "Görünüşü canlı, hızlı, katı olan kırmızı rengin izlenimi, iştme duygusu üzerinde benzer bir izlenim yaratan R (Fransızcada kırmızı: rouge) sesiyle çok iyi aktarılacaktır". Ses organlarına işaret edilmek istenilenlerinkine benzeyen hareketleri dayatarak: "bu duruma geçmiş organın biçim ve doğal hareketlerinden kaynaklanan ses, böylece nesnenin adı haline gelecektir": bir cismin bir başkasına sürtünmesini işaret etmek üzere, gırtlak temizlenmesi sesi çıkarılacaktır; boğaz içbükey bir yüzeyi işaret etmek üzere, içsel olarak oyulmaktadır. Nihayet bir organı ifade etmek üzere, onun doğal olarak çıkardığı sesleri kullanarak: ghen eklenmesi, gırtlak (gorge) kaynaklandığı adı vermiştir ve (dents) ifade etmek üzere diş seslerinden (d ve t) yararlanılmaktadır. Benzerliğin, bu anlaşmaya dayalı eklemeleriyle, her dil kendi ilkel kökleri üzerinde yeni oyunlar oynayabilir. Bu kısıtlı bir oyundur, çünkü bu köklerin hemen hepsi tek hecedir ve sayıları çok azdır... Ama her dil kendi özgünlüğü içinde, bunlardan hareketle oluşmuştur." (Foucault, 1992, 158.s.)

Türkçenin de bu çok az sayıdaki köklerden hareketle "bir tohumdan büyük bir ağacın oluşa-

rak, yeni sürgünlerle koskoca bir ormana can vermesi gibi"(Foucault, 1992, 158-159.S.) oluşturulmuş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu da Türkçenin söz varlığını oluşturan göstergelerden büyük bir bölümünün gösteren-gösterilen ilişkisi bakımından nedenli olduğu anlamına gelir. Dilin gerek iç tarihi gerekse dış tarihi ile ilgili etkenlerin, bazen bu ilişkinin görülememesi sonucunu doğurmuş olmasına rağmen Türkçenin söz varlığının arka planında Türklerin yaşama ve düşünme biçimlerinin, dünya görüşlerinin birikimi olan Türk kültürünü görmek mümkündür.

Meselâ: **say-** (var say-); **say-** (sayı say-); **san-; sav; savcı; saban; sap; sapla-; sanç-; sancı** ... gibi STT itibarıyla ilgisiz gibi görülen pek çok kök/kökenin ortak bir sa-(düşün-, söyle-, say-, del-, sanç-) köküne bağlanabilmesi bu türevlerin artık nedenli olduğu anlamına gelir. Bu göstergelerin onların ortaya çıkmasındaki nedenlerden uzaklaşarak başka anlama kaymaları ise dilin iç ve/veya dış tarihine bağlı başka nedenlerle açıklanabilir. Yani dilde görülen biçim ve anlam farklılaşmaları da kültüre bağlı bir süreç izler. Ekin ve kökün rahatça ayrılabilmesi türev-göstergelerde ise, gösteren-gösterilen ilişkisinin nedenliliği gözlenebilir. Zaten Saussure de bazı diller için "görece nedenliliğin" önemli bir nitelik olduğunu ifade etmiştir:

"Hiçbir ögenin nedenli olmadığı dil yoktur. Her ögenin nedenli olduğu bir dil düşünöbilmek ise dilin tanımı gereği olanaksızdır. Çeşitli diller her zaman iki türden -kökten nedensiz ve görece nedenli- öge kapsar. Ama bunların oranı dilden dile büyük değişiklikler gösterir. Bu da önemli bir özelliktir ve diller sınıflandırılırken göz önünde bulundurulabilir." (Saussure, 1985, 144.S.)

İşte Saussure'ün "görece nedenlilik" olarak adlandırdığı ve "salt nedensizlik"ten ayırdığı bu nitelik Türkçe için (belki Türkçe gibi eklemeli olan başka diller için) önemli bir betimleyicidir. Türkçenin söz varlığını oluşturan göstergelerin gösterilen boyutunda Türk toplumunun kültür birikimini bulmak mümkündür. Yani dil göstergeleri aynı zamanda toplumun dünya görüşünü, yaşama biçimini kısacası kültürünü dile aktaran, yorumlanabilir bir felsefi gösterge olma özelliğini kazanmışlar ve zamanla -toplumun kültür yapısına paralel olarak- anlam genişlemesine, daralmasına

veya değişmesine uğramışlardır. Örneğin:

Orhun Yazıtları'nda sıkça kullanılan "**ilgerü> ileri**" göstergesi, Türklerin ruhundaki fetih arzusunu Türkçeye en iyi yansıtan kelimelerden biri olarak değerlendirilebilir. "Doğu, ön, önde" anlamlarında kullanılan bu kavram işareti iki biçim birimden oluşmaktadır, "il" isim kökü ve "**garu**" yön eki. "ileri" "ile doğru" demektir. Bu, "belirli" değil; "genel" bir yerdir. Yani il daima ilerde, öndedir ve daima ulaşılabilecek bir amaçtır, "fetih" için bir hedefdir. Yahya Kemal'

"Bin atlı, akınlarda çocuklar gibi şendik;

Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik!

Ak tolgalı beylerbeyi haykırdı: "**ilerle!**"

Bir yaz günü geçtik Tuna'dan, kafilelerle... (TDK. 1996.

185.s.)

mırsaları ile bu ruhu günümüze taşımayı amaçlamıştır. Dikkat edilirse göstergenin bu kültürel içeriğini tam olarak aktarabilmek ve bu anlamın artık geçmişte kaldığını anlatabilmek için "bin atlı", "akın", "tolga", "beylerbeyi" gibi bugün kullanılmayan kavramların göstergelerinden yararlanmışlardır.

Bu gün "**ileri**", "**iler(i)le-**" göstergelerinin kazandığı yeni dilsel değer, Türk toplumunun yeni kültürel yapısının da bir göstergesi durumundadır. Yerleşik hayatın bir sonucu olarak **il**: şehir anlamını kazanmış; uygarlığı temsil eder olmuştur. Bunun sonucu olarak da ilerle-: uygarlaş-, çağdaşlaş- anlamlarını yüklenmiştir.

Yine, "**söz**" ve "**söyle**" biçimbirimlerinde Türklerin "Kutadgu Bilig"den, "Atabetü'l Hakayık"tan ata sözlerine kadar uzanan bakış açılarını görmek mümkündür. "Söz" isminin ve "söyle-" fiilinin temelinde "ö-" (düşün-) fiili vardır. Yani söz ve söyle- kavramları düşün- temeli üzerinde işaretlenmişlerdir. Atabetü'l Hakayık'tan alınan şu beyitler, bu dünya görüşünü dile aktarmaktadırlar:

eşigil biliglig ne tip ayur / edepler başı til küdezmek tiyür

sanıp sözlegen er sözi söz sağı / öküş yangşagan til unalmaz yagı

(İşit bilgili insan ne diyor. En önemli edep, dili muhafaza etmektir, diyor. Düşünerek konuşan

adamın sözü, sözün iyisidir. Çok gevezelik eden dil karşı konulmaz bir düşmandır.)

"Bin düşün bir söyle" "Boğaz boğum boğumdur akla gelen her şey hemen ağza gelmesin diye" gibi pek çok ata sözünde de "söz" ve "söyle-" göstergelerinin kültürel boyutu görülebilir.

Örnekleri çoğaltmak, sözlüğümüzdeki her biçim birimin arka planını oluşturan dünya görüşü hakkında yorum yapmak mümkündür. Hatta dilimize yabancı dillerden gelen sözlük biçimbirimleri bile üstlendikleri kültürel değerler açısından incelenebilir.

Ancak dil sözlükten ve dilbilgisi biçimbirimlerinden ibaret değildir. Dilin özgünlüğü asıl ikinci boyutunda, kavram ilişkilerinde ortaya çıkar. Toplumların insanlığın ortak malı olan dil sistemini kendi kültürleriyle, kendi yaşama biçimleriyle yoğunlaşarak kendilerine mal etmeleri yani millileştirmeleri de asıl bu seviyede belirir. Meselâ Türkçenin son eyleyen bir dil olmasını yani önemli unsuru sona atmasını, Türklerin düşünerek konuşma ilkesine bağlamak yanlış olmasa gerektir. Ayrıca cümlelerin sonuna bir ek getirilerek yargı öbeğinin sıfat, zarf ya da isim öbeğine dönüşebilmesi, eylem esaslı birliklerin niteleme işleviyle kullanılması, Türklerin harekete verdikleri önemin dile yansması sonucu ortaya çıkmıştır. Yani toplumun farklı özellikleri, dilin farklı yapıları sistemine dahil etmesi sonucunu doğurmuştur.

SONUÇ

Türkçe tanımlanırken Saussure'ün "*Göstereni gösterilenle birleştiren bağ nedensizdir. Göstergeyi bir göstergenin bir gösterilenle birleşmesinden doğan bir bütün olarak gördüğümüzden daha yalın olarak şöyle de diyebiliriz: Dil göstergesi nedensizdir*" ilkesinden çok "*Hiçbir ögenin nedeni olmadığı dil yoktur. Her ögenin nedeni olduğu bir dil düşünmek ise dilin tanımı gereği olanaksızdır. Çeşitli diller her zaman iki türden -kökten nedensiz ve görece nedeni- öge kapsar. Ama bunların oranı dilden dile büyük değişiklikler gösterir. Bu da önemli bir özelliktir ve diller sınıflandırılırken göz önünde bulundurulabilir.*" yargısından hareket edilmelidir. Çünkü Türkçede nedeni dil öğelerinin oranı oldukça fazladır.

KAYNAKLAR

- ASYA, Arif Nihat, (1990), *Kökler ve Dallar*, Ötüken Neşriyet A.Ş. İstanbul.
- ERKMAN, Fatma, (1987) *Göstergebilime Giriş*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- FOUCAULT Michel, (Ç.Mehmet Ali KILIÇBAY), (1994), *Kelimeler ve Şeyler*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, (1992), *Türk Dili Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KAŞGARLI MAHMUD, (Çev. Besim Atalay), (1991), *Divanü Lûgat-it-Türk*, TDK Yayınları, Ankara.
- KÜLTÜR BAKANLIĞI, (1992), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara.
- MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI, (1995) *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Ankara.
- SAUSSURE, Ferdinand de, (Ç. Berke Vardar), (1985), *Genel Dilbilim Dersleri*, Ankara.
- TUĞLACI, Pars, (1995), *Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- TÜRK DİL KURUMU, (1998), *Güzel Yazılar Oğuz'dan Bugüne*, Ankara.
- TÜRK DİL KURUMU, (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara.

**AN ESSAY ABOUT TURKISH ACCORDING TO THE RELATION BETWEEN SIGNIFIER AND
SIGNIFIED**

Dr. Muhsine BÖREKÇİ

Atatürk University-ERZURUM

ABSTRACT

Linguistic concepts have been created from the common features of various languages and have aimed to describe the "language" system. But, however, languages are the systems changing from one society to another and dependable on the cultures of those societies. The cultures and thought structures have shaped their languages.

In this study, Turkish has been examined from the point of Sousseure's the arbitrarines of sign aspect. As it is known, the most important feature making Turkish different from the other languages is its syntactic structure and aggroulative word order. These features have been drawing out the impression that the signifier and signified relation is motivated Sausseur defines as the relativity of arbitrarines.

In this study, it has been resulted that the relativity of arbitrarines is an important feature in Turkish by presenting the signifier aspect of various language signs and the relation between these two aspects.

Key Words

Language, culture, signifier, signified, arbitrarines of the sign, motivation.

Опыт о Турецком Языке с Точки Зрения Отношения Означающий- Означаемый

Др. Мухсине Борекчи

Педагогический Факультет Университета им. Ататюрка

РЕЗЮМЕ

Лингвистические понятия были образованы исходя из общих особенностей разных языков и предназначены для описания "языковой" системы. Однако языки - это системы, изменяющиеся от общества к обществу и зависимые от культуры этих обществ. Культуры и структуры мысли обществ формируют их языки.

В этом исследовании турецкий язык рассматривается с точки зрения Соссюра о произвольности означающего.

Как известно, самыми важными особенностями, отличающими турецкий от других языков, являются его синтаксическая структура и такой порядок слов, в котором доминантом является последний член. Уже с первого взгляда эти особенности порождают впечатление о мотивированности, или говоря словами Соссюра, "об относительной мотивированности" отношения означающий-означаемый.

В этом исследовании на основе указанных двух аспектов различных языковых знаков и отношений между ними получены выводы о том, что "относительная мотивированность" является очень важной чертой турецкого языка.

Слова-ключи

Язык, Турецкий, Означающий, Означаемый. Произвольность
Знака, Мотивированность

DOBRUCADAKİ TATAR TÜRKLERİNDE NEVRUZ GELENEĞİ

Yard. Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL

*Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

ÖZET

Dobruca toprak parçası 1393 yılında Türklerin eline geçmiştir. 1878 Osmanlı-Rus savaşları sonunda Dobruca Türklerin elinden çıkmış, Berlin antlaşması sonucu, Romanya topraklarına katılmıştır.

Dobruca'da resmî rakamlara göre, 29533 Tatar Türkü ve 24449 Anadolu'dan gitmiş Osmanlı Türkü yaşamaktadır. Bu rakamlar tartışmalıdır. Toplam olarak bölgede yüz bin civarında Türkün (Tatar Türkü ve Anadolu'dan giden Osmanlı Türkü) yaşadığı kendilerince belirtilmektedir.

Amacımız Dobruca'da yaşayan Tatar Türklerindeki nevruz geleneğini ortaya koymaktır. Bu yapılırken geleneklerin yazıya ilk geçirilmesinden günümüze kadar olan seyri takip edilmeye çalışılmıştır.

Nevruz törenleri hakkında daha önce yapılmış çalışmalar, tarihi sırayla ele alınmıştır. Bu törenlerin zamanın akışında, nasıl azaldığı gözler önüne serilmiştir. Her çalışma ayrı ayrı sergilenerek nevruz hakkındaki bilgiler ortaya konmuştur. Nevruz gelenekleri ve türküleri iç içe incelenirken, zamanla geleneklerin değil, sadece türkülerin yaşatıldığı görülür. Bu yönüyle türküler ayrıca ele alınmış tarihi sırasıyla kayıplarıyla benzerlik ve farklılıklarıyla incelenmiştir. Bu incelemeler içerik ve muhteva bakımından ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise Dobruca'daki Osmanlı Türklerinin gelenekleri ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Nevruz, nevruz törenleri, nevruz türküsü, zamanla oluşan kayıplar.

GİRİŞ

Dobruca bölgesi, Romanya ile Bulgaristan sınırları içerisinde yer alır. Dobruca topraklarının yaklaşık üçte ikisi Romanya'da, üçte biri Bulgaristan'da bulunmaktadır. Bizim ele alacağımız nevrüz geleneği, Romanya Dobrucası'nda yaşayan Kırım kökenli Tatar Türklere ait olanıdır.

Dobruca 1393-1402 ve 1419-1878 tarihleri arasında Osmanlı idaresinde kalmıştır. Kırım Türklerinin bölgeye yerleşmeleri I. Bayezid döneminde başlamaktadır. Gökbilgin (1959). Osmanlı hâkimiyeti altındaki süre içinde, Kırım'dan gelen Tatar Türkleri zamanla Dobruca'ya yerleştirilirler. Yavuz Sultan Selim ile devam eden Tatar Türklerinin bölgeye gelişleri, daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Özellikle Kırım'ın 1783 yılında Rusların eline geçmesiyle Kırım Türklerinin göç yerlerinden biri de Dobruca olmuştur. Decei (1945). Sultan Abdulmecit Kırım'dan gelenleri Karasu kasabasına yerleştirmiştir. Daha sonra bu kasabanın adı Mecidiye olarak değiştirilmiştir. 1995 yılında vilâyet olan Mecidiye'de, 46586 olan nüfusun yaklaşık dörtte biri (resmî rakamlara göre 4140) Tatar Türktür. Romanya Dobrucası'nda resmî sayımlara göre, 24449 Tatar Türkü bulunmaktadır. Osmanlı zamanında Anadolu'dan gitmiş Türklerin sayıları yine resmî rakamlarla 24449'dur. Bu rakamlar her zaman tartışma konusu olmuştur. Önal (1998).

Amacımız Dobruca'da Tatar Türkleri arasındaki nevrüz geleneklerini ortaya koymak, nevrüz törenlerinin seyrini takip etmek, kayıpların yaşandığı yıllardan geleneğin son izlerine kadar, törenlerin akışını izlemektir.

Dobruca'da Tatar Türklerine ait nevrüz kutlamalarını yazılı kaynaklardan öğreniyoruz. Yazılı kaynakları, tarihi kronoloji içinde ele alarak geleneğin akışını takip edebilmekteyiz. Günümüze kadar nevrüz törenlerinin gelmediği ve uygulanmadığını görülmektedir. Ulaşabildiğimiz en eski yazılı kaynaklardan hareket ederek geleneğin sonraki yıllarda oluşan vaziyeti ele alınmaya çalışılmıştır.

Nevrüz törenleriyle ilgili, altı yazılı kaynak ve

içeriği değerlendirmeleriyle birlikte çalışma konumuzu oluşturacaktır. Ele alacağımız daha önce yapılmış altı çalışmanın ilk üçünde hem nevrüz gelenekleri, hem de beraberinde nevrüz türküsü yer almakta iken, son üç metinde yalnız nevrüz türküsü gözükmektedir. Geleneklerin akışı kayıplarla sürerken, bir zaman sonra, artık uygulanmayan geleneklerden arta kalan türküler yaşamaya devam etmiştir.

1921, 1963, 1966 yıllarında yayımlanan üç metinde nevrüzla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Hiçbir eser nevrüzla doğrudan ilgili değildir. Gelenekler genel olarak ele alınırken nevrüz törenlerinden de söz edilmiştir. Bu üç metinde geçen her bir nevrüz türküsü yayın tarihi sırası dikkate alınarak numaralandırılmıştır.

Nevrüz türkülerinin anonim olanlarının tamamı yeniden ele alınmıştır. Bu türkülerin tarihi seyri, yayım tarihi verilerek karşılaştırılmıştır. Böylece varyant oluşturanları, kendi aralarında ne kadar farklılık arz ettiği belirlenmiştir. Nevrüz törenlerinden sonra, nevrüz türküsünün de zamanla unutulmaya başlandığı giderek eksilen kıtalar ve mısralarla anlaşılmaktadır.

Altı metinde nevrüz kelimesi sırasıyla şöyle yer almaktadır: 1- Nauvrez, 2- Newrez, 3- Navrez, 4- Nevrez, 5- Navrez, 6- Naurez. Burada sadece 3. ve 6. yazılarda naurez şekli geçmektedir. Diğerlerinde ses farklılıkları görülmektedir. Bu farklılığın oluşumunda Tatar Türkçesi'nin ağız farklılıklarının yanı sıra, metinlerin çoğunun Romen alfabesi ile yazılmış olmasının da etkisi vardır.

Altı metinde geçen bu anonim türkünün dışında, "ilkyaz" başlığı altında bir şiir göze çarpmaktadır. Bu şiirde nevrüz törenleri anlatılmaktadır. Buradan hareketle nevrüze "ilkyaz" adının verildiği de görülmektedir. Bu adlandırmaların dışında, Müstecib Ülküsal'ın verdiği bilgilerde "nevrüz", "yenigün" adlarına rastlamaktayız. Ülküsal, (1966). Dumirrescu'ya göre bu törenin adı "Ateş Bayramı"dır. Dumitrescu, (1921).

NEVRUZ KUTLAMALARI

Dobruca Tatar Türklerinin nevrüz kutlamala-

rı hakkındaki ilk bilgileri Analele Dobrugei (Dobruca Yıllığı)'de bulmaktayız. 1921 yılında Tatlıcak Köyü İlkokulunda öğretmen olarak görev yapan İ. Dumitrescu adlı bir Romen tarafından nevrüz törenleri derlenerek yazıya geçirilmiştir. Dumitrescu (1921).

I. Dumitrescu, Nevruz'dan dinî olmayan büyük bir bayram olarak söz eder. Çok büyük kalabalık tarafından kutlandığını ve bunun bir bayram olarak idrak edildiğini belirtir. Adına da "Ateş Bayramı" denildiğini söyler. İ. Dumitrescu, bu bayramın Hıristiyanlarca kutlanan paskalya (paşte) bayramına benzediğini belirtir. Çocukların ateş üzerinden atlarken "ağırlığım gavura" dediklerini söyler. Murathan ve Toprakhisar köylerinde de aynı kutlamaların yapıldığı görülmektedir.

Bu makalede, bayramın ateş çerçevesinde geliştiğinden ve ateşin "fetiş" durumunda olduğundan söz edilir. 10-15 çocuğun ev ev dolaşarak nevrüz şarkılarını söyledikleri ve bu şarkıların Hıristiyanlarca söylenen Noel şarkılarına benzetildiği görülür. Romen alfabesi ile kaleme alınan bu nevrüz türküsü, eldeki diğer varyantları içinde en uzun olanıdır. Dinî terimleri doğru anlaşılıp yazıya doğru olarak geçirilmediği görülmektedir.

Türkünün yazarı bir Romen olduğu için, türküyü Romen alfabesi ile kaleme almıştır. Bazı kelimeleri anlamlandırmak (* ile belirlenenler) bu yüzden mümkün olmamıştır. Özellikle dinî ibarelerin bazıları böyledir.

I-

1. "Bis millai men nàne Errah manù eiane Erai mù diyàne Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Bismillah men* nene* Errahmani eyane* Eray* mi diyene Teyze nevrüz günü mübarek
2. Bis milai melcudian Velkudret velburan Acildi giumlé alemé perman nauvrez - ghiunù mubàrec	Bismillah melkudyen* Velkudret vel Kur'an Açıldı cümle aleme ferman Ezâ Teyze nevrüz günü mübarek
3. Bis milai vesàpa alem Mustafa Ium metine câil vépa Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Bismillah ve sefa Pacri Fahri alem Mustafa (o)lum methine kail vefa Teyze nevrüz günü mübarek

4. Euvelchi iaré Ebu- Bechir İdér Allah-ié zichir El handù lila cioc şucur Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Evvelki yâri Ebubekir İder Allahu zikir Elhamdülillah çok şükür Teyze nevrüz günü mübarek
5. Echingi iare Omer Eibetânden iertriter Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	İkinci yari Ömer Heybetinden yer titrer Teyze nevrüz günü mübarek
6. Iucingi iare Osman Dilin Dedâr Coran Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Üçüncü yari Osman Dilindedir Kur'an Teyze nevrüz günü mübarek
7. Deotângi iaré Ali Zulpu care duldû-li Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Dördüncü yari Ali Zülfikârî duldülü Teyze nevrüz günü mübarek
8. Beşingi iaré Asen Pengireden paçâsen Naurezé iaulâc tacâsen Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Beşinci yari Hasan Penceden bakasın Nevruziyelik takasın Teyze nevrüz günü mübarek
9. Turnà ider dostlârâm Indistandâ câşlarâm Giumlé cuşi başlarâm Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Turna eder dostlarını (H)indistanda kışlarını Cümle kuş başlarını Teyze nevrüz günü mübarek
10. Duadac aidar inâm ioc Soilemeié dilâm ioc Allahdan cairî zechrâm ioc Ezà nauvrez - ghiunù mubàrec	Dudak söyler inim yok Söylemeye dilim yok Allah'tan gayri zikrim yok Teyze nevrüz günü mübarek
11. laz gheldi iâban Dechildi iere sâban Ehli aian veliiman Eza nauvrez - ghiunù mubàrec "	Yaz geldi yaban Dikildi yere saban Ehli ayan vel iman Teyze nevrüz günü mübarek

Nevruz hakkındaki bir başka bilgiyi, Ali Cafer Naci'nin 1963 yılında yayımladığı bir makalesinde görmekteyiz. Nagı (1963). 1921 yılında anlatılan gelenek, 1963'te biraz daha azaldığı veya bu makalede konuya daha az yer ayrıldığı görülür. Buradan geleneğin zayıfladığı hükmünü çıkarabiliriz.

1963 yılında nevrüz törenleri anlatılırken çocukların ön planda olduğu görülür. Bahar bayramının ilanı sayısı 3 ile 8 arasında değişen çocuklarca yapılır. Çocuklar, evden eve baharın geldiğini müjdeleyen türküler söyleyerek gezerler. Nevruz türküsünde, kış mevsiminin sonunun geldiği, tabiatın canlanması ve baharın geldiği anlatılır. Ço-

cuklar, bir çömlek içine çiçek buketleri koyarlar ve onlardan her birini kapısını çaldıkları evin hanımına hediye ederler. Evin hanımı çocukların taşıdığı ağaç dalının birine ya bir çiçekli mendil, ya bir işlemeli peşkir, ya da bir başörtüsü asar. Bunların dışında çocuklara para, şeker veya meyve de verebilirler.

1963 yılında yazılan bu makalede, nevrüz geleneğinin eskiden çok daha yaygın olduğu belirtilir. 1960'lı yıllarda yalnız değişik köylerde nevrüz törenlerinin kaldığı belirtilir. Şarkı söyleyen çocuklar evleri bir bir ziyaret ederler. Bu ziyaretler köyün en büyüğünden başlanır, sonra öğretmen ve diğer idari görevliler gezilir. Sırasıyla büyüklerin ellerini öperler.

Makalede nevrüz türküsünün bir parçasına yer verilmiştir.

II-

" Newrez keldi körünüz	Nevruz geldi görünüz
Körmniğin beriniz	Hediyemi veriniz
Ğennet bolsın ğeriniz	Cennet olsun yeriniz
Aza nawrezim mibarek	Teyze nevruzum mübarek
Yaz keldi yaban	Yaz geldi yaban
Dikildi yerge saban..."	Dikildi yere saban...

Nevruz törenlerinin ele alındığı bir başka eser ise, Müstecib Ülküsal'ın 1966'da yayımladığı *Dobruca ve Türkler* adlı kitaptır. Burada nevrüzla ilgili bilgiler bulmaktayız. "Nevrez- Nevruz - Yenigün - Şenliği ve Türküsü" başlığı altında nevrüzla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "İlkbahar bayramlarından olan nevrüz, kışın ve soğğun ardından karşılanan canlandıcı, tazeleyici yeni bir mevsimin kutlandığı gündür. Otlar, tohumlar ve ağaçlar yeşerir; sular gürül gürül akmaya başlar. İnsanların ve hayvanların yaşamları için gerekli olan ürünler belirir, tomurcuklanır. Bütün bunlar yaşama umudu ve sevinci verirler. İnsanlar her tarafta tabiatın canlanmasını kendilerince kutlarlar. Dualar, ayinler yapılır; türküler söylenir ve oyunlar oynanır. Bu şenlikleri düzenleyenler, ulu tanrıya, tabiat ilâhına, bereket tanrısına hamd ve sena ederek kurbanlar keserler, adaklarda bulunurlar."

Kırım Türkleri arasında görülen gelenekler-

den bazıları şunlardır: Köy çocuklarından 10-18 yaş arasında olanlar birkaç grup halinde toplanırlar. Büyüğe bir ağaç dalının ince çubukları ucuna ilk baharda yetişen akbardak (kardelen) çiçeklerini takarlar. Toplu halde evden eve giderek hep bir ağızdan nevrüz türküsünü koro halinde söylerler.

III-

"Navrez keldi körünüz Nevruz geldi görünüz
Körümlüğün beriniz Hediyemi veriniz
Bahar keldi yaban Bahar geldi yaban
Dikildi yere saban Dikildi yere saban
Hâza navrezim mübarek..." Teyze nevruzum mübarek

Çocuklar evleri bir bir türkü söyleyerek ziyaret ederlerken onlara çevre, şal, yumurta, para verilir. Çocuklar böylece topladıklarını kendi aralarında paylaşırlar. Bu şenlik bir hafta sürer. Türk çocukları köylerindeki ve yakın köylerdeki Romen ailelerinin evlerini de ziyaret ederler. Onlardan da bahşiş toplarlar.

M. Ülküsal, "Şam Atlamak yahut Belki Şamanlatmak" başlığı altında, ilk baharda yapılan ve kendisinin ne zaman yapıldığını hatırlayamadığı törenlerden bahseder. Burada, kızların ve delikanlıların köy meydanlarında öbek öbek toplanıp ateş yaktıklarından ve ateşin etrafında halka olup saf tuttıklarından söz edilir. Her delikanlı ve arkasından bir kız koşarak ateşin üzerinden atlarlar. Bu tören bir iki saat sürer.

M. Ülküsal'ın Ülküsal, (1966) hatırlayamadığı törenleri, daha önce 1921 yılında İ. Dumitrescu'nun derlediği görülmüştür. Ateşten atlamak eski bir tören olmakla birlikte hem nevrüz hem de Hıdırellez (Önal,1995) geleneklerinde görülmektedir. Muhtemelen nevrüzda da şam atlama olarak adlandırılan tören uygulanmış olmalıdır. Dikkat edilirse, Dobruca doğumlu olan merhum M. Ülküsal'ın 1966'da yazdığı eserinde bazı şeyleri tam olarak hatırlayamaması, geleneğin her geçen gün unutulduğu ortaya koymaktadır.

Her ilk üç yazılı kaynakta nevrüz törenlerinde çocukların rolü ağırlık kazanmaktadır. Türküler söyleyerek ev ev dolaşmaları, çocuklara ev hanımının hediyeler vermeleri geleneğin merkezini oluşturmaktadır.

Bu üç kaynaktan sonra, yılların akışı içinde, artık nevrüz gelenekleri ile değil, sadece nevrüz türküsü ile karşılaşmaktayız. Nevruz geleneklerini anlatan bir yazıya rastlamıyoruz. Nevruz törenleri anlatılmamış, nevrüzden kalan bir hatıra gibi, nevrüz türkülerine yer verilmiştir.

Konuyla dolaylı olarak ilgili olan nevrüzla ilgili bir şiir, 1980 yılında Boztorgay adlı eserde, yedi dörtlük halinde yer almaktadır. Nagi vd.(1980) Adı geçen kitapta yazarlar, alfabe hususunda birtakım tasarruflarda bulunmuşlardır. Bunları bir liste halinde kitabın başında göstermişlerdir. Meselâ w'nin v ile u sesleri arasında olduğunu belirtilip tawuk örneği verilmiştir.

IV-Nevrez

1. "Nevrez keldi korınız Korımın beriniz Cennet bolsın ceriniz A za, nevrüzim mübarek.	Nevruz geldi körtünüz Hediyemi veriniz Cennet olsun yeriniz Teyze nevrüzüm mübarek
2. Yaz keldi yaban Tigildi yerge saban El hayatu vel iman A za, nevrüzim mübarek	Yaz geldi yaban Dikildi yere saban El hayati vel iman Teyze nevrüzüm mübarek
3. Yaz keldi çank boldı Ayvanlar arık boldı Künleri şark? Boldı A za, nevrüzim mübarek	Yaz geldi aydınlık oldu Hayvanlar temizlendi Gönleri çank oldu Teyze nevrüzüm mübarek
4. Nevrez keldi yaz keldi Ördek keldi kaz keldi Kuşlardan avaz keldi A za, nevrüzim mübarek	Nevruz geldi yaz geldi Ördek geldi kaz geldi Kuşlardan avaz geldi Teyze nevrüzüm mübarek
5. Çeşmelerden suw akar Cencem kapıdan bakar Tokızga şevre takar A za, nevrüzim mübarek	Çeşmelerden su akar Yengem kapıdan bakar Dokuz da çevre takar Teyze nevrüzüm mübarek
6. Üyüm aldında başka Aktar totam bir bokça Ya marama, ya akça A za, nevrüzim mübarek	Evim altında bahçe Aktar tutayım bir bohça Ya mahrama ya akçe Teyze nevrüzüm mübarek
7. Avalarda uçar kaz Men aytayım özin yaz İşte keldi bahar yaz A za, nevrüzim mübarek?"	Havalar da uçar kaz Ben söyleyim kendin yaz İşte geldi bahar yaz Teyze nevrüzüm mübarek

1981 yılında yayımlanan Mehmet Ali Ekrem'in, *Bülbül Sesi* adlı folklorik eserinde, navrez adlı türküye yer verilmiştir. Ekrem (1981) *Boztorgay* adlı eserden aldığımız yedi kıtadan oluşan şiirin altı dörtlüğü burada da yazıya geçirilmiştir. *Bülbül Sesi* adlı eserde yer alan türkü de şöyledir:

V- Navrez

1. "Nevrez keldi korınız Korımın beriniz Cennet olsun yeriniz A za, (Ezan) navrezim mübarek!	Nevruz geldi körtünüz Hediyeniz(i) veriniz Cennet olsun yetiniz Teyze nevrüzüm mübarek
2. Yaz keldi yaban Dikildi yere saban El hayati vel iman A za, navrezim mübarek!	Yaz geldi yaban Dikildi yere saban El hayati vel iman Teyze nevrüzüm mübarek
3. Yaz keldi çank boldı Hayvanlar arık boldı Tüylerinden faruk oldu A za, navrezim mübarek!	Yaz geldi aydınlık oldu Hayvanlar temizlendi Tüylerinden fark oldu Teyze nevrüzüm mübarek
4. Nevrez geldi yaz keldi Havadan uçup kaz keldi Bülbülden avaz geldi A za, navrezim mübarek!	Nevruz geldi yaz geldi Havadan uçup kaz geldi Bülbülden avaz geldi Teyze nevrüzüm mübarek
5. Evin öni gül bahça Aktar ablam bir bokça Ya marama, ya akça A za, navrezim mübarek!	Evin öni gül bahçe Aktar ablam bir bohça Ya mahrama ya bohça Teyze nevrüzüm mübarek
6. Havalar da uçar kaz Men aytayım özin yaz İşte keldi bahar, yaz A za, nevrüzim mübarek!"	Havalar da uçar kaz Ben söyleyim kendin yaz İşte geldi bahar, yaz Teyze nevrüzüm mübarek

Bu türküler Kırım Türklerinin şivesiyle söylenmiştir. Şive içindeki ağız farklılıkları yanı sıra, bazı dörtlüklerin unutulduğu, bazı mısraların değişikliğe uğradığı görülmektedir.

Aynı yazar, *Din Istoria Turcilor Dobrogeni* adlı eserinde Türk geleneklerinden söz ederken aynı türküye tekrar yer vermiştir. Burada her kıtada yer alan "A za" yerine E za şekli görülmektedir. Aynı türküde yer alan nevrüz yerine navrez denilmiştir. A za :Ezan olarak parantezle açıklamıştır. Aynı yazarın iki ayrı eserinde bile aynı türkünün farklı olarak kaydedildiği görülmüştür. Ekrem, (1994).

Dobruca'da Kırım Türklerince çıkarılan Karadeniz gazetesinde nevrulza ilgili bir türküye 1994 yılında yer verilmiştir. Burada türküye nevrulz ilâhisi denilmiştir. Manye, (1994).

VI- Nâirez İlahisi

1. "Bismillaha-hi Wessepa, Fahri Ali Mustafa Ümmetine kıl vefa Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!	Bismillahi vessafa Fahri alem Mustafa Ümmetine kıl vefa Tezye nevrulzum mübarek!
2. Birinci yari Osman Yazdı tahtı Kur'han Ekli yahli Weliman Naurezım Mübarek!	Birinci yâri Osman Yazdı tahtı Kur'an Ehli yâri veliman Nekaret: Aza, Tezye nevrulzum mübarek!
3. İkinci yari Ebubekir İder Alla ya zekir Elham dulilla çok şükür. Nekaret: Aza, Naurezım	İkinci yâri Ebubekir Eder Allah'a zikir Elham dulillah çok şükür Mübarek! Tezye nevrulzum mübarek
4- Üşüincü yari Ali Zulfükari Zuldani Odur Tanhri arslani Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!	Üçüncü yâri Ali Zülfükârı Zuldani Odur Tanrı arslanı Tezye nevrulzum mübarek!
5. Dörtüncü yari Asan Bo neürece bakarsan Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!	Dördüncü yâri Hasan Bu nevrulza bakarsan Tezye nevrulzum mübarek!
6. Beşinci yari Üsein Bu neürece irmişiz Hak mübarek eylesün Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!	Beşinci yâri Hüseyin Bu nevrulza ermişiz Hak mübarek eylesün Tezye nevrulzum mübarek!
7. Avadan uçar bin kaz Binin başı bir kaz İşte geldi bahar yaz Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!	Havadan uçar bin kaz Binin başı bir kaz İşte geldi bahar yaz Tezye nevrulzum mübarek!
8. Yaz keldi yaban Dikildi yere saban Ehliyalı Weliman Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!	Yaz geldi yaban Dikildi yere saban Ehli yari vel iman Tezye nevrulzum mübarek!
9. Nâirez keldi kornız Kornımlığın beriniz Cennet olsun ceriniz Nekaret: Aza, Naurezım Mübarek!"	Nevrulz geldi görünüz Hediyeniz(i) veriniz Cennet olsun yeriz Tezye nevrulzum mübarek!

Şimdiye kadar ele aldığımız anonim şiirlerin dışında, İsmail H.A. Ziyaeddin, *Toy şiirler* adlı eserinde İlkyaz başlıklı şiirinde nevrulzu anlatır. Burada nevrulzun bahar şenliğine dönüşümü ve kıştan çıkan insanların ilkyazda neler yapıp nasıl mutlu olduğu ele alınmaktadır. Ziyaeddin (1992).

İlkyaz

"İlkyaz keldi! Karlar eriy! Awa, cer, kök külümstürü! Suwğa toldı gene dere, Künge karap şöy yeşey! Suwuk celler esmiy endi, Alay barlık neşelendi; Küzde ketken kuşlar kayta, Taw kuwanstan yürkü ayta! Şölde kozılar otlaylar, Toygan soñ zıplap oynaylar... Ballar deseñ epsi tışta; Az can sıkılmadı kışta!	İlkyaz geldi karlar erir! Hava, yer, gök gülümser! Suyla doldu gene dere, Güne bakıp böyle yeşerir! Soğuk yeller esmez şimdi Bütün varlık neşelendi Güzün giden kuşlar döner Dağ sevinçten türkü söyler Çöl (ova)da kuzular otlarlar Doy(duk)tan son(ra) zıplar oynarlar Bal(a)lar desen hepsi dış(ar)da Az can sıkılmadı kışın Köyde uzuw-şuw balaban! Köyde yüksek şu balaban (kuşu) Üy altında şıktı saban. Ev altında çıktı saban Alay çiftlikler altında Bütün çiftlikler altında Turmay ket-kel anda munda! Durmaz gider gelir orda burda Bir yakta traktor maylana, Bir yanda traktör yaylana Bir yakta tohum saylana, Bir yanda tohum atıla Küle er köylinin yüzü! Güle her köylinün yüzü Em işliy em cırlay özi!" Hem işler hem cırlar (türkü söyler) kendi

Nevrulz Türküsü

Türkülerin seyrinden de anlaşılacağı üzere, her geçen yıl kayıplar olmuştur. Konu hakkında yazanlar nevrulz türküsünden bir parça almışlardır. Bunlardan bazılarında birkaç kıta birden eksilmiş, bazılarında sadece 5-6 mısra kalmıştır. Yılların akışı içinde geleneğin kaybolmasının ardından, türküsünün de zamanla unutulmaya başlandığı veya ihmal edildiği görülür.

Türkü dememizin sebebi, bir şenliğin kutlanması esnasında söylenmesi ile ilgilidir. Bazen türkü bazen ilâhi olarak geçen şiir ilâhi motifleriyle de iç içedir. Nevrulz şiiri bir ilâhi gibi, Allah'ı zi-

kirle başlar, sonra Hz. Peygamber ve onun dört halifesinden her biri bir başka kıtada anlatılır. Bu kıtaların son mısraı "Eza nevruz mübarek" ile biter. Yani hem İslâmî bir hüviyet vardır, hem de İslâm dini ile ilgisi bulunmayan nevruzdan söz edilir. Burada nevrüz törenlerine dinî mahiyet de kazandırılmıştır. Nitekim dört halifenin ardından peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin sayıldıktan sonra, tabiattaki olaylar anlatılmaya başlanır. Bu kıtalardan sonra, İslâmî hüviyet giderek yerini tabiatın canlanışını anlatan mısralara bırakır. İlâhî denilmesi, dinî ibarelerle iç içe yürütmesinden kaynaklanır.

Yayın tarihi sırasına göre, elimizde Dobruca Kırım Türklerinin Nevruzla ilgili altı varyanttan oluşan türküler bulunmaktadır. Makaleler ve şiirler sırasıyla 1921, 1963, 1966, 1980, 1981, 1994 tarihlerinde yayımlanmıştır. Biz de bu tarihi kronolojiyi takip ettik. Yayın tarihi sırasına göre; ilâhîlere I, II, III, IV, V, VI diyerek her birine numara verdik. Karşılaştırmaların sağlıklı yürütülmesi için ayrıca her üçlük veya dörtlüğü 1,2,3... şeklinde numaralandırdık. Yanlarına da tarihlerini verdik. Böylece yıllar içindeki kayıpları sergilemeye çalıştık. Her varyantta sıralamanın farklı olduğu ve bazılarında yer alan dörtlüklerin diğerlerinde olmadığı görülür. Aynı muhtevaya sahip olanlar, sıralanırken a,b,c şeklinde belirtilmiştir. Bu düzenlemeye göre altı yazıda geçen türkülerini konu akışı içinde sıraladığımızda türkütün zamanla ne kadar farklılaştığı ve kayıplara uğradığı açıkça görülecektir. Orjinal biçimleri ile konuları dikkate alınarak sıralama yapıldı.

1-1/1 (1921)

Bismillah men nene
Errahmani eyane
Eray mi diyene
Eza neuvrez günü muberek

2-VI/K1984)

Bismillaha-hi Wessepa,
(ve seddekna)
Fahri Ali Mustafa
Ümmetine kıl vefa
Aza, Naurezım Mübarek!

3- 1/2 (1921)

Bismillah melkudyân
Velkudret(-il) vel Kur'an
Açıldı cümle aleme ferman
Eza neuvrez günü muberek

4-1/3(1921)

Bismillah ve sefa
Fahri alem Mustafa
(o)lum methine kail vefa
Eza neuvrez günü muberek

5a-1/4 (1921)

Evvvelki yari Ebubekir
İder Allaha zikir
Elhamdülillah çok şükür
Eza neuvrez günü muberek

5b-VI/3 (1994)

Ekinci yari Ebubekir
İder Allaya zekir
Elham dulilla çok şükür.
Aza, Naurezım Mübarek!

6-1/5 (1921)

İkinci yari Ömer
Heybetinden yer titrer
Eza neuvrez günü muberek

7a-1/6 (1921)

Üçüncü yari Osman
Dilindedir Kur'an
Eza neuvrez günü muberek

7b-VI/2 (1994)

Birinci yari Osman
Yazdı tahtı Kur'han
Ekli yahli Wel iman
Aza, Naurezım Mübarek!

8a-1/7 (1921)

Dördüncü yari Ali
Zülfi yare doldu-li
Eza neuvrez günü muberek

8b-VI/4 (1994)

Üçüncü yari Ali
Zulfükari Zuldani
Odur Tanhri arslani
Aza, Naurezım Mübarek!

9a-1/8(1921)

Beşinci yari Hasan
Pencereden bakasın
Navreziyelik takasın
Eza neuvrez günü muberek

9b-VI /5(1994)	Dörtüncü yarı Asan Bo neürece bakarsan Aza, Naurezım Mübarek!	15b-16a-III (1966)	Navrez keldi körünüz Körümlüğün beriniz Bahar keldi yaban Dikildi yere saban Hâza navrezim mübarek...
10-VI/6 (1994)	Beşinci yarı Üsein Bu neürece irmişiz Hak mubarek eylesün Aza, Naurezım Mübarek!	15c- IV/K1980)	Nevrez keldi korınız Korımniğin beriniz Cennet bolsın ceriniz A za, navrezim mibarek.
11- I /9(1921)	Turna eder dostlarım Hindistanda kışlarım Cümle kuşı başlarım Eza neuvrez günü muberek	15d- V/K1981)	Nevrez keldi korınız Korımlığın beriniz Cennet olsun yeriöiz A za, (Ezan) navrezim mübarek!
12-1/10 (1921)	Dudak aydar inim yok Söylemeye dilim yok Allahtan gayri zikrim yok Eza neuvrez günü muberek	15e- VI/ 9 (1994)	Naürez keldi korınız Korımlığın beriniz Cennet olsun ceriniz Aza, Naurezım Mübarek
13a-I/II (1921)	Yaz geldi yaban Dikildi yere saban Ehli ayan vel iman Eza neuvrez günü muberek	16b- IV/2 (1980)	Yaz keldi yaban Tigildi yerge saban El hayatı vel iman A za, navrezim mibarek
13b- V/2(1981)	Yaz keldi yaban Dikildi yere saban El hayatü vel iman A za, navrezim mübarek!	17a- IV/3 (1980)	Yaz keldi çank boldı Ayvanlar arık boldı Künleri şark? boldı A za, navrezim mibarek
13c- VI/8(1994)	Yaz keldi yaban Dikildi yere saban Ehliyali Weliman Aza, Naurezım Mübarek!	17b-V/3 (1981)	Yaz keldi yank oldı Hayvanlar arık boldı Tüylerinden faruk oldu A za, navrezim mibarek!
14- VI/7 (1984)	Avadan uçar bin kaz Binin başı bir kaz İşte geldi bahar yaz Aza, Naurezım Mübarek!	18a- IV/4 (1980)	Nevrez keldi yaz keldi Ördek keldi kaz keldi Kuşlardan avaz keldi A za, navrezim mibarek
15a-II (1963)	Newrez keldi korınız Korımniğin beriniz Cennet bolsın ceriniz Aza nawrezim mibarek Yaz keldi yaban Dikildi yerge saban...	18b-V/4 (1981)	Nevrez geldi yaz keldi Havadan uçup kaz keldi Bülbülden avaz geldi A za, navrezim mübarek!

- 19- IV/5 (1980) Çeşmelerden suv akar
Cencem kapıdan bakar
Tokızga şevre takar
A za, nevezim mibarek
- 20a- IV/6 (1980) Üyüm aldında bakşa
Aktar totam bir bokşa
Ya marama, ya akşa
A za, nevezim mibarek
- 20b- V/5 (1981) Evin önü gül bahça
Aktar ablam bir bokça
Ya marama, ya akşa
A za, navrezim mübarek!
- 21a- IV/7 (1980) Avalarda uçar kaz
Men aytayım özin yaz
İşte keldi bahar yaz
A za, nevezim mibarek?
- 21 b- V/6 (1980) Havalarda uçar kaz
Men aytayım özin yaz
İşte keldi bahar yaz
A za, newruzim mibarek!

Şekil

Eldeki altı varyantın hepsi dört mısradan oluşmamaktadır. Bazıları üç mısradan ibarettir. Buna göre: I. türkünün 5.,6., ve 7. dizeleri; VI. türkünün 5.dizesi üçerlidir. II. türkü 6 dizeden, III. türkü 5 dizeden oluşur. Bu saydıklarımızın dışında değişik varyantlarda 29 dörtlülük yer almaktadır. Tüm varyantlardaki üçlü, dörtlü, beşli ve altılı birliklerin tamamının sayısı 35'tir.

Her üçlüğün, dördlüğün, beşliğin sonunda - altılı olan II. varyantta dördüncü dizededir - eza / aza / a za / hâza olarak başlayan ve nevruz/nevruzum mübarek şeklinde bir nakarat yer alır. Eza/Aza bir hitap edatıdır. Bir yerde de eza'nın ezan şeklinde açıklandığı görülür. Kafkas Nogay Türklerinde "azan" şekli yer almaktadır. Azan, azan! biçiminde hitap vardır. İndraliyev (1995).

I. nakaratta "Eza" şekli yer alır ve sonrasında virgül yoktur.

II. nakaratta "Aza" şekli yer alır ve sonrasında virgül yoktur.

III. nakaratta "Hâza" şekli yer alır ve sonrasında virgül yoktur.

IV. nakaratta "A za" ayrı yazılmıştır ve kelimenin ardından virgül konmuştur.

V. nakaratta "A za" yine ayrı yazılmıştır ve kelimenin ardından virgül konmuştur ve kelime ezan olarak açıklanmıştır.

VI. nakaratta "Aza" bitişik yazılmış ve ardında virgül konmuştur.

Virgülün olmaması, Aza / Eza nevruzum aziz nevruz biçiminde sıfat tamlaması olabileceği ihtimalini düşündürmekte ise de, Tatar Türkçesinde görülen "E za"nın değişik şekilleri ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Aza veya eza, ece anlamına gelmektedir. Eski Türkçe'de "ece" kraliçe anlamındadır. Räsänen (1969). Doğu Anadolu'da kullanılan (meselâ Erzurum'da) eze teyze manasınadır. Burada da çocuklar kapı kapı dolaşırken eze! eze! yani teyze! teyze! diye bağırırlardı. Tatar Türkçesi içinde yer alan ağız farklılıkları aza / eza'dan ibaret değildir. Bu farklılıklar her varyantta yer almaktadır.

"Aza nevruz mübarek" vezin bakımından 4+3=7'li heceye denk düşmektedir. Değişik yıllarda, değişik Tatar Türkçesi ağız yapısıyla ve nihayet değişik hatırlamalarla hece vezni her zaman uyumlu olmamakla birlikte yedi hecelidir.

Muhteva

Her bir üç mısradan, dört mısradan, beş mısradan ve altı mısradan oluşan türkülerin konu içerikleri, nakaratları hariç, sırasıyla şöyledir:

I. varyant : 1-7 ve 10. dinî, 8. hem dinî hem tabiat, 9-11 tabiat konuludur.

II.varyant : Altı mısradan hem dinî ve hem de tabiat konuları iç içedir.

III.varyant: Tabiatla ilgilidir.

IV.varyant: 1 ve 2 dinî, 3-7 tabiat konuludur.

V.varyant: 1. dinî, 2. Hem dinî hem tabiat, 3-6 tabiat konuludur.

VI.varyant: 1-6 dinî, 7. tabiat, 8 ve 9 hem dinî hem tabiat konuludur.

Nevruz türküsünün nakaratı bütün türkünün izahı gibidir. "Eza, nevruz mübarek" ile nevruzun kutlu/mübarek bir gün olduğu anlaşılmaktadır. Bu

kutsiyetin İslâm'a mı yoksa İslâm öncesine mi ait olduğu şüphelidir. Halkın gözünde bunların iç içe yürüdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü nevrüz geleneğinin İslâm dini ile ilgisi yoktur. Mübarek kelimesinin kökeni İslâm kültürü ile ilgili olup burada karşıladığı kavram, İslâm öncesi bir gelenekle ilgilidir. Bu nakarat ile nevrüz günü bayram olarak değerlendirilmiştir. Nevruz türküsünün son dizelerde nevrüz gününün mübarek bir gün olduğu tekrarlanır. Daha sonraki üçlüklerde/dörtlüklerde baharın gelmesi, tabiatla olan bitenlerin anlatılması sonrasında aynı nakarat yer alır. Dini motiflerle, tabiatın canlanması birbirini takip eder. Dinî olmayan ama mübarek olan bir gün olduğu anlaşılmaktadır.

İslâmî motifler "Bismillah" ile başlar. Dini geleneğe göre her işin başı besmeledir. Besmele ile başlayan kıtalar, Kur'an ile, Hz. Peygamberin adı ve onun en yakınlarının zikredilmesiyle devam eder. İlk yazılı Türk kaynaklardan başlayarak besmele, tevhîd, na't ve ardından dört halifenin zikri çeşitli manzum ve mensur eserlerde görülür. Meselâ Kutadgu Bilig, Hâcib (1069) ve Dede Korkut Kitabı Ergin, (1989) bunlardan bazılarıdır.

Müstecib Ülküsal bu bayramda, ulu tanrıya, tabiat ilâhına, bereket tanrısına hamd ve sena edildiğini, kurbanlar kesildiğini, adaklarda bulunduğunu anlatır. İslâm dini ile İslâm öncesi inanışların karışık yürütüldüğü burada açık bir şekilde görülmektedir. Aynı nakarat ve tabiat içerikli muhteva Kafkasya'da yaşayan Nogay Türklerinin türkülerinde (İndraliyev, 1995) ve Tataristan'da "Nevruz mübarekbad" nakaratlı 124 dörtlükten oluşan "Nevruz Beyiti" adlı bir şiirde bulunmaktadır. Özkan (1995). Dinî olan ve olmayan muhteva bize bir zamanlar türkü olarak söylenen sözlerin zamanla İslâmî renklere bürünerek ilâhi adını alıp eski ve yeni inançlarla içi içe yürüdüğünü göstermektedir.

SONUÇ

Özellikle 1936-1939 yılları arasında Romanya'dan yaşanan göçlerden sonra, geleneklerin paylaşımında ve uygulamasında aksamalar olduğu

görülmür. 1945 yılından itibaren komünizmi kabul eden Romanya'da birtakım törenlerin yapılmasının izne bağlı olması, geleneğin komünizm öncesinde olduğu gibi tabii seyrini kaybettiği söylenebilir. 1950'li yıllarda kooperatiflerin oluşturulması, bölgede sosyalist sistemin oturtulması anlamına gelir. Bu yıllara kadar uygulanan nevrüz törenleri ile bu tarihten sonraki törenler arasında azalmalar göze çarpar. Nevruz törenlerinde söylenen türküler, tıpkı Plevne Savaşı'nda ve sonrasında savaşın hatırasını diri tutan "Osman Paşa Türküleri" gibi, nevrüz türküleri de geleneğin hatırasını yıllar sonrasına taşır.

Dobruca'da yayımlanan nevrüz geleneği üzerine yazılı bilgilerin tamamı Tatar Türklerinin geleneklerini yansıtmaktadır. Oysa bölgede Anadolu'dan giden Osmanlı Türkleri de bulunmaktadır. Anadolu'dan giden Osmanlı Türkleri üzerine bir araştırmanın dışında başka bir kayıt yoktur. Bizim yaptığımız "Dobruca Türkleri'nde Küfür Akşamı Törenleri" adlı çalışmada Romenlerin paskalya bayramlarına karşı yapılan bir tören olduğu anlatılmıştır. Önal, (1996) İ. Dimutrescu'nun verdiği bilgiler ışığında, Türklerin yaptıkları bu törenler, yeniden gözden geçirildiğinde, küfür akşamı törenlerinin nevrüz törenleri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Tören zamanı Hıristiyanların Paskalya yortularına denk geldiği bildirilmektedir. Hz. İsa'nın dirilişini dile getiren bu Hıristiyan bayramının zamanı Nisan ayının 15'inden sonraki pazara tesadüf eder. Paskalyanın Hıristiyanlığa Yahudilikteki Pesah'tan geçtiği sanılmaktadır. Bu bayram martın 14'ünden sonra gelen ilk pazar günü başladığı bilinmektedir. Ateş, (1996). Bazı kaynaklara göre de Paskalya mart ayının yirmi birinci gününe denk düşen veya onu izleyen dolunaydan sonraki ilk pazar olarak belirtilir. Boorstin, (1996). Paskalya törenlerine denk düştüğünde Hıristiyanlara karşı yapıldığı belirtilen küfür akşamı törenlerinin bir başka cephesinin de nevrüz törenleri olduğu söylenebilir.

Adı geçen çalışmamızda sözlü kaynaklardan yararlanılmıştır. Kaynak kişilerin hiçbiri nevrüzden söz etmemiştir. Geleneğin "Küfür Akşamı Törenleri" olduğu anlatılmıştır. Bir zamanlar nevrüz törenleri olarak kutlanırken zamanla gelene-

ğın Hıristiyanların törenlerine karşı bir korunma / tedbir şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Bu törenler içinde çocukların rolü görülmez. Ateşten atlama gibi gelenekler 1921 yılında yazılanlara denk düştüğü anlaşılmaktadır. Dobruca'daki Anadolu kökenli Türklerde de bu törenler günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu törenlerin farklı bir seyirle asıl mecrandan çıktığı bu yönüyle bazı köylerde Hıristiyan komşularıyla kavga ve çekişmelerin yaşandığı görülmüştür. Zamanla da yapılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Önal, (1996).

Dobruca'da hem Tatar Türkleri hem de Anadolu'dan giden Osmanlı Türkleri, nevrüz geleneklerini bir zamanlar kutlamakta idiler. Zamanla, çeşitli sebeplerden dolayı, gelenek zayıflamış ve yapılmaz olmuştur. Geleneklerin ardından o törenleri anlatan ve en akılda kalan yönünün

KAYNAKLAR

- ATES, Ali Osman 1996, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetler, Beyan Yayınları, İstanbul.
- BOORSTIN, Daniel J. 1996 Keşifler ve Buluşlar. (Çev. Fatoş Dilber) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- DECEI, Aurel 1945, "Dobruca", İslâm Ansiklopedisi, c.III.
- DUMITRESCU, İ. 1921, "Sârbâtorile La Tâtari" Analele Dobrugei. Sayı II (Aprile-Junie).
- EKREM, Mehmet Ali 1981, Bülbül Sesi. Kriterion Yayın Evi, Bükreş.
- EKREM, 1994, Din Istoria Turcilor Dobrogeni Kriterion Yayın Evi, Bucureşti.
- ERGİN, Muharrem 1989, Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile. 2.b. TDK Yayınları, Ankara.
- GÖKBİLGİN, Tayyip 1957, Rumeli'de Yörükler. Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan. İstanbul.
- İNDRALİYEV, İsa 1995, "Nevruz Bayramında Nogay Halk Adetleri" (Çev: Mariyam Bulga-rova ve Celalettin Erbay) Nevruz , Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- NAGI, Ali Geafer 1963, "Notes concernant les coutumes et le folklore de la population tata-re de la Republique Populaire Roumaine"
- nevrüz türküsü olduğu anlaşılmaktadır. Bu türkü geleneğin son kalıntısı gibi, halkın hafızasında kayıplarıyla birlikte canlıdır. Sadece yaşlıların hafızalarında kalan nevrüz törenleri günümüzde uygulanmamaktadır. Bu gelenek zamanla Tepreş veya Hıdırellez törenlerine devamını bırakır duruma gelmiştir.
- Zamanla kaybolan geleneğin bir hatırası olan nevrüz türküsü 1990'lı yıllara kadar gelmiştir. On kıta kadar girişi olan bir türkünün, elimizdeki kıtalardan çok daha fazla uzun olacağı kesindir. Burada, zamanla bir geleneğin ve bu gelenek içinde yer alan türkünün nasıl bir değişime ve kayba uğradığı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Geleneklerin bir parçası olarak, türkülerin yaşama gücünün törelerden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.
- Studia et acta orientalia. IV-1962, extrait.
- NAGI, Ahmet, G. Ali, Memet Ablai, Nuri Vuap, 1980. Boztorgay, Kriterion Yayınevi, Bükreş.
- ÖNAL, M. Naci 1998 Dobruca Türkleri. Trabzon Türk Ocağı Yayını, Trabzon, 1998.
- ÖNAL, Mehmet Naci 1995 "Dobruca Türklerinde Hıdırellez Geleneği" Renkler.
- ÖNAL, M. Naci 1996, "Dobruca Türkleri'nde Küfür Akşamı Törenleri" Türk Kültürü. Sayı 403.
- ÖZKAN, İsa 1995, "Tatar ve Uygur Türklerinde Nevruz Bayramında Şiir Söyleme Geleneği" Nevruz , Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- RASANEN, Martti 1969, Versuch Etmologischen Worterburchs Der Türksprachen. Helsinki.
- MANYE, Tayme. 1994 "Nâürez İlahisi", Karadeniz. Sayı (27) ; 3-.,4.
- ÜLKÜSAL, Müstecib 1966 Dobruca ve Türkler. T.K.A.E Yayını, Ankara.
- YUSUF HAS HACİB, 1069, Kutadgu Bilig. (Çev. Reşid Rahmeti Arat), 6.b. TTK Yayınları, Ankara.
- ZİYAEDDİN, İsmail H.A. 1992, Tov Şiirler. Kriterion Yayın Evi, Bükreş.

NEVROOZ TRADITION OF TATAR TURKS IN DOBRUCA**Ass. Prof. Mehmet Naci ÖNAL***Muğla University***ABSTRACT**

Dobruca territory has been annexed by the Turks in 1393. As a result of 1878 Ottoman Russian War Turks left Dobruca and after Berlin Treatment, it became a part of Romanian territory.

According to official figures in Dobruca, 29 533 Tatar Turks and 24 449 Ottoman Turks formerly immigrated from Anatolia, have been living there. These figures are disputable. It has been remarked by the authorities that Turkish population in the area (Tatars and ottoman Turks) is approximately 100 000.

In this study our aim is to find out Nevrooz tradition of Tatar Turks living in Dobruca. Meanwhile we tried to follow the order of tradition from the first written document up to now.

Previous researches on Nevrooz tradition has been studied in a chronological order. How the traditions deformed in the course of time has been displayed. Every study dealt with, has been exposed to the readers by studying on carefully and information about Nevrooz has been present by this method. Whilst studying Nevrooz ballads, it can easily be observed that in the course of time the traditions disappeared but ballads existed. From this point of view ballads have been studied and losses, similarities and differences in ballads in the course of time have been dealt with.

These studies have been dealt with from the point of content.

In the conclusion part there is a comparison of traditions of Ottoman Turks in Dobruca.

Key Words:

**Nevrooz, Nevrooz Ceremonies, Nevrooz Ballad, Deficiencies
Which took place in the course of time**

Новрузские Традиции у Татар Добруджи

Доц. Др. Мехмет Наджи Онал

Отдел Турецкого Языка и Литературы Университета Муглы

РЕЗЮМЕ

Добруджа была завоевана турками в 1393 г. В результате турецко-русской войны в 1878 г. Турки потеряли Добруджу и она, согласно Берлинскому соглашению, стала частью Румынской территории.

Согласно официальным цифрам, в Добрудже проживают 29533 татар, а также 24449 турков, предки которых в свое время переселились из Анатолии. Эти цифры не достоверные. Само тюркское население знает, что число татар и турков - около сто тысяч.

Нашей целью в этом исследовании является описание новрузских традиций татаров Добруджи. Мы попытались проследить эти традиции начиная с первых письменных документов до наших дней.

Ранние работы о новрузских традициях учтены в хронологическом порядке. Было показано как эти традиции стали уменьшаться с течением времени. Каждая работа изучена в отдельности и представлена информация о новрузе. Обстоятельно изучив новрузские традиции и песни, мы видим, что не традиции, а песни выдержали испытание времени. С этой точки зрения песни стали предметом специального изучения в историческом плане. Это исследование касается только их содержания.

В заключении мы провели сравнение с новрузскими традициями турков Добруджи.

Слова-ключи

Новруз, Новрузские традиции, Новрузская песня, Потери, связанные с временем

HAFIZ DİVANINDAKİ İLK BEYTİN OSMANLI EDEBİYATINA ETKİSİ

İ. Hakkı AKSOYAK

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

ÖZET

"Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Kî ışk âsân nemûd evvel velî üftâd-ı müşkilhâ

beyti Şirazlı Hâfız'ın (ö. 1389) divanındaki ilk gazelin ilk beytidir.
Hâfız'ın beytinin ilk dizesi muhtemelen Muaviye oğlu Yezid'in (ö.
683)

Ene'l-mesmûmu mâ indî bi-tiryâkin velâ râkî
Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ

manzumesinden alınmadır. Hâfız'ın bu manzumenin ikinci dizesini
iktibas etmesi gerek Fars edebiyatında gerekse Osmanlı
edebiyatında tartışmalar ve etkiler yaratır. Bu etkiyle Osmanlı
şairlerinden Behiştî, Mirî, Zikrî, Sırrî, Sâni, Hisalî, Nimeti, Derviş ve
Hıfzî divanlarındaki ilk gazele Hâfız'ın iktibas ettiği dize ile başlarlar.
Gelibolulu Mustafa Âlî ve Yahya ise söz konusu dizeyi aynen iktibas
etmek yerine ilk gazellerine aynı anlam ve vezinde Arapça başka
beyit ile başlamayı tercih eder. Şirazlı Hâfız'ın Yezid'den iktibas
ettiği bir dize ve onun etrafında oluşan tartışma ve rivayetler, en az
10 Osmanlı şairini etkiler.

Anahtar Kelimeler

Şirazlı Hafız, Muaviye oğlu Yezid, Osmanlı Edebiyatı,
Fars Edebiyatı, İktibas

GİRİŞ

"Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Ki ışk âsân nemûd evvel velî üftâd-ı müşkilhâ

(Ey sâkî! Kadehi dolaştır ve bana sun. Çünkü aşk başlangıçta çok kolay göründü; ancak içine girince ne zorluklar ortaya çıktı.) beyti meşhur İran şairi Şirazlı Hâfız'ın (ö. 1389) divanındaki ilk gazelin ilk beytidir. Hâfız'ın beytinin birinci dizesi, Muaviyeoğlu Yezid'in (ö. 683)

Ene'l-mesmûmu mâ indî bi-tiryâkin velâ râkî Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ (Ben zehirlenmişim. Yanımda ne tiryak, ne şarap var. Ey sâkî! Kadehi dolaştır ve bana sun.) beytinin ikinci dizesidir (Mazıoğlu, 1956). Hâfız'ın Yezid'in olarak bilinen bu mısraı şiirinde kullanması zamanın sanat çevrelerinde sansasyona sebep olur. "Hâfız'a "Neden bu beyitten iktibasta bulundun" diye sorulduğu, onun da "kâfirin malı mümine helâldir" diye cevap verdiği rivayet edilegelmiştir. Ehlî-i Şîrâzî bu konuda şunları söylüyor: "Bir gece rüyada Hoca Hafız'a ey fazilet ve bilgide eşidi olmayan, bu kadar fazilet ve kemalinle neden Yezid'in şu şiirini aldın, kendi şiirine kattın, diye sordum. Dedi ki: Bu meseleyi anlamazsın. "Kâfirin malı mümine helâldir". Kâtibî de bu beyit yüzünden "Hâfız'ın şiirine öyle şaşmaktayım ki akıl bunu anlamadan âciz kalır. Ne hikmet gördü de divanına Yezid'in şiiri ile başladı. Kâfirin malı müslümana helâldir; bunda söz yok... fakat arslanın, köpeğin ağzından lokma kapması ne büyük ayıp" mealindeki kutayı söyler (Gölpınarlı, 1992).

Muhammed-i Kazvî yaptığı bir araştırmada bilinenin aksine Hâfız'ın bu mısraı Yezid'den almadığı, Harunürreşid dönemi şairlerinden Ebulfazl Abbas bin Ahnef'in

Yâ eyyühe 's-sâkî edir ke 'sena
Vekrir aleynâ seyyidü'l-eşribât

(*Ey sâkî bardağını dolaştır ve sık sık bize bu içeceklerin en önde gelenini ikrâm et.*) beytinden esinlendiği ileri sürülmüştür (Seyyid Ebulkasım Encevi-i Şirazî, 1369; Aydemir, 1999).

Bu mısra ister Yezid'den iktibas edilmiş, isterse Ebulfazl Abbas bin Ahnef'in şiirinden ilhamla söylenmiş olsun Osmanlı şairleri arasında etkiler

yaratmıştır. Bu etkiyle Osmanlı şairleri de aynı dizeyi divanlarındaki ilk gazelin başına yerleştirirler. Sözü edilen uygulamaya katılan şairlerden Vizeli Behiştî (ö. 1571)'nin gazelini örnek olarak aşağıya alıyoruz:

- 1 "Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Bizi öldürmedin gam gâfil olma çâremüz kıl
hâ
- 2 Ezelden mekteb-i ışkun bir üstâd-ı safâ-bah-
şı
Görüp âyîne-i tab'um dimiş bu hayli kâbil
hâ
- 3 Görürsen mug-beçe yanında bir yanlış hayâl
itme
Bizi ey pîr-i mey-hâne hemân oglun gibi bil
hâ
- 4 Olur mı dîdeden dîdâra perde eşk-i hûn-
âlûd
İrişdi cilve eyyâmı gönül demdür gözün sil
hâ
- 5 Perî-rû dil-rübâlarda sana benzer melek
yokdur
Kemâl ehlini sevmezsin musâhibin erâzil
hâ
- 6 Behiştî dil-rübâlarla mülâkata du'â kılsan
Kabul olmaga sînende gerekmez kıl kadar
gıl hâ (Aydemir, 1999)

Mirî (?), Zikrî (ö. 1688), Sırrî (?), Sâni (ö. 1688), Hıfzî (ö. 1799), Hisalî (ö. 16. yüzyıl), Zikrî (?), Ni'metî (?) ve Dervîş (?) gazellerinin ilk beytinde bu dizeyi tam iktibas olarak kullanırlar. Gelibolulu Mustafa Alî (ö. 1600) ve Yahya Bey (ö. 1582) ise söz konusu dizeyi iktibas etmek yerine aynı anlam ve vezinde Arapça başka beyit söylemeyi tercih ederler. Gazellerin matlaları şöyledir:

"Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Tutuşup âteş-i ışk ile yanmak hayli müşkil hâ
(Mirî, ?)

"Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Bu ömr-i bî-karârî hod bilirsin çünkü zâil hâ
(Zikrî, ?)

"Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Humâr-ı gamdan öldün kandasın gel çâremüz kıl hâ
(Zikrî, ?)

"Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir kesen ve nâvilhâ"
 Nihân olmak gönülden aşk-ı dilber hayli müş-kil hâ
 (Sırrı, ?)
 Humarın ıztrâbın çekmemişsin çâremiz kıl hâ
 "Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
 (Sânî, ?)
 "Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
 Ki sen ey pîr-i mey-hâne bizi oğlun gibi bil hâ
 (Hisalî, ?)
 "Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
 Harâbâtileriz ko her ne dilerse disünler hâ
 (Ni'metî, ?)
 "Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
 Geçer sür'atle 'ömr-i nâzenînin olma gâfil hâ
 (Dervîş, ?)
 "Elâ yâ eyyühe's-sâkî çeşânem (mey) ve nâvilhâ"
 Ezkanî bi'l-yedi'l-beyzâ ki nâlem hem-çü bülbül-hâ
 (Hıfzî, 1988)
 (Bana meyi tattır ve içtir. Bana beyaz eliyle su verdi ki
 büller gibi inliyorum)
 Hurîfü'n-nazmi alidâhun ve sahbâhâ ma'ânîhâ
 Elâ yâ ma'ser e'l-uşşak fassâlnâhu tafsîlâ (Yahya,
 1977)
 (Şiirin harfleri kadehlerdir. Ve kadeh onun
 anlamlarıdır. Dikkat edin ey âşıklar topluluğu, onu biz
 ayrıntılı bir biçimde açıkladık.)
 Edir ke'sel-hamiyyâ (?) eyyühe's-sâkî ve nâvilhâ
 Ene'l-ma-mûru 'işken feskinî minhâ ve kemmil-
 hâ (Âlî, ?)

KAYNAKLAR

AYDEMİR, Yaşar, (1999), *Behiştî Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 481 s.
 BAHAUDDİN, Hurremşahî, (1366), *Hâfıznâme*, s. 1, Tahran, C. I, 654 s.
 BEHİŞTÎ, *Mecmau*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. C. 4, 51b.
 ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, (1977), *Yahya Bey Dîvânı*, s. 279, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 646 s.
 DEMİREL, Mustafa, (1996), *İbni Kemâl Divan*, s. 9, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 229 s.
 DİVAN-I HAFİZ, (1369), Seyyid Ebulkasım Encevî-i Şirazî, Çâphâne-i İlmî, s. 1, Tahran 1369.

(Ey içki sunan onu ver. Ben aşkın sarhoşuyum. Beni onla sula ve sulama işini mükemmel yap.)

Söz konusu mısraı aynen iktibas edenlerin yanısıra gazellerine Arapça veya Farsça bir veya iki dize ile başlayan şairler de vardır. Nevayî (ö. 1441), Cem Sultân (ö. 1495), İbni Kemal (ö. 1534), Fuzulî (ö. 1556), Bağdatlı Ruhî (ö. 1605) ve Şahidî İbrahim Dede (ö. 1550) divanlarının gazeller bölümüne sakiden yani içki dağıtan güzelden, aşk kadehinden ve âşıklardan söz eden bir veya iki Arapça dize ile başlamalarına rağmen bu uygulamanın Hafız'ın Yezid'den iktibas ettiği beytin etkisinden kaynaklandığına dair elimizde yeterli kanıt yoktur. Örneklerle de görüldüğü gibi Hafız'ın divanındaki ilk dize gerek Fars edebiyatında gerekse Osmanlı edebiyatında tartışmalar ve etkiler yaratır. Bu etkinin sonucu Osmanlı şairlerinden Behiştî, Mirî, Zikrî, Sırrî, Sânî, Hisalî, Nimeti, Dervîş ve Hıfzî Hafız'ın yaptığı gibi bu dizesiyi gazellerinin matla beytine alırlar. Gelibolulu Mustafa Âlî ve Yahya ise söz konusu dizeyi iktibas etmek yerine aynı anlam ve vezinde Arapça başka beyit ile gazellerine başlar. Şiirleri batı dillerine defalarca çevrilen ünlü İran şairi Şirazlı Hafız'ın divanındaki ilk dizeyi en az 10 Osmanlı şairi iktibas etmiştir. Bu da Hafız'ın edebiyatımızdaki etkisinin somut kanıtlarındandır.

EMİR ŞÂHÎ, (1871), s. 1, *Divan-ı Farisî*, 250 s.

ERSOYLU, Halil, (1989), *Cem Sultân'ın Türkçe Divanı*, s. 44, Ankara, 356 s.

FÂİK, *Divan-ı Fâik*, "Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ" Mısranın Şerhi, İstanbul Üniversitesi, T. 2234, 1b-2a.

MUSTAFA ÂLÎ, Gelibolulu, *Mecmau'l-bahreyn*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. A 136, 16a.

GÖLPINARLI, Abdulkaki, (1992), *Hâfız Divanı*, s. 664-665, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 722 s.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, (1988), *Son Asır Türk Şairleri*, s. 608, Dergâh Yayınları, İstanbul, O 2, 617 s.

- KARAHAN, Abdülkadir, (1988), *Şirazlı Hafız ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 123, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 125 s.
- KOMİSYON, (1969), *Türkçe Yazma Divanlar Katalogu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, C. 4, 125 s.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, (1966), *Ali Şir Nevayî*, s. 19, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C II, 272 s.
- MAZIOĞLU, Hasibe, (1956), *Fuzulî-Hâfız*, s. 313, İş Bankası Yayınları, Ankara, 384 s.
- MUHAMMED-İ KAZVİNÎ, *Mecelle-i Yâdigâr*, s. 45-78, Sâl-i Evvel, Şomare-i Nüh, Ürdibehişt 1324, 78 s.
- NAZİRE-İ MİRÎ, *Mecmua*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İS. I, 575, 38a.
- NAZİRE-İ ZİKRÎ, *Mecmua*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İS. I, 575, 38a.
- RÛHÎ, (1287), *Külliyat-ı Eş'âr-ı Rûhi-i Bağdâdî*, s. 84, İstanbul, 356 s.
- SÂNÎ, *Divan*, Mısır Millî Kütüphanesi, nr: 1, 88b.
- SÂNÎ, *Mecmua*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İS. I, 4125 115b.
- KONEVÎ, Seyyid Vehbi, (1273), *Şerh-i Divan-ı Hâfız*, s. 1, Bulak, C 1, s. 1., 503 s.
- SİRRÎ, *Mecmua*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İS. I, 4125, 115b;
- SİRRÎ, *Mecmua*, İstanbul Üniversitesi, T. 1802, 39b.
- SUDÎ, (1250), *Şerh-i Divan-ı Hâfız*, s. 2-3, Bulak, C 1, 411 s.
- TARLAN, Ali Nihat, (1985), *Fuzulî Divanı Şerhi*, s. 12, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, C I, 350 s.

INFLUENCE OF ONE COUPLET IN HAFIZ'S DİVAN TO TURKISH WORLD LITERATURE

İ Hakkı AKSOYAK

Research Assistant, Gazi University

ABSTRACT

*"Elâ yâ eyyühe'ssâkî edir ke'sen ve nâvilhâ"
Ki ışk âsân nemûd evvel velî üftâd-ı müşkilhâ*

This couplet is from the first ghazel in Hâfız-ı Şirazî (ö. 1389) 's Divan. Hafız, borrowed probable the first line from the poem of Yezid (ö. 683), the son of Muaviye:

*Ene'l-mesmûmu mâ indî bi-tiryâkin velâ râkî
Elâ yâ eyyühe'ssâkî edir ke'sen ve nâvilhâ*

To borrow the first line from Yezid have influence upon not only Persian Literature but also Ottoman Literature. In the same way, Ottoman poets composed a lot of ghazals something like that. Behişü, Mirî, Zikrî, Sırrî, Sâni, Hisalî, Nimeti, Derviş and Hıfzî borrowed Yezid's line, like Hâfız-ı Şirazî. Gelibolulu Mustafa Alî and Yahya Bey wrote the Arabic couplets in the same meaning and meter instead of Yezid's line. As a result, this way effected more than ten Turkish poet.

Key Words

Hâfız-ı Şirazî, Yezid the son of Muaviye, Ottoman Literature,
Persian Literature, Borrowing

Влияние Первого Бейта Дивана Хафиза На Османскую Литературу

И. Хаккы АКСОЙАК

Исследователь-ассистент Университета Гази

РЕЗЮМЕ

Первый газель Дивана Хафиза Ширази (ум. 1389) начинается с бейта:

*"Эля йа эйбухе'с-саки эдир ке'сен ве нахива"
Ки мшик асан немуд эввел вели уфтад-е мушкиха.*

Первая строка бейта была взята из следующего стиха Йезида ибн Муавие (ум. 683):

*Эне'л-мосмуму ма инди би-тирйакни вела раки
Эля йа эйбухе'с-саки эдир ке'сен ве нахива.*

Заемствование Хафизом второй строки этого стиха вызвало обсуждения и эффекты как в персидской, так и в османской литературах. Под этим влиянием османские поэты, как Бехишти, Мири, Зикри, Сырри, Хисали, Нимети, Дервиш и Хыфзи открыли первые газели своих Диванов именно этим заимствованием Хафиза. А Мустафа Али из Гелиболу и Яхйа хотя и буквально не заимствовали эту строку, тем не менее начали свои первые газели бейтом на арабском, который не отличается от указанной строки ни по смыслу, ни по метрике. Строка, заимствованная Хафизом у Йезида, а также дискуссии и притчи о ней повлияли по меньшей мере на 10 османских поэтов.

Слова-ключи

Хафиз Ширази, Йезид ибн Муавие, Османская литература, Персидская литература, Заимствование

BÂBÜR UN "RİSÂLE-İ VÂLİDİYYE TERCÜMESİ" ADLI ESERİ

Doç. Dr. ALİ FUAT BİLKAN

Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Öğretim Üyesi

ÖZET

Hindistan'da kurduğu Bâbü'r Devleti ile Türk tarihinde önemli bir sayfa açan Bâbü'r Şâh, sanat ve edebiyatla yakından ilgilenen ve hükümdar şahsiyetinin yanısıra, sanatkâr hüviyetiyle de tanınan büyük bir isimdir. Çağatay Türkçesi'nin bilhassa Hindistan coğrafyasına taşınmasında etkili rol oynayan Bâbü'r, aynı zamanda burada gelişen Türk şiir geleneğinin ilk temsilcisi sayılmaktadır. Nesir ve nazım alanında yazdığı eserleri, onun çok yönlülüğünü göstermektedir. Bâbü'r'ün yazdığı eserlerden en önemlisi Divân'ıdır. Divân nüshalarında bulunan ve esasen müstakil bir eser olarak kabul edilmesi gereken "Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi", bu hükümdar şairin mistik yönelişlerini de yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Bâbü'r Divânı'nın Hindistan'ın Rampur şehrindeki Raza Kütüphanesi'nde bulunan nüshası, bir rubâ'inin bizzat Bâbü'r tarafından yazılması yönüyle Bâbü'r'ün kendi el yazısını ihtivâ etmesi bakımından dikkat çekicidir. Batılı araştırmacıların da üzerinde pek çok çalışma yaptıkları Bâbü'r'ün hatıralarında, onun hususî hayatına ait bilgiler yer almaktadır. Bâbü'r, rahatsızlandığı bir sırada, şifa bulmayacağı inancıyla Türkistan'ın manevî dinamiklerinden Hoca Ubeydullah Ahrârî'nin "Risâle-i Vâlidîyye" adlı eserini nazmen tercüme etmiştir. Şair, kısa bir zamanda iyileşmesini de Ahrârî'nin kudsîyetine bağlamış ve böylece büyük mutasavvıf Hoca Ubeydullah Ahrârî'ye olan bağlılığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler:

Bâbü'r, Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi, Yazılış Sebebi, Ubeydullah Ahrârî

GİRİŞ

Bâbü'r Devleti'nin kurucusu büyük Türk hükümdarı Zahîrüddîn Muhammed Bâbü'r (1483-1530), siyâsî ve askerî dehasının yanısıra, Hindistan'da Türk dili ve Türk şiir geleneğini sürdürmekle, çok önemli bir tarihî ve kültürel misyonu da gerçekleştirmiştir. Etrafına ünlü şair, musikişinâs, hattat ve âlimleri toplayan Bâbü'r, sanatın hemen her türüyle ilgilenmiştir. O, sadece şiir söylemekle kalmamış, şiirin ve edebî eserlerin teorik yönleriyle de ilgilenmiştir. Bâbü'r'ün, Uygur ve Arap harflerini birleştirerek "Hatt-ı Bâbü'rî" adı verilen yazı sitilini icat ettiği de bilinmektedir. (Alparlan ; 1980)

Eğlence ve içki alemlerine çok düşkün olan Bâbü'r, musikî icrâ etmedeki kâbiliyeti ile de ün yapmıştır. Bâbü'r'ün en tanınmış eseri olan Bâbü'r-nâme, "Vekayî" " adıyla da bilinmektedir. Nesir alanında Çağatay Türkçesi'yle yazılmış en önemli eserlerden biri olan Bâbü'r-nâme'de, Bâbü'r'ün hayatı, düşünceleri, mâceraları ve pek çok hususiyeti samimî ve akıcı bir dille anlatılır. XVI. yüzyıl sonunda Bayram Han'ın torunlarından Abdürrahim Mirza Han tarafından Farsça'ya çevirilen eser, 1922'de Pavet de Courteille tarafından Fransızca'ya ve aynı yıl A. S. Baveridge tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Eser, Reşit Rahmeti Arat tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Eserin en önemli neşirlerinden biri Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin tarafından Harvard Üniversitesi yayınları arasında gerçekleştirilmiştir. (Tekin ; 1993)

Bâbü'r'ün bir diğer eseri, M. Fuad Köprülü tarafından 1923 yılında Paris'te bulunan ve Türklere mahsus bazı nazım şekilleri, aruz vezniyle ilgili bilgiler ve pek bilinmeyen birkaç edebî sanatın anlatıldığı "Aruz Risâlesi"dir. Eserin en önemli özelliklerinden biri de bizzat Bâbü'r tarafından geliştirilen aruz kalıplarını ihtivâ etmesidir. Bâbü'r'ün "Mübeyyen" adındaki eseri ise, onun edebî kişiliği kadar, fikrî ve dinî hususiyetini de göstermesi bakımından dikkate değer eserlerindedir. Hanefî fıkhıyla ilgili olan bu manzum eser, Hümâyûn ve Kâmrân'a öğüt vermek amacıyla kaleme alınmıştır.

RISÂLE-İ VÂLİDİYYE TERCÜMESİ

Bâbü'r Divânı'nın mevcut 8 nüshası bilinmektedir. Bu nüshalardan altısını mukayese ederek sağlam bir metin oluşturan Bilâl Yücel'in çalışması yakın zamanda yayınlanmıştır. (Yücel ; 1995) Bilâl Yücel'in neşrettiği ve "klâsik divan tarzında tertip edilmemiş olan" Bâbü'r Divânı'nın muhtevası şu şekildedir : Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi, 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rubâ'î, 57 mu'ammâ, 19 kıt'a, 15 tuyuğ, 79 matla', 7 masnû' şiir, 16 nâtamam gazel, 3 nazm, 16 musarra' beyit, 5 müfred, 4 mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca, Farsça olarak 2 gazel, 12 rubâ'î, 8 kıt'a, 17 matla', 1 mensur parça vardır.

Bâbü'r Divânı'nın nüshaları arasında yer alan ve Hindistan'ın Rampur şehrindeki Raza Kütüphanesi'nde bulunan Bâbü'r Divânı, "Risâle-i Türkî" adıyla 19 numarada kayıtlıdır. Eserin faksimilesi, 1910 yılında Denison Ross tarafından yayınlanmıştır. (Ross ; 1910) Eser, aslında şairin Ubeydullah Ahdârî'nin "Risâle-i Vâlidîyye" adlı eserinin tercümesinden oluşmaktadır. Ancak eserde, çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış şiirlerin de yer alması, onun "Divân" olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Bâbü'r'ün "Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi", Bâbü'r Divânı'nın diğer nüshalarında da bulunmaktadır. Eseri, Raza Kütüphanesi'nde incelememiz neticesinde, şimdiye kadar eser hakkında - bilhassa E. Denison Ross neşrinde- eksik gördüğümüz bazı hususları tamamlamayı uygun gördük.

"Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi" veya diğer adıyla "Bâbü'r Divânı'nın Rampur Nüshası", yaprakları koparılmış ve büyük boy kağıtlara yapıştırılmak suretiyle tamir görmüştür. Orijinal cilt yerine karton büyük boy ciltle yeniden ciltlenmiştir. Eserin tavsifi şu şekildedir :

Kapakta, daha sonradan yazılmış "Risâle-i Türkî, manzum" ifadesi bulunmaktadır. Zahriyyede, eserde Bâbü'r'ün yazısının bulunduğu kaydı ile "Türkî, 19" yazısı ve hepsi de okunamaz durumda olan 5 ayrı mühür bulunmaktadır. Sondaki mühürler de okunamamaktadır. Eser, 20 yapaktır. Her sayfada muhtelif satırlar mevcuttur. Eserde lb.2a, 12b, 18b tezhiplidir. Eserin sonunda 935

tarihi bulunmaktadır. Eser, altın renginde cetveli olup başlıklar, ayetler ve Bâbü'r adının geçtiği mısralar da altın rengindedir. Yazı cinsi, "nesih", kağıt cinsi "Keşmir'i" kağıttır. Eserin orijinal cildi yerine sonradan yapılmış karton cilt bulunmaktadır. Eserin ebatları : 36 x 29 , 17.5 x 11'dir. Vr.4a, 7b , 9b'de kenarda tashihler vardır.

Nüşhanın başında Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi bulunmaktadır. Toplam 243 beyitlik bu mesnevi, "Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün" vezniyle yazılmıştır. 20a'da : "Harrarahu Bâbü'r düşenbe 15 Rebiulahir, sene 935" telif kaydı vardır.

Eserde 1 gazel, 2 mesnevi, 22 rubâî, 6 matla',1 nâ-tamâm gazel, 2 Farsça rubâî, 3 Farsça kıt'a, 1 Farsça matla' (12b-19a) ve mensur Aruz Risâlesi (19a-20a) yer almaktadır.

Eser : Hak ta'âlâga diyin hamd ü sipâs
Kühîga yitmes anıng vehm ü kıyâs
beyitiyle başlamakta ve :

"Hindistân cânibi 'azîmet kılğalı itilgan eş'âr bu irdi kim tahrîr kıldım ve kıçkan vakâyi' ol durur kim tahrîr kılıp tûrmin neçük kim bu evrâkta mesturdur ve ol eczâda mezkûr.

Harrarahu Bâbü'r düşenbe 15 Rabiul-ahir sene 935" ifadesiyle son bulmaktadır.

Eserde, son yaprakta farklı bir yazıyla yazılan bir rubâî bulunmaktadır. Bu rubâinin üçüncü mısrasının ilk kelimesi ve son mısraı okunamaz durumdadır. Rubâinin sadece ilk iki mısraı sağlıklı olarak okunabilmektedir :

"Her vakt ki görgesin mining sözümi
Sözümni okuyup yâd kılğasın özümni
.....bile gönglümi Hudâ iylep şâd
.....

E.Denison Ross, "The Poems of The Emperor Bâbü'r" adlı neşrinde, eserin orijinalindeki bu son iki mısraı almamış ve hatta orijinal fotoğrafta da bu son iki mısraı göstermemiştir. Oysa şiirin bir rubâî olduğunu, yine kenardaki(20a) bir nottan anlıyoruz. Bâbü'r'ün torunlarından Şâh Cihân'a ait olan ve bu son şiirin Bâbü'r'ün kendi hattıyla

yazılmış bir rubâî olduğunu bildiren Farsça ifadeler şu şekildedir :

"In rubâ'î-i Türkî ve ism-i mübârek be-tahkik hatt-ı ân hazret-i firdevs-mekânî Bâbü'r Pâdişâh Gâzî enârallahu burhânehu est. Harrerehu Şâh Cihân Bin Cihângir Pâdişâh Bin Ekber Pâdişâh Bin Hümayun Pâdişâh Bin Bâbü'r Pâdişâh"(Bu Türkçe rubâî ve kutlu isim, gerçekten, O cennet-mekân Bâbü'r hazretlerinin -Allah delilini yüce kılsın, nurlandırısın- hattıyla yazılmıştır. Bunu Bâbü'r oğlu Hümayun oğlu Ekber oğlu Cihangîr oğlu Şâh Cihan yazdı.)

RISÂLE-İ VÂLİDİYYE'NİN YAZARI : UBEYDULLAH AHRÂRÎ

Bâbü'r'ün Tercüme ettiği Risâle-i Vâlidîyye adlı eser, Türkistan âlimlerinden Ubeydullah Ahrârî'ye aittir. Asıl adı Ubeydullah bin Mahmûd bin Şehâbüddîn olan bu zât, kaynaklarda Hoca Semerkandî ve Nâsîrüddin Ubeydullah Ahrar olarak da geçer. 1403 yılında Dağıstan'da doğan Ubeydullah Ahrârî, Ya'kûb-ı Çerhî'nin talebesidir. Nakşibendi tarikatının ileri gelenlerindedir. Abdullah İlâhî, Emîr Ahmed Buhârî, Abdullah-ı Semerkandî, Mevlânâ Muhammed Kâdî gibi talebeler yetiştirmiştir. Feridüddîn Attar'ın Tezkiretû'l-Evliyâ adlı eserinde fizikî vasıfları ve sosyal çevresi şöyle anlatılır :

"Uzun boylu, esmer renkli,güler yüzlü,sakalı büyük ve beyazdı. Nurlu yüzünü gören duâ ve sena ederdi. Müridlerini bir baba şefkatiyle sever,saâdete gark ederdi. Zâhiri ve bâtinî ilimlerle mücehhezdi. Herkes tarafından sevilmesine ve aranmasına güzel ve samimî sözleri birer hüccettir. Neseben Hazret-i Ömer'e mensuptu. Taşkent'te zirâatle uğraştı. Sayısız geliri vardı. İkbalde külfeti kaldırmıştı. "Yâr çün yanındadır; beyhude feryâd eyleme" derdi." (Feridüddîn-i Attar ; 1983)

Alî Şîr Nevâyî, "Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve" adlı eserinde, Ubeydullah Ahrârî hakkında şu bilgileri verir: "Alamın mevlidi Taşkenddür. Ve ataları derviş kişi irmiş. Ve ana tarafıdın hemânâ ki Şeyh Zuhûr ki ol vilâyetde müte'ayyin şeyh imiş, ana yiterler. Ve özleride

bu iş çâşnisi tufüliyyet eyyâmudın bar irmiş. Yiğit bolgandın sonra kim seyâhatka kadem koyuπτurlar, köp meşâyılı ve evliyâ hıdmetiga yitip sohbetleriga müşerref boluπτurlar. (.....) Ve Mâverâu'n-nehr meşâyılıdın Hâce Muhammed-i Pârsâ rahi-mehu'llâhu ta'âlâ mülâzemetiga yitipdürler. Mevlânâ Nizâmü'd-dîn-i Hâmûş bile sohbet tutuπτurlar. Mevlânâ Ya'kûb-ı Çerhî kuddise sırruhudın irşâdlar ve terbiyetler tapıπτırlar." (Eraslan ; 1979)

Fındıklık İsmail Efendi, Ubeydullah Ahrârî'den "meşhûr-ı cihân" ve "gavs-ı edvâr" olarak bahseder. (Özcan ; 1989) Şeyhî Mehmed Efendi de "Vekayı'l-Fudalâ"sında : "Silsile-i 'aliyyenün ser-levha-i 'âşıkânı Hâce Nasrî'd-dîn Abdullah Ahrâr hazretleridir. (...) 'Ubeydullah Ahrâr hazretlerinin halifeleri Şeyh Abdullah İlahî'dür." diyerek onun Nakşibendiyye büyüklerinden olduğunu belirtir. (Özcan ; 1989)

Kaynaklarda belirtildiğine göre, Hoca Ubeydullah Ahrârî, 1490 yılında Semerkand'da vefat etmiştir.

ESERİN YAZILIŞ SEBEBİ

Hoca Ubeydullah Ahrârî'nin tasavvufî ahlak konusunda Farsça yazdığı Risâle-i Vâliyye, Ortaasya ve Uzakdoğu müslümanları arasında çok sevilmiş ve okunmuştur. Eser, pek çok dile çevirilmiş ve bilhassa Nakşî çevrelerin el kitaplarından biri olarak kabul edilegelmiştir. Bâbü, ünlü Vekayî'sinden öğrendiğimize göre, hastalandığı bir sırada, tıpkı Kasîde-i Bürde şairinin yazdığı şiirin hikmeti mucibince felçten kurtulması gibi, bu eserin manzum tercümesini gerçekleştirerek hastalıktan kurtulacağına inandığını belirtmiş ve neticede hastalıktan kurtulunca, "risâle nazımının kabul edildiğini" anlayacağını da söylemiştir. Bir nevi tefeül sayabileceğimiz bu hadise, Bâbü gibi büyük bir Türk hükümdarının arkasındaki manevî dinamikleri belirtmesi bakımından önemlidir. Ayrıca eserin tasavvufî ahlâk ve nasihatnâme özelliği taşıması da şairin tasavvufa olan meylinin bir göstergesi sayılmaktadır. Bâbü'nâme'de yer alan aşağıdaki ifadeler, şairin manevî hayatını da ihtivâ eder niteliktedir :

"Âdına küm aynın yegirme üçide harârâfî bedenimde zâhîr boldı, andağ kim jum'a namâzını masjide taşvîş bile ötedim. Namâz-ı peşîn ihtiyâtını kelip kitâbhâne bir zamândın song meşakkat bile ötedim. İndi yekşembe küni ısıtıp azraq tepredim. Sişembe giçesi Sefer ayının yigirmi yidiside Hâce 'Ubeydullahning Vâliyye risâlesini nazm kılmak hâtırmıga kiçti. Hazretning rûhıga ilticâ kılıp gönglümga giçürdüm kim eger bu manzûr ol hazretning makbûl bo-lur hod neçük kim sâhib-i Kasîde-i Bürdening kasidesi makbûl tüşüp özi iflic marazdın halâs boldı, min dağ bu 'ârizadın kutulup nazımın kabûlga delili bolgusıdır. Uşbu niyyet bile remel-i müsedd-i mahbûn 'aruz u darbgâh ebtergâh mahbûn mahzûf veznide kim Mevlânâ 'Abdu'r-rahman Câmîning Subha'sı hem bu veznedür, risâle nazmıga şürü' kıldım. Hem uşal giçe on üç beyt ayıldı. İltizâm yosunluk künde on beyttın kemrak ayılmas idi. Gâlibâ bir kün terk boldı. Otken yıl ve her mühmel mundak 'âriza kim boldı akalli bir ay kırk güнге tarttı. Tengri 'inâyeti bile hazretning himme-tidin pençenbe günü aynın yigirme tokuzıda andaki efsürde boldı. Özge bu 'ârizadın halâs boldum. Şenbe günü Rabî'u'l-evvel aynın sekizinde risâle sözlerinin nazm kılmag ihtitâmıga yiti. Bir kün ellig iki beyt ayıldı." (Tekin ; 1993)

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Bâbü, bu mesneviyi 27 Safer 935 salı (6 Kasım 1528) gecesi yazmaya başlamış ve tam onbeş günde, 8 Rebiülevvel 935 cumartesi (21 Kasım 1528) günü bitirmiştir.

Bâbü'nün yukarıdaki ifadeleri, şairin bu eseri yazma şeklini, ruh hâlini ve samimi inanç sahibi bir kişi olarak duygularını da yansıtmaktadır. Cuma günü ateşi yükselip namazı bile zor kılacak derecede rahatsızlanan Bâbü, nihâyet Hoca Ubeydullah'ın "Risâle-i Vâliyye"sini nazma aktarıp hazretin ruhaniyetine ilticâ ederek içinden niyet tutar. Buna göre, eğer bu hareketi ma'nen makbul karşılanırsa, bunun işareti olarak şair de hastalıktan kurtulacaktır. Eserini, Molla Câmî'nin "Sub-

ha" adlı eserinin yazıldığı vezinde kaleme alan Bâbü, neticede Allah'ın inayeti ve hazretin himmetiyle bu hastalıktan kurtulur. Bâbü'ün bilhassa bu olaydan sonra mistik bir hayat yaşamaya başladığı, hatta bir ara "devlet idaresini bırakıp, yanına sadece tek hizmetçi ve ibrik alarak bahçenin kuytu bir köşesine çekilmeyi" (Yücel ; 1995) düşündüğü bilinmektedir.

ESERİN MUHTEVASI

Şairin, Vekayi' adlı eserinde de görüleceği gibi, Bâbü büyük bir azim ve cesaret sahibi bir hükümdardır. Onun, "Risâle-i Vâlidîyye" gibi Türkistan'da önemli bir referans eser olan bu tasavvufî eseri, manzum olarak tercüme etmesi, aksiyoner kişiliğinin köklü bir manevî temel üzerine binâ edildiğini göstermektedir. Şairin bu önemli eserinin metni, Bâbü Divânı (Yücel; 1995) içerisinde neşredilmiştir. Eser, pek çok klasik eserde olduğu gibi, Allah'a hamd ü senâ ile başlamaktadır. Yedi beyitlik bu "tevhit"ten sonra, altı beyit-

lik bir na't yer almaktadır. Bâbü, "Risâle Nazmının Sebebi" bölümünde, Hoca Ubeydullah Ahrârî'yi şöyle övmektedir :

Hâceler hâcesi ol Hâce 'Ubeyd
Hâdim ü çâkeri Şiblî vü Cüneyd (vr.2b)

Eserin "feyizlerinden istifade ettiği"ni söyleyen Bâbü, eserin mütercimi olduğunu da yine bu bölümde belirtmiştir. (vr.3a) "Risâle Şürû'ı" başlığı ile eserin tercümesine başlayan şair, toplam 213 beyitte, eseri hülâsa etmiştir. Eserin sonunda, üç beyitlik "Risale Hâtimesi" bulunmaktadır. Hoca Ubeydullah Ahrârî'nin, Bâbü tarafından nazmen tercümesi yapılan bu eserinde, "tasavvufun esasları" anlatılmaktadır. Nefis terbiyesi, tecellî, muhabbetullah, vahdet, zâhir-bâtin, feyz, cezbe gibi tasavvufî konuların işlendiği bu eser, Bâbü'ün dinî konulardaki seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Anlatımda yer yer âyet ve hadislerden alıntılar yapan şair, eseri Farsça'dan Türkçe'ye manzum olarak tercüme ederken nazım tekniği bakımından da başarı göstermiştir.

KAYNAKLAR

- ALPARSLAN, Ali , (1976), "Bâbü'ün icat ettiği "Bâbü'rî yazısı" ve onunla yazılmış olan Kur'an I, Türkiyat Mecmuası, XVIII, (1973-75), s. 161-168.
- ALPARSLAN, Ali. (1980), "Bâbü'ün icad ettiği Bâbü'rî yazısı, Türkiyat Mecmuası, XIX (1977-1979), s. 207-211.
- ERASLAN, Kemal. (1979), Alî Şîr Nevâyî, Ne-sâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, İstanbul, 507 s.
- FERÎDÜDDÎN-İ ATTAR. (1983) Tezkiretü'l Evliyâ, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 292 s.
- ÖZCAN, Abdülkadir, (1989), Fındıklılı İsmail Efendi.Tekmiletü'ş-Şakaik Fî Hakk-ı Ehli'l-Hakaik, Çağrı Yayınları, İstanbul, C.5, 517+47 s.
- ÖZCAN, Abdülkadir, Şeyhî Mehmed Efendi, Ve-kayıü'l-Fudalâ, C.I, Çağrı Yay., C.3,İstanbul, 528+41 s.
- ROSS, E. Denison. (1910), A Collection of Poems by the Emperor Bâbü, Dîvân-ı Bâbü Pâdishâh, Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol.6, Extra No., Calcutta, 91 s.
- TEKİN, Şinasi. TEKİN. Gönül Alpay. (1993), Zahiruddin Muhammad Bâbü Mirza, Bâbü'nâma, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation by W. M. Thackston, Jr., Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, A.D. 1528-29, 737 s.
- YÜCEL, Bilâl. (1995), Bâbü Dîvânı, Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara, 575

BABUR'S WORK OF "RİSÂLE-İ VÂLİDİYYE TERCÜMESİ"

Assoc. Prof. Ali Fuat BİLKAN
Fatih University

ABSTRACT

Shah Babür, who by founding Babür State, opened new horizons in Turkish history. He not only acted as an artisan shah but also dealt closely with art and literature which has made him well-known. Having an effective role in spreading Cagatai Turkish in India, he is, at the same time, regarded as the first representative of Turkish poem tradition. The works he wrote both in prose and verse indicate his multi dimensional art. Divan is the most significant work among the works that he wrote. Risale-i Validiyye Tercümesi which is found in the transcripts of Divan and which should be, in fact, regarded as a complete work is important for showing the writer's mystical tendencies. The transcript of Babür's Divan in Raza Library, Rampur, India is significant because it includes a rubai which is written in the handwriting of Babür. Babür's diary on which western scholars have made many studies, includes information about his private life. Babür translated "Risale-i Validiyye" by the spiritual leader Hodja Ubeydullah Ahrari in order to recover from an illness while he was sick. The poet believes that his recovery was due to Ahrari's holiness and therefore he showed his loyalty to the great mystic Hodja Ubeydullah Ahrari.

Key Words

Babür, Risale-i Validiyye, translation, the purpose of writing, Ubeydullah Ahrari

Произведение Бабура “Рисале-и Валидийе Терджумеси”

Али Фуат БИЛКАН

Университет Фатих

РЕЗЮМЕ

Бабур Шах, основатель Государства Бабуридов, открыл новые горизонты в тюркской истории. Он знаменит не только как ценитель искусства и литературы, но и как правитель, который сам творил в сфере литературы. Бабур, имеющий важную роль в распространении Чагатайского Тюркского языка в Индии, в то же время считается первым представителем тюркской поэтической традиции здесь. Проза и поэзия Бабура показывает его многосторонность. Его самым важным произведением является Диван. “Рисале-и Валидийе Терджумеси”, встречаемый в рукописных экземплярах Дивана, однако считаемый многими как самостоятельное произведение, имеет большое значение с точки зрения отражения мистических тенденций правителя-поэта. Экземпляр Дивана Бабура в библиотеке Раза города Рампур в Индии является важным, так как включает рубай, написанный руками самого Бабура. В мемуарах Бабура, которые многократно изучены, в том числе и западными исследователями, имеются много информации, касающихся его личной жизни. Во время своей болезни Бабур переводил “Рисале-и Валидийе” духовного лидера Ходжа Убейдуллаха Ахрари в целях найти исцеление. Поэт верил, что он исцелился быстро благодаря святости Ахрари, и тем самым показал свою привязанность великому мистика Ходже Убейдуллаху Ахрари.

Слова-ключи

Бабур, Рисале-и Валидийе, Перевод, Цель написания, Убейдуллах
Ахрари

TÜRKLERDE KADIN HAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Ali SARIKOYUNCU

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

ÖZET

Kadın, doğuştan sahip olması gereken insan haklarına çok kolay ulaşmamıştır. Bunu tarihsel süreç içinde de görebiliriz. Özellikle Türk kadınının dününe baktığımız zaman, başlangıçta erkeğin yanında yer alan kadının sonra bir adım geriye itildiğine şahit oluyoruz.

İslamiyeti din olarak seçişleri öncesinde, Türklerde kadının durumu özellikle diğer toplumlardan çok daha iyi idi. Hatta bazı konularda da kadınların bugünkünden daha çok hakka sahip olduklarını söyleyebiliriz. İslamiyetin kabulü ile birlikte Türk toplumları arasında kadın hakları açısından bir gerileme söz konusudur. Bunun başlıca nedeni, İslam öğretilerinin yanlış yorumlanması ve uydurma sözlerin hadis (Hz. Muhammed'in sözleri) olarak kabul edilmesidir. Ayrıca yabancı kültürlerin İslama nüfuz etmesi de etkili olmuştur.

Türk kadınının çağdaş dünyanın kadınının sahip olduğu haklara kavuşması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal ATATÜRK sayesinde olmuştur. Ulu önder Atatürk'ün Türk kadınına kazandırdığı haklara hep birlikte kadın-erkek sahip çıkalım.

Anahtar Kelimeler:

Türk, Kadın, İslamiyet, Atatürk

GİRİŞ

İlk çağlardan beri kadın, medeniyetin gelişmesinin en önemli unsurlarından biri olmuştur. Erkek ava gittiği zaman meyva toplayan, tarım yapan kadın; yerleşik yaşama geçmeyi kolaylaştırmış, dokumacılık, çanak çömlekçilik, dikicilik, tahta ve hasır işleri, ev yapımı, üretim maddelerinin değiş tokuşu(ticaret) ile uğraşmış, günümüzün pek çok işkolunun yaratıcısı olmuştur. Kısaca, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. Kemal ATATÜRK'ün de ifade ettiği gibi "...Dünya yüzünde gördüğünüz her şey kadının eseridir." (Sağlam, 1998, 161)

Kadının bu denli çok üretken olmasına karşılık, insan hakları açısından bakıldığında erkekle eşit, aynı hakka sahip bulunduğunu söylemek olanaksızdır. Bu bakımdan tarihsel süreç içinde kadın - erkek eşitliği toplumsal sorun olarak günümüze kadar sürüp gelmiştir. Kadın, doğuştan sahip olması gereken haklarını çok kolay kazanamamış ve uzun bir gelişim aşamasından geçmiştir. Dünyada çağdaş toplumların arzuladığı kadın hakları, her ülkede hatta her millette değişik dönemlerde ve farklı ölçülerde verilmiştir. Bunda devletlerin yönetsel yapılarının, dinlerin, geleneklerin ve farklı kültürlerin etkileri vardır. Tarihsel süreç içinde bunu görmek mümkündür. Örneğin, konu olarak seçtiğimiz Türk kadını, başlangıçta erkeğinin yanında yer alırken, İslamiyet'in din olarak seçilmesinden sonra siyasal, sosyal, ekonomik ve hukuksal açıdan eşitsizlikle karşılaşmıştır. Bunun başlıca nedeni, İslam öğretilerinin yanlış yorumlanması ve uydurma sözlerin hadis (İslam peygamberi Hz.Muhammed'in sözleri) olarak kabul edilmesidir. Ayrıca yabancı kültürlerin İslama nüfuz etmesi de etkili olmuştur.

Aslında, Sevinç Sağlam'ın da belirttiği üzere "İslam dininin beşeri eşitlik tanıdığı kadın, günümüz kadınının sahip olduğu haklara aşağı yukarı sahiptir. İslam dini, kadınlara seçme hakkı tanıdığı gibi (M.630'da Mekke fethedildiği zaman bütün reşit kadınların birer birer onaylarının alınmasına dikkat edilmiştir.), çeşitli meslek dallarında çalışmalarına, hatta devlet başkanlığı yapma-

larına izin verilmiştir. Çeşitli İslam ülkelerinde 20 kadın hükümdarlık yapmış, 13 kadın da çocuk yaştaki oğlu adına naibe olarak hüküm sürmüş, Cuma hutbelerinde adını okutup, kendi adına para bastırmıştır." (Sağlam, 1998,161-162) .

Çalışmamızda İslam dininin yanlış yorumlanmasına ve buna bağlı yanlış ve eksik tatbikatına oldukça geniş yer verilecektir. Bizce her şeyden önce İslam dininin bütünüyle doğru anlaşılması çok önemlidir. Zira, karşılaşılan problemlerin pek çoğu dini kaynaklıdır. Dinin yanlış anlaşılması, hatta hiç bilinmemesiyle ilgilidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere; İslam Dini özünde akla değer verdiği halde sonradan bir takım olumsuz etkiler, İslam dünyasında akılcı ve bilimsel düşüncüyü geriletmiştir. Dini taassup, skolastik eğitim, mistik düşünce, akıl ve bilimsel düşüncenin yerini almıştır. Sözü edilen bu menfi gelişmeler, kimi konularda özellikle kadın hakları açısından Müslüman -Türk insanını da etkilemiştir.

TARİHTE KADIN HAKLARI

Eski çağlarda, hemen bütün toplumlarda kadının hiçbir değere sahip olmadığı yaygın bir görüştür. Eski Çinlilerde kadın kocasının kölesi sayılır, kocası ve çocuklarıyla birlikte yemeğe oturamazdı. Ayakta durur, onlara hizmet ederdi. (Arat, 1986 : 26)

Eski Hint toplumunda da kadının evlenme ve miras hakkı yoktu. Manu kanunu onu, çocukluğunda babasına, gençliğinde kocasına, kocasının ölümünden sonra da oğluna veya kocasının akrabasından bir erkeğe bağlı olmaya mecbur etmişti. Vedalarda kadın kasırgadan, ölümden, zehirden ve yılandan daha kötü bir yaratık olarak tasvir edilmiştir.

Öte yandan Budizm'in kurucusu Buda, önceleri kadını dine kabul etmiyordu. Çok yakın dostu olan amcazadesi Anende'nin ısrarı ile kadınları sonradan Budizm'e kabul etmiştir. Bu arada Buda, Anenda'ya "Kadını dine kabul etmeseydik Budizm saf bir şekilde uzun asırlar devam ederdi" diyerek tepkisini göstermekten de geri kalmamıştır. (Topaloğlu, 1972 :16-17)

Mısır'da başlangıçta kadınlar erkeklerle aynı haklara sahip idiyeler de bu fazla uzun sürmemiş, Firavun'un emriyle köleleştirilmişlerdir. Uygarlığın beşiği olarak bilinen "Yunan'da ise kadının hemen hemen kölelerle bir tutulduğunu görüyoruz. Koca karısı dövüldüğü gibi başka birisine de armağan edebilirdi. Tüm miras erkek çocuklara düşerdi. Bir erkeğe edilebilecek en büyük küfür ona "kadın" demektir." Bu arada kadın tüm kötülüklerin kaynağı olarak da kabul ediliyordu . Eski Roma'da kadın babasından kocasına aktarılan bir maldı. Sonraları kadına birçok hak tanınmışsa da eğitim eksikliği yüzünden bu haklarını kullanamamıştır (Akdemir, 1991: 262).

Diğer taraftan bozulmuş Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semavi dinlerde de kadının hiçbir değeri yoktu. İsrail hukukunda ailede erkek mutlak hâkimdi. Yahudi kızları babalarının evlerinde bile hizmetçi gibiydiler. Baba onları satabilirdi. Boşanma hakkı keyfi bir surette kocaya aitti. Kızlar ancak başka bir varis bulunmadığı takdirde babalarının mirasına sahip olabilirdiler (Topaloğlu, 1972: 17). Muhtemelen bunlardan dolayıdır ki, Yahudi erkeklerinin her sabah yaptıkları dualarında;

"Ezeli ilahımız, kainatın kralı, beni kadın yaratmadığı için sana hamd olsun" cümlesi yer almaktadır (Okiç, 1979: 7; Akdemir, 1991: 262) .

Kadını aşağılama Hıristiyanlıkta daha ileri safhadadır. "Zira kadın, haram meyveyi Adem (a.s)'e yedirerek Cennetten kovulmasına ve böylece insan neslinin günahkar olmasına neden olmuştu. Bu yüzden Hıristiyanlık cinsel ilişkiyi bir günah ve kirlenme saymaktadır." Tanınmış Hıristiyan ilahiyatçılarından biri olan İskenderiyeli Clement; "Kadın, kadın olmaktan ötürü utanmalıdır" demektedir (Akdemir, 1991: 262) .

Hıristiyan din adamlarının kadına bakışları dolayısıyla Hıristiyan toplumlarda yıllarca kadın aşağılanmış, horlanmış. Düşünen, soru soran kadınların "Engizisyonun"un hışmına uğradığı ve "cadılık" gerekçesiyle yakıldığı Ortaçağ Avrupası'nda kadının durumunu şu sözler özetlemektedir:

- Bir kadın evinden dışarıya üç kez çıkmalıdır.

Vaftiz edildiği, evlendiği ve öldüğü zaman .

Kadın, kedi ve baca evi hiç terk etmemelidir (Ateş, 1991: 252).

Öte yandan Demokrasinin beşiği sayılan İngiltere'de kadın murdar bir yaratık sayıldığından İncil'e el süremezdi. Bu ilkel durum ancak Kral VIII. Henri'nin (1509-1547) zamanında İngiliz parlamentosundan çıkan bir kararla sona erebildi (Ogan, 1956: 71)

İslâm'ın doğuşu sıralarında Arabistan yarım adasında da kadının durumu pek feci idi. Öyle ki, kadın olmak utanç verici bir durumdu. Bu yüzden kız çocukları diri diri toprağa gömülüyorlardı. Kadının miras hakkı yoktu. Kısaca kadın erkeğin kölesinden başka bir şey değildi (Topaloğlu, 1992: 19 ; Akdemir, 1991: 263)

Eski Türklerde ise kadının durumu çağdaşlarına göre oldukça farklı idi. Toplumda tek evlilik esastı. Bununla birlikte yönetici ailelerde, çok evliliğe de rastlanılmaktaydı . Yalnız, sonraki hanımlar hiçbir zaman "katun" durumuna gelemezler, çocukları da yönetimi ele geçiremezlerdi. Katun daima hakanın yanında yer alır, hakan savaşa gidince onun görevlerini yerine getirirdi. Miras babadan oğula geçer, ancak erkek çocuk olmadığı zaman kıza kalırdı. Evlilik sırasında oğlan tarafı kız tarafına "Kaling" denilen bir para ve mal verirdi. Boşanma söz konusu olduğunda kadın suçlu ise "kaling" erkeğe verilir, erkek suçlu ise kadında kalırdı. Bu arada ölen kardeşin dul kalan eşi ve üvey anne ile evlenme geleneği de vardı (Kurnaz, 1991: XI-XII) .

Öte yandan karı-kocanın mal ve mülkleri ortaktı. Bununla birlikte kadın, kocasından ayrı mal edinme hakkına sahipti. Erkek eşine karşı saygılıydı. Onu arabaya bindirir, kendi ardından yürürdü (Yörükoğlu, 1984: 53 ; Akdemir, 1991: 264).

Kısaca sunduğumuz bilgilerden de anlaşılacağı üzere eski Türklerde kadının durumu özellikle diğer toplumlardan çok daha iyi idi. Hatta, bazı konumlarda bugünkünden daha fazla hakka sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Bundan dolayıdır ki, "İslam dininin Türkler arasında yayılmasından sonra kadının özgürlüğünün eski etkinliğini yitirdiği" görüşü yaygındır.

Prof. Dr. Salih Akdemir'in de belirttikleri gibi "bu görüşe katılmamak mümkün değildir" (Akdemir, 1991: 264). Ancak aşağıda açıklayacağımız gibi bunun nedeni, İslâm dininin kendisinden çok O'nun yanlış anlaşılması, yani Kur'an ayetlerinin doğru yorumlanamamasıdır. Ayrıca İslâm'a uydurma hadisler sokulması ve temas kurulan Bizans, İran ve Arap kültürleriyle etkilenilmesi gibi nedenlerden ötürü asırlar boyu kadına zulüm edilmiştir. Bu konuya girmeden önce, İslâm'ın kadına bakışını görelim.

İSLAM'IN KADINA BAKIŞI

Yukarıda da değinildiği üzere İslamiyet'ten önce Araplardan, küçük kız çocuklarını öldürenler, diri diri toprağa gömenler olurdu. Kur'an-ı Kerim'de yıllarca bu davranış içinde bulunan toplumun adeti, "Onlardan birine kız çocuğu olduğu müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Şimdi ne yapsın, onu hakaretle tutsun mu, yoksa toprağa mı gömsün (diye düşünür). Bak ne kötü hüküm veriyorlar" (Kuran-ı Kerim: 33:58-59) denilerek kınanmaktadırlar. Talat Halman'ın da belirttikleri gibi "İslam dini bu korkunç adete son vermiştir" (Milliyet Gazetesi, 15 Şubat 1998).

Yine İslâm'dan önce Arap erkeği, istediği kadar kadını evlenebilirdi. Bazı kimselerin 5, 10, 15, 20 hatta daha fazla kadınları vardı. Çok kadını evlenme âdeti, eski toplumların bir çoğunda geçerli idi. Eski Hindular, sınırsız kadını evlenmeyi mübah gördükleri gibi Lidyalılar, Babilliler, İranlılar, Yahudiler istedikleri kadar kadını evlenirlerdi (Ateş, 1991: 321). Örneğin Kitab-ı Mukaddes'e göre Hz. İbrahim'in iki karısı, Yakub'un ise birden fazla karısı vardı (Ateş, 1991: 321 ; Tekvin, Bab: 28, Cümle 8-9'dan). Hz. Davut'un yüz karısının olduğu, Tevrat'tan ve Kur'an-ı Kerim'den anlaşılıyor. Hz. Süleyman'ın ise, 700 karısı, 300 cariyesi vardı (Ateş, 1991: 321).

İşte "İslam Dini, sayıyı azami 4'e indirmiş ve her birine iyi muamele edilmesi (eşit davranılması) şartını koymuştur" (Halman, 1988). Bununla

birlikte İslamiyet'te tek kadını evlilik makbul sayılmış ve tavsiye edilmiştir. Kadının hasta olması, çocuk sahibi olamaması gibi durumlarda erkeğin bir başka kadını evlenmesine izin verilmektedir. Ancak bu takdirde de "eşler arasında eşit davranma" koşulu öngörülmüştür .

Kadını İslamiyet'in sağladığı haklar sadece sözü edilenlerden ibaret değildir. Her şeyden önce Kur'an-ı Kerim'deki "İman edenler", "güzel amel işleyenler" şeklindeki umumi ifadeye kadınlar da dahildir. Bu arada Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. Muhammed kadını ve erkeğiyle bütün beşeriyetin peygamberidir. O, bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı olarak gönderilmiştir. Onun getirdiği aydınlıkta dünya hayatını tamamlayan kadın ve erkeğe cennet vaad edilmektedir. İster kadın olsun, ister erkek, Allah'a inanmış olarak kim hayırlı iş yapmışsa emeği boşa çıkmayacaktır (Hatipoğlu, 1991: 231).

Şimdi de kadını İslamiyet'in tanıdığı diğer bazı hakları da Dr. Fahri Demir'in "İslam ve Kadın" adlı çalışmasından izleyelim: "İslamiyet'ten önce Araplarda, evli kadın, kocasının malı sayılırdı. Öyle ki, kocası ölünce, değil ona varis olmak; kocasının diğer eşyası ile birlikte, mirasçılara mal olarak intikal ederdi. İslamiyet kadını, ölen kocasına varis kılmıştır:

"Eşlerinizin, eğer çocukları, yoksa, yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktıklarının yarısı, sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa, sizin de yapacağımız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığınızın dörtte biri onlarındır (karılarınızdır). Çocuğunuz varsa, bıraktığınızın sekizde biri onlarındır..."(Kuran-ı Kerim, 4:12)

Kadın, eş olarak da (Kuran-ı Kerim 4:12), evlat olarak da (Kuran-ı Kerim 4:11), ana olarak da (Kuran-ı Kerim 4:11), kardeş olarak da (Kuran-ı Kerim 4:12 ve 176) varistir.

Kadın, anne olarak, çocuğunu emzirmede söz sahibidir. Çocuğun babası koca, çocuğun annesi ile karşılıklı rıza çerçevesinde anlaşacaktır . Bu anlaşmada anne, baba karşısında, hukuken "taraf" hakiki bir şahsiyettir:

"...Eğer ana ve baba birbiriyle görüşerek ve

karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur...(Kuran-ı Kerim 2:233)"

İslamiyet'te kadın, kendisine evlenme teklif edilen veya kendisi evlenme teklif eden hakiki bir taraf şahsiyettir:

"(İddet) beklemekte olan kadınla evlenme hususundaki teklifinizi açmanızda veya onu içinizde saklı tutmanızda size bir günah yoktur ... (Kuran-ı Kerim 2 : 235) ."

". . . kendisini peygambere hibe eden mümin kadın (Kuran-ı Kerim 33 : 50) ."

Geçimsizlik durumunda, yuvayı yürütüp yürütmemeye dair verilecek karar, karı-kocanın ortak iradesine bağlıdır ve kadın burada da kocası karşısında taraf hakiki şahsiyettir:

"Karılarınızdan boşandığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri zaman, aralarında iyilikle anlaştıkları takdirde, onların (eski) kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın..."(Kuran-ı Kerim, 2:232).

"Eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden yahut kendisinden yüz çevirmesinden endişe ederse, aralarında bir sulh yapmalarında onlara günah yoktur. Sulh (daima) hayırlıdır..."(Kuran-ı Kerim,4:128)

İftiraya uğrayan kadının, kocasına tanınan "ispat hakkı"na karşı, "red hakk"ına sahiptir. Şöyle ki: Bir koca karısına zina isnad eder ve kendisinden başka şahit bulamazsa, hakimin huzurunda, 4 kere: "Allah şahit, doğru söylüyorum" diye yemin eder. Beşincisinde: "Yalan söylüyorsam, Allah'ın lâneti üzerime olsun" demek suretiyle, onu, ispat edebilir. Buna karşılık kadın da şayet bunun iftira olduğunu iddia eder de 4 kere "Allah şahit, o yalan söylüyor" dedikten sonra beşincide: "Eğer kocam doğru söylüyorsa, Allah'ın laneti üzerime olsun!" demek suretiyle bu ispatı reddedebilir: (Kuran-ı Kerim,24:6-9). Kadın oy hakkına sahiptir: "Ey peygamber, inanmış kadınlar Allah'a hiçbir şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, iftira etmemek ve uygun olanı (maruf) işlemekte sana karşı gelmemek şartıyla sana "bi'at" etmek üzere geldikle-

rinde, onları kabul et..."(Kuran-ı Kerim,60:12) .

"Bilindiği gibi "bi'at" bağlılık sözü vermektir ve modern uygulamadaki oylamalarda gördüğümüz "kabul" anlamına gelmektedir.

Kadınların, İslamiyet'le birlikte, oy hakkına sahip kılındığını görmek herkes için, hele bugün, çok "orijinal" olsa gerek!" (Demir, 1994: 5-6)

Ayrıca kadının, seçme hakkının yanı sıra, tartışmalı da olsa devlet başkanlığı dahil olmak üzere seçilme hakkı da bulunmaktadır .

Yukarıdan beri söz konusu edilen haklar, 1400 yıl öncesi özellikle Arap kadını için fevkalade önemlidir. Bu arada İslam, kadının hakları uğruna verdiği mücadelesine destek vermiş; hatta mücadele veren kadın, Kur'an-ı Kerim'de bir sureye (Mücadele: 58. sure) ad olacak kadar yücedir. Mücadele suresi, örnek Müslüman kadının siyasi otorite nezdinde hakkını elde edebilmek için gösterdiği çabaları anlatan bir suredir. Siyasi otoritenin itirazlarına rağmen kadın haklı davasında ısrar etmiş, uğradığı zulmü Allah'a şikâyet etmiştir. Bu kadının haklarını elde edebilmek için gösterdiği örnek gayret ve çaba Allah'ın takdirine mazhar olmuştur.

"Kocasını hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir. Esasen Allah konuşmanızı işitir; şüphesiz ki Allah işitendir, bilendir."

İlk ayetinin manasını arz ettiğim Mücadele suresi'nin nazil olmasına neden olan olay, kaynaklarda geçtiğine göre şöyle olmuştur: Huveyle binti Sa'lebe (r.a) uğradığı zulmü gidermek için Hz. Peygamber (a.s)'in huzuruna vararak:

- Ey Allah'ın elçisi! Kocam benimle evlendiğinde ben gençtim. O zaman beni arzuluyordu. O'na bir çok çocuk verdim. Yaşım ilerlediği bir sırada beni anasına benzeterek, yalnız bırakıverdi. Eğer bir yolunu bulup da aramızı düzeltirsen çok iyi olur.

Hz .Peygamber (a.s):

-Yüce Allah'ın şimdiki kadar bana bu konuda herhangi bir emri ulaşmış değildir. Bana göre artık sen kocana haramsın.

Kadın:

- Ey Allah'ın elçisi, kocam vallahi talak keli-

mesini kullanmadı, deyince; Hz. Peygamber yine:

- Artık sen kocana haram olmuşsun, diye tekrarladı.

Kadın Hz. Peygambere (a.s.) yalvararak:

- Kurbanın olayım, Ey Allah'ın elçisi! Halime acı, diye yalvardı. Sonra da halini Allah'a arz etti. Peygamberine bir vahiy indir diye dua ediyordu. Kadın henüz oradan ayrılmadan Mücadele suresinin yukarıda açıklanan ayeti nazil olmuştur (Akdemir, 1991: 265).

Kadınların haklarına sahip çıktıklarına dair de örnekler vardır. Bu cümleden olarak, bir gün Halife Ömer, Mescitte halka hitap ederken "Kadınlarınızın mehrini niye yüksek tutuyorsunuz. Hz. Peygamber ve ashabi döneminde mehir miktarı dört dirhem veya daha aşağı idi..." demesi üzerine Mescitte bulunan bir kadın, "Şayet hanımınızı boşar da bir başka hanımla evlenmek isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi, hiçbir şeyi geri almayın!" (Kuran-ı Ke-rim,4:20) ayetini okuyarak Hz. Ömer'e karşı çıkar. Kadının itirazı üzerine Halife Ömer kararından dönmek zorunda kalır (Kırbaşoğlu, 1991: 275). İslam'ın ilk dönemlerine ait bu kadın hakları açısından örnek davranışlar zamanla azalmıştır. Prof. Dr. Necla Arat'ın ifadesiyle "... Kadın için bir baş eğme, suskunluk, ezilme, ölümden sonraki yaşamda cennet mutluluğuna kavuşma avuntusu içinde bekleme ve her yönden bir sömürülme dönemi..." başlamıştır. Bunun sorumlusu İslam dini olmadığı gibi, kadın da değildir. Kısaca yukarıda belirtilen haklarına rağmen kadın asırlar boyu erkeğin dününde bir muameleye tabi tutulmuştur. Bu arada İslâm ceza hukukunda kadının şahitliğinin bile kabul edilmediğini görüyoruz. Hanefi, Şafîi, Hanbeli ve Maliki olarak adlandırılan dört mezhebin bu konuda ittifak etmesi düşündürücüdür. İşin daha da düşündürücü boyutu, aynı görüşlerin günümüz Müslümanları arasında dini bir sonuç olarak devam ettiğinin müşahede edilmesidir. Şimdi de İslam'ın tanıdığı haklara rağmen kadının toplum hayatından soyutlanmasının kaynağı nedir? Bundan söz edelim.

KADIN ERKEK EŞİTLİĞİNDE YANLIŞ ANLAMA VE UYGULAMANIN NEDENLERİ

İslam dininin anayasası, ana kaynağı Kur'an-ı Kerimdir. 6666 ayet ve 114 sureden ibaret olup, 23 sene gibi bir zaman içerisinde Hz. Muhammed'e parça parça, ayet ayet nazil olmuştur. Kur'an-ı Kerim'in dili Arapça'dır. Prof. Dr. Salih Akdemir'in konunun uzmanı olarak belirttiği gibi, "Kur'an-ı Kerimden bir konuyla ilgili bir hüküm çıkarırken ilgili bir ya da birkaç ayete dayanmak yerine konuyla ilgili tüm ayetleri dikkate almak gerekir. Ancak bütün ayetler değerlendirildikten sonradır ki, Kur'an-ı Kerim'in konuyla ilgili görüşü isabetli bir şekilde ortaya konmuş olabilir. Aksi halde, hatalara düşmekten kurtulunamaz. Bunun en tipik örneklerinden biri de kadının şahitliği ile ilgili 2/ Bakara Suresi 'nin 282. ayetidir. Müfessirler ve hukukçular bu ayette yer alan "Eğer iki erkek yoksa razı olduğunuz şahitlerden bir erkek ve iki kadın (şahitlik etsin)" ibaresine dayanarak, kadının şahitliğinin erkeğin şahitliğinin yarısına denk olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Oysa ki Kur'an-ı Kerim'de şahitlikle ilgili bütün ayetler incelendiğinde varılan bu sonucun yanlış olduğu ve kadının şahitliğinin erkek şahitliğine denk olduğu görülür" (Akdemir, 1991:264).

Daha önce de ifade edildiği üzere Mümtahine suresinin 12. ayetinde ise, 14 asır önce kadına seçme hakkını bahşetmiştir. Ancak Hz. Muhammed (a.s) den sonra kadınların Kur'an-ı Kerim'in kendilerine vermiş olduğu seçme, yönetimi belirleme hakkından mahrum bırakıldıklarını görüyoruz (Akdemir, 1991: 265). Türk kadını seçme hakkını kullanmak için 1930'lu yıllara değin beklemek zorunda kalacaktır. Sonunda Mustafa Kemal Atatürk ile bu hakkını kazanabilecektir.

Öte yandan kimi Müslüman erkeklerin Kur'an-ı Kerim'in "Tek kadınla evlenme" konusundaki tavsiyelerine "Eşler arasında eşit davranma" şartını gözetmeksizin uymadıkları müşahede edilir. Böylece İslam'ın kadının hasta olması, çocuk sahibi olmaması gibi mazeretler nedeniyle

4'e kadar kadınla evlenme ruhsatı istismar edilmiştir. Aynı şekilde boşanma da istismar edilmiştir. Bu konudaki kolaylığı, Müslüman erkekleri hep kendi lehlerinde kullanmışlardır. Bu arada Hz. Muhammed (a.s) zamanında uygulamada görülmesine rağmen daha sonraki asırlarda kadının kocasını boşaması pek gündeme getirilmemiştir .

Uygulamada görülen bu aksaklıkların yanı sıra Kur'an ayetlerinin erkekçe yorumlandığını görüyoruz. Örneğin Nebe suresinin 33. ayetinin manası müfessirlerce (Dünyada Allah'ın emirlerine uyanlar için Ahirette sunulacak nimetlerden birisi olarak) "memeleri tomurcuklanmış yaşıtlı kızlar var" şeklinde açıklanır (Çantay, 1996: 3/1137).

Böyle bir yorum Kur'an-ı Kerim'in Nahl-97 ("Erkek kadın inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız") Ali İmran-195 ("... Ben sizden erkek ya da kadın olsun çalışan hiç kimsenin amelini zayıf etmeyeceğim...") ve diğer benzer ayet hükümleriyle çelişir vaziyettedir.

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinin yorumlanması yani tefsiri çok önemlidir. Bu arada her konuda olduğu gibi Kur'an'ın tefsiri konusunda da Mustafa Kemal Atatürk önderlik etmiştir. Onun direktifleri doğrultusunda 1925 Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine konan 20 bin liralık ek ödenekle İslam'ın iki temel kaynağının Türk halkınca daha iyi anlaşılmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Devletin bu işe ayırdığı ödenek müteakip yıllarda da devam etmiştir. Böylece Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hazırladığı Hak Dini Kur'an Dili 9 ciltlik meal ve tefsir; Ahmet Naim ve Prof. Dr. Kamil Miras'ın hazırladıkları Tecrid-i Sarih Tercemesi adlı 12 ciltlik hadis tercemesi ortaya çıkmıştır .

Değişen ve gelişen dünyada Kur'an-ı Kerim'in yeniden yorumlanmasına çok büyük gereksinim vardır. Bu, kadın hakları açısından olduğu kadar, İslam'ın diğer hükümlerinin anlaşılması için de önem arz etmektedir. Bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an'ın çağdaş yorumlanması konusunda faaliyete geçmiş bulunmaktadır. Bu sevindirici haberi bilgilerinize arz ediyorum.

KADINLARA İLİŞKİN UYDURMA HADİSLERDEN BİRKAÇ ÖRNEK

Hadis, İslam Peygamberi Hz. Muhammed' in söz, fiil ve davranışlarıdır. Hadisler, Peygamberin sağlığında yazıya geçirilmemiştir. Hadislerin yazılması ve toplanması Hicri II. asırda olmuştur. Hz. Muhammed'in sağlığında pek görülmeyen hadis uydurmacılığı, sonraki dönemlerde birçok neden ve vesilelerle artarak ve çeşitlenerek devam etmiştir. Bu nedenler arasında fırka, mezhep ve kabilesini savunmak, milliyetçilik duygusu, kişisel çıkar temini yanında; İslam'a düşmanlık kadar bu dine hizmet etme sanısı da rol oynamıştır...

Bu sözlerden, dindarlık adına veya İslam Dinini suçlamak üzere yaygınlıkla kullanılan birkaç örnek şunlardır:

"Kadınları Allah-u Teala geride bıraktığı gibi siz de geride bırakın"

"Kadınlara itaat, nedamettir." (Ateş, 1991: 255).

Hadis ilmiyle bağdaşmayan bu sözler ve daha niceleri maalesef geniş kitlelere ulaşmış ve benimsenmiştir. Bu sözler ve benzerleri, ilim sahiplerince eleştirilmiştir. Örneğin İbn Hazm, "İnsanın insana secde etmesi caiz olsaydı, kadınların kocalarına secde etmelerini emrederdim" sözünü reddetmektedir. Üstelik Kur'an ve Sahih Hadis, böyle bir hükmü geçersiz kılmaktadır (Ateş, 1991:255-256).

-Kadınlara danışmak ve dediklerinin aksini yapmak gerekir.

-Eğer kocanın tepesinden ayağına kadar bütün bedeni irinler içinde kalıp hanımı o irinleri diliyle silerse, yine de ona karşı teşekkür etmek vazifesini eda etmiş sayılmaz.

-Uğursuzluk evde, kadında ve kısraktadır.

-Havva olmasaydı, hiçbir kadın kocasına ihanet etmezdi (Ateş, 1991: 254-256)

Sözleri;

-Ey insanlar, kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. (Veda hutbesinde)

- Kadınlara ancak iyi insanlar iyi davranır. Onlara ancak kötü insanlar kötü davranır. Ben eşlerime karşı en iyi davrananlardanım.

- Bir kadın iki kızını yetiştirir; sıraya katarsa cennette benimle beraber olur.

- Cennet annelerin ayağı altındadır (Demir, 1994: 7-8). diyen Hz. Muhammed'in sözleri olabilir mi?

Nitekim "Uğursuzluk evde, kadında ve kısraktadır" şeklindeki Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği bu söze, Hz. Aişe (Hz. Muhammed'in eşi) duyduğu zaman itiraz ederek şunları söylemiştir:

"Kur'amı Ebu'l Kasım'a indirenin hakkı için, bu hadisi aktaran yalan söylemiş. Resul (S) ancak, şunu dedi: "cahiliye ehli şöyle derdi: Uğursuzluk; binek; kadın ve evdedir" (Aktaş, 1991: 256).

Aynı şekilde "Kadınları göze çarpan mevkilere oturtmayın, yazıyı da öğretmeyin, dikiş öğretin..." (Aktaş, 1991: 257)

Bu söz de, ilk emri "Oku" olan, "Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?" diyen bir dinin (Kur' an-ı Kerim) "İlim Çin'de olsa gidin öğrenin" "İlim öğrenmek kadın erkek her Müslüman'a farzdır" diyen bir Peygamberin (Hz. Muhammed) sözleri olabilir mi?

Cumhuriyetimizin kurucusu, büyük insan Mustafa Kemal Atatürk'ün de belirttiği gibi, akıl ve mantık dini olan İslam'ın (Gürtaş, tarihsiz: 86) onun peygamberi Muhammed'in sözleri olamaz bunlar.

Olsa olsa bu sözler, dindarlık adına, veya dindarlığı öne sürerek kadınların "yanlış şeyler okuyup yazabileceği, yazı vasıtasıyla yabancılarla temas kurabileceğini" (Aktaş, 1991: 257) iddia eden ham sofuların sözleridir.

Kadının uygulamada erkekle eşit haklara sahip olmamasının bir diğer nedeni de; temasa gelinen Bizans, İran, ve Arap kültürlerinin Türkler arasındaki tesirleridir. Özellikle Osmanlılar döneminde Bizans ve İran tesirleri daha belirgindir. "Başta şehirler olmak üzere, kadınlarda çarşaf ve peçenin kıyafet olarak yaygınlaşması, giyim ve sokağa çıkma gibi dışa dönük davranışlar ülkenin her yanında kurallar dahiline sokulmuş, bu hususta fermanlar çıkarılmıştır" (Aktaş, 1991: 527). Diyanet İşleri Başkanlarından Prof. Dr. Süleyman, Ateş'in de belirttiği gibi " kadına peçeyi ge-

tiren İslâm değildir. Elbise üstüne baştan aşağı bir örtü örtmek eski bir Arap geleneği idi. Kadın eğer örtü almadan dışarı çıkarsa, bazı kimseler onu cariyeye sanarak ardına düşerdi. İşte tanınıp da sataşılmaması için hür kadınlara, geleneklere uygun olarak sokağa çıkarken (abâye veya cilbâb) denen dış örtülerini almaları emredilmiştir" (Kurnaz, 1991:527)

Kısaca açıklanan nedenlerin de etkisiyle asırlar boyu Müslüman Türk kadına zulüm edilmiştir.

ATATÜRK VE TÜRK KADINI

Bugün dünyanın Müslüman ülkeleri arasında, kendini kurtarmış, özellikle kadın hakları açısından hepsinin önüne geçmiş tek ülke Türkiye'dir. Bu da Cumhuriyetimizin kurucusu ulu önder Mustafa Kemal Atatürk' le olmuştur. O henüz daha 1916 yılında Doğu Cephesi kumandanyken kadın sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Çevresindeki kişilerle yaptığı sohbetlerinde, kadınların iyi yetiştirilmesinin topluma sağlayacağı yararları, çalışma yaşamında kadına da yer verilmesi gibi hususları vurguluyordu. 1918'de Karlsbad'da tuttuğu notlardan anlaşıldığı gibi sosyal yaşamdaki inkılapları gerçekleştirmeyi daha o tarihlerde düşünmüştür (İçli, 1992: 70).

Atatürk, Cumhuriyetin ilanından dokuz ay önce kadın hukukunda inkılâp ihtiyacı konusundaki düşüncelerini şu sözleri ile açıklamıştır:

"Bir toplum, cinsinden yalnız birinin yeni gerekleri edinmesiyle yetinirse o toplum yarından fazla kuvvetsizlik içinde kalır..."

"Bizim toplumumuzun başarı gösterememesinin sebebi kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik ve kusurdan doğmaktadır..."

"Yaşamak demek faaliyet demektir. Bir toplumun bir organı faaliyette bulunurken diğer organı işlemezsse o toplum felç olmuştur... Bizim toplumumuz için ilim ve teknik gerekli ise bunları aynı derecede hem erkek hem de kadınlarımızın edinmeleri lâzımdır. Malûmdur ki, her safhada olduğu gibi sosyal hayatta dahi iş bölümü vardır.. Bu günün gereklerinden biri kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir." (Kocatürk, 1984: 97-98).

Cumhuriyetin ilanından sonra da Atatürk, sözü edilen düşüncelerini yaşama geçirmek için çalışmaları başlatmıştır. Kadınların sosyal ve siyasal hakları elde etmeleri de aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmiştir: 1924'de Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir. Siyasal ve sosyal yaşamda bilimin ve aklın önderliğine inanan Atatürk, eğitimin önemini vurgularken, toplumun bütün fertlerinin kadını, erkeği, çocuğu, köylüsü ve işçisiyle eğitilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Çünkü toplumun her bir parçasının ayrı bir fonksiyonu olduğuna, bu fonksiyonların mükemmel bir şekilde yerine getirilmesi ile sosyal bütünleşmenin ve kalkınmanın mümkün olacağına inanıyordu.

Atatürk'ün kadın konusundaki uygulamalarının en önemlilerinden biri olan Medeni Kanun , 4 Nisan 1926'da kabul edilerek yürürlüğe girdi. Böylece erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi yasaklanarak bu yolla aile içi ilişkilere düzen ve huzur kazandırılması amaçlanıyordu. Ayrıca, kadın evlenme ve miras hukukunda erkekle eşit hale getiriliyor ve dini nikâh yerine medenî nikâh şart koşularak evlilik yaşamı süresince olduğu gibi, sonrasında da kadın ekonomik ve hukuksal yönden güvence altına alınıyordu.

Daha sonra, 3 Nisan 1930'da belediye seçimlerine katılmak için yalnızca Türk olma şart koşulmuş ve kadın mahallî seçimlere erkekle eşit haklara sahip olarak katılmıştır. 26 Ekim 1933'de çıkan Köy Kanunu ile muhtar, 5 Aralık 1934'de de milletvekili seçimlerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır (İçli, 1992: 71-72).

SONUÇ

İslâmiyet'i Din olarak seçişleri öncesinde, Türklerde kadının durumu özellikle diğer toplumlardan çok daha iyi idi. Hatta bazı konularda kadınların bugünkünden daha çok hakka sahip olduklarını söyleyebiliriz. İslâmiyet'in kabulü ile birlikte zaman içinde Türk toplumlarında kadın hakları açısından bir gerileme söz konusudur.

Aslında İslâm dini, metinde belirtildiği gibi, insan hakları, özellikle kadın hakları açısından birçok iyileştirici hükümler içermektedir . Ayrı-

ca, Hz. Muhammed devrinde kadınlar, cami ve mescitlere geldikleri gibi Uhud, Hendek ve Huneyn savaşlarında düşmanla çarpışmışlardır. Bu arada savaşlarda destek hizmetlerini kadınlar yürütmüştür. Peygamberin hanımları bizzat savaşa katılmış, kimileri hasta bakıcılık yapmıştır (Ateş, 1991: 326).

Yine Hz. Muhammed'in hanımları özellikle Hz. Aişe, kendisinden sonra, Peygamberin sözlerini öğretmiştir (Ateş, 1991: 326). Halife Ömer, Şifa adlı bir kadına çarşı ve pazarın denetimi görevini vermiştir (Akkaya, 1991: 249)

Bununla birlikte İslâm öğretilerinin yanlış yorumlanması, özellikle uydurma sözlerin hadis olarak kabul edilmesi ve Prof. Dr. Salih Akdemir'in de belirttiği gibi "kadın aleyhtarı yabancı kültürlerin İslâma girmesi sonucu, kadın asırlar boyu aşağılanmış ve toplumdan adeta soyutlanmıştır. Ve hala soyutlanmaya devam edilmektedir. İşte kadının toplumdan soyutlanması ve cahil bırakılması sonucudur ki, insanlığın en azından yarısı âtil, işe yaramaz hale getirilmiştir. Oysa ki, erkeklerle aynı hak ve sorumluluklara sahip olan kadın, tıpkı erkek gibi devlet başkanlığı da dahil olmak üzere onun yapabileceği bütün işleri ve görevleri yapabilir. Aksi görüşte olanlara önerim, Belkıs kıssasını dikkatle okumalarıdır" (Akdemir, 1991: 270)

Türk kadınının, çağdaş dünya kadınının sahip olduğu haklara kavuşması Atatürk'le olmuştur. Ulu Önder'in, Türk kadınına kazandırdığı haklara hep birlikte kadın-erkek sahip çıkalım. Çünkü; ülkemizin, insanlığın geleceği kadın ve erkeğin el ele vererek uyum içinde çalışmalarına bağlıdır. Şu halde bu iki cins arasındaki insicamı bozucu uygulama ve davranışlardan kaçınılmalıdır. Bunun için de, toplumun yıllar, asırlar boyu ihmal edilmiş kesimi olan kadını, yeniden topluma kazandırmak üzere İslam öğretilerinin çağdaş yorumu ile işe başlanabilir.

Bu düşüncelerle konumuzu Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal ATATÜRK'ün şu anlamlı sözleriyle tamamlamak istiyorum (İçli, 1992: 70-71) :

"Dünyada hiçbir milletin kadını, ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi kur-

tuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını gibi emek verdim diyemez. Belki erkeklerimiz memleketi istila edenlere karşı süngüleriyle, düşmanın süngülerine göğüslerini germekle düşman karşısında buldular. Fakat erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat kaynaklarını kadınlarımız işletmiştir... Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, aile ocaklarının dumanını

tüttüren, bütün bunlarla beraber sırtıyla kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin harp malzemesini taşıyan hep onlar, hep o yüce, o fedakâr, o ilahî Anadolu kadınları olmuştur. Bundan ötürü hepimiz, bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle sonsuza kadar aziz ve kutsal bilelim."

KAYNAKLAR

- AKDEMİR, Salih, (1991), "Tarih Boyunca ve Kuran-ı Kerim'de Kadın", **İslami Araştırmalar**, C. 5, Sayı 4.
- AKKAYA, Nejla (1991), "İslam Hukukunda Kadının Siyasi Hakları", **İslami Araştırmalar**, C.5, Sayı 4.
- AKTAŞ, Cihan (1991), "Kadının Toplumsallaşması ve Fitne", **İslami Araştırmalar**, C.5, Sayı 4.
- ARAT, Necla, (1986), **Kadın Sorunu**, Say Yayınları, İstanbul, 239 s.
- ARMENER, Neda, (1967), "VII. Yüzyılda İslam Kadınının Sosyal Durumuna Mukayeseli Bir Bakış", **Kadının Sosyal Tetkik Kurumu Aylık Konferansları**, (1953-1964), Ankara.
- ATEŞ, Süleyman, (1991), "İslam'ın Kadına Getirdiği Haklar", **İslami Araştırmalar**, C.5, Sa-yı:4.
- ÇANTAY, Hasan Basri (1963), **Kuran-ı Kerim ve Meali Kerim**, İstanbul, C. 3.
- GÜRTAŞ, Ahmet, (1997), **Atatürk ve Din Eğitimi**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 4. Baskı, 180 s.
- HATİPOĞLU, S. Mehmet, (1991), "İslam'ın Kadına Bakışı", **İslami Araştırmalar**, C.5, Sayı:4.
- İÇLİ, Tülin, "Atatürk ve Türk Kadını", **Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi**, C. 1, Sayı 25.
- KIRBAŞOĞLU, Mehmet Hayri, (1991), "Kadın Konusunda Kuran'a Yöneltilen Başlıca Eleştiriler", **İslami Araştırmalar**, C.5, Sayı:4.
- KOCATÜRK, Utkan, (1984), **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Turhan Kitabevi, Ankara, 3.Baskı, 374-s.
- OGAN, M. Raif, (1956), **İslam Hukuku**, İstanbul.
- OKIÇ, M. Tayyip, (1979), **İslamiyette Kadın Öğretimi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 61 s.
- SAĞLAM, Sevinç, (1998), "Atatürk ve Türk Kadını", **Atatürk Haftası Armağanı**, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayını, Ankara.
- TALAT, Halman, (15 Şubat 1998), **Milliyet Gazetesi**.
- TOPALOĞLU, Bekir, (1992), **İslamda Kadın**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 270 s.

AN EVALUATION UPON WOMEN RIGHTS IN TURCS

Ali SARIKOYUNCU

*Instructor in the Department of History, Faculty of Letters,
Osmangazi University*

ABSTRACT

It has never been easy for the Turkish woman to attain the rights she ought to have from the birth. We can observe this fact in the historical process. Especially, when we look at the Turkish woman we observe that although she had been near her man in the in the beginning, she was pushed back afterwards.

Before chosing Islam as a religion, in the Turkish society the position of woman was better than the other societies. We can even say in that period woman had much more rights than today. After the accaptence of Islam, the women rights in Turkish society retrograded. The main cause was incorrect interpretation of islamic teachings. The interpretation of Qur'an along 14 centuries has been a male expounding and some made-up narratives were accepted as Prophet's traditions. Furthermore foreign cultures penetrated into islamic teachings. Attaining of Turkish woman the rights that women have in the modern world, is due to Mustafa Kemal Atatürk, the founder of Turkish Republic. We have to stand as protector to the rights which Atatürk caused Turkish woman to get.

Key Words:

Turk, Woman, Islam, Ataturk.

К Вопросу о Правах Турецких Женщин

Али САРЫКОЙУНЧУ

Отдел Истории Университета Османгази

РЕЗЮМЕ

Турецкая женщина достигла своих человеческих прав не так легко. Мы можем видеть это в историческом процессе. Турецкая женщина, в начале стоящая наравне с мужчиной, потом была оттолкнута на один шаг назад.

В предисламский период положение женщины в тюркском обществе была гораздо лучше, чем в других обществах. Мы можем даже сказать, что она имела больше прав чем сегодня. Ущемление прав женщины начинается с принятием Ислама. Главная причина заключается в неправильной интерпретации исламских учений, а также в том, что некоторые вымышленные слова были ложно приписаны пророку Мухаммеду. Кроме того, здесь играл роль и влияние в Исламе чуждых культур.

Турецкая женщина достигла прав женщины современного мира благодаря основоположнику Турецкой Республики Мустафа Кемалью АТАТЮРКУ. Мы все должны стоять на защите прав, которые Турецкая женщина приобрела при покровительстве великого Ататюрка.

Слова-Ключи:

Турчанка, Женщина, Мусульманство, Ататюрк

MUSA CARULLAH BİGİYEF

-Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri-

Hamdi MERT

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayınlar Genel Müdürü

ÖZET

Musa Carullah Bigiyef yenilikçi, mücadeleci, araştırmacı, velüd bir Türk-İslâm bilginidir.

Rusya içerisindeki Türk topluluklarının problemleri bir döneminde yaşamıştır. Rusların, özellikle 1905 ve 1917 devrimleri dönemlerinde Rusya'da yaşayan azınlıklara bazı dahilî hak ve hüriyetler va'detmeleri sebebiyle "Müslüman-Türk" topluluklarına yeni haklar verilmesi istikametinde ilmî, siyasî ve kültürel çalışmalar yapmıştır.

Rusya içerisinde hizmet etme imkânı kalmayınca bu ülkeyi terketmiş; ilmî araştırmalarını ve siyasî çalışmalarını Rusya dışında sürdürmüştür. İlmî araştırma maksadıyla uzun seyahatlara çıkmış; Fıkıh, Tefsir, Hadis başta olmak üzere genel İslâmî konularda 120 civarında eser vermiştir. Dinî ilimler alanında özgün fikir ve teklifleri olan Bigiyef-benzer bazı yenilikçi ilim adamlarının aksine- selef alimlerinin re'yelerini tamamiyle reddetmemiş ama onları bilimsel olarak eleştirmiş ve bu konularda yeni görüş ve teklifler getirmiştir.

O'nun, din ilimleri alanındaki kendine mahsus, özgün fikirlerinin tanınması, düşünce hayatımıza yeni bir zenginlik katacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Bigiyef, İslâm'da Yenileşme, Türk-İslâm Kongreleri

GİRİŞ

Musa Carullah Bigiyef, Kazanlı Türk-İslâm bilgini, fikir ve aksiyon adamı, müellif, müceddid, araştırmacı.. 1875 yılında Rusya'nın Rostov-Na-Don şehrinde doğdu.

Bigiyef, Türk dünyası -ve toplulukları-nın en problemleri zamanında yaşamıştır. Doğduğu toprakların Rus Çarlığı'nın işgali altında olduğu bir dönemde dünyaya gelmiş; Kazan Türklüğü'nün geleneksel kültür ortamında yetişmiş; Buhara'da Arapça, Farsça ve İslâmî ilimleri tahsil etmiş; orada -ve döndüğü zaman Kazan'da- yenilikçi İslâm alimleri ve fikirleriyle tanışmış, Rusya'da (Petersburg), mevcut İslâmî eğitimine modern batı eğitimini de katmış, nev'i şahsına münhasır araştırmacı, mütefekkir, mücadeleci bir Türk-İslâm alimidir.

Önceleri kendisini Kazan Türklüğü'nün uyanışı ve Rusya müslümanlarının kurtuluşu idealine kapırmış; bu maksatla Rusya içerisinde mücadeleler vermiş; makaleler, kitaplar, gazeteler yayınlamış; dersler vermiş; konferanslara, kongrelere, şûralara katılmış; emsali fikir-düşünce ve din adamlarının aksine Rusya'yı terketmemiş, kendi toplumu ve diğer Türk toplulukları için Ruslardan bazı haklar ve ödünler koparmaya çalışmıştır. Bu konuda bazı mesafeler almış ise de, sonunda bunların geçici olduğunu anlamış ve Rusya'yı terketmek zorunda kalmıştır. Hayatının bu döneminde kendisini ilmî araştırmalara vakfetmiş; o dönemde büyük ilim ve kültür merkezleri olan İstanbul, Kahire, Bağdat, Şam, Meşhet, Tebriz, Tahran, Necef, Bombay, Berlin, Helsinki gibi şehirlerde bulunmuş; buralarda o dönemin şarkı ve garbı tanıyan büyük bilginleriyle tanışmış; çoğu İslâmî konularda araştırmalar yapmış; bir kısmı basılmış 120 civarında eser vermiştir. Bigiyef'in bu seyahatları Ek: 1 'deki haritada tarihleriyle birlikte gösterilmiştir.

Bigiyef Kazan'da, Buhara'da ve Kahire'de bulunduğu sırada o devrin yenilikçi müslüman, düşünür ve din adamlarıyla karşılaşmış ve onlardan etkilenmiştir. Fakat kendilerine yenilikçi/müceddid sıfatı verilen birçoklarının aksine Bigiyef, yenilikçi fikirlere karşı çıkanlarca dahi bütünüyle reddedilmemiştir. Zira o, bir taraftan din anlayı-

şında yeni fikirler ve içtihatlar arayışına girerken, selef alimlerinin görüşlerini ve geleneksel İslâm anlayış ve yorumunu -eleştiriye tabi tutmuşsa da-reddetmemiştir.

Musa Carullah Bigiyef, çileli, problemleri son dönem Türk Tarihi içerisinde Türk ve İslâm âleminin uyandırılması için iyi niyetli, orijinal ve içtihat derecesinde fikirler ortaya koymuş velûd bir yazar; mücadeleci bir Türk-İslâm büyüğüdür. Son dönem alimlerimizin birçoğu gibi araştırılmamış ve gözden kaçmış bir mütefekkir şahsiyettir. "**Rahmet-i İlâhiyyenin Umumiliği Mes'alesi**" gibi sınırlı bir kaç konuda eleştiri almış olması onun -ve fikirlerinin- bütünüyle reddedilmesine sebep olmamalı; aksine re'y ve teklifleri değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.

Bigiyef'i araştırmak ve anlamak, bir Türk büyüğüne vefakârlık göstermekten ibaret kalmayacak, günümüz problemlerine çözüm arayışlarına da büyük ölçüde ışık tutacaktır.

ÖĞRENİM HAYATI

Musa Carullah Bigiyef'in babası Yârullah Efendi, annesi aynı yerde bir din adamı olan Habibullah Efendi'nin kızı Fatma Hanımdır.

İlk öğrenimini annesi Fatma Hanım'dan aldı. 11 yaşında Rostov Rus Teknik devlet Lisesi'ne girdi. Yüksek öğrenimini bu liseyi bitirdikten sonra Buhara'da yaptı. Buhara'da Farsça, Arapça ve İslâm ilimlerini öğrendi. Bu tahsili esnasında yenilikçi İkrâm Efendi ve İvaz Efendi'den fıkıh ve felsefe; Şerif Efendi'den matematik ve astronomi dersleri aldı. Oklid, Pisagor, Arşimed, Eflâtun, Aristo, Descartes, Bacon ve fikirlerini öğrendi. Rusça bilmeyen hocaları için matematik alanındaki bazı eserleri Rusça'dan Türkçe'ye çevirdi.

Buhara'da din ilimleri yanında felsefe, matematik ve astronomi alanlarında da derinleşen Bigiyef; tahsilini ilerletmek üzere lise tahsilini tamamladığı Rostov'a, oradan İstanbul'a geldi. Burada önce Mühendislik Mektebi'ne kaydoldu. Ancak, yakınlarının ve hocalarının tavsiyesiyle tekrar İslâmî ilimler tahsiline yöneldi. İstanbul'dan aynı amaçla Mısır'a geçti. Kahire el-Ezher Üniversitesi'ne kaydoldu. Bir süre sonra bu okul-

dan da ayrıldı ve tahsilini özel araştırma ve çalışmalar yaparak sürdürdü. Muhammed Abduh'un derslerine devam etti. Mısır Millî Kütüphanesinde Kur'an tarihi üzerine araştırmalar yaptı.

Mısır'dan Hicaz'a geçti. Mekke ve Medine'de iki yıl dinî araştırmalar yaptıktan sonra Hindistan'a intikal etti. Hintli alimlerle görüş alış-verişinde bulundu. Deoband İslâm Üniversitesi'nde altı ay süreyle ilmî çalışmalar yaptı.

Hindistan'dan tekrar Kahire'ye dönen Bigiyef; üç yıl burada kaldıktan sonra, önce Beyrut'a, oradan Şam'a gitti. O dönemin bu ilim merkezlerinde de kezâ araştırmalar yaptı.

Onbir yıl süren bu seyahatlardan sonra 1904 yılında bir bilgin kişi olarak, doğduğu topraklara/Kazan'a döndü. Bigiyef, bu seyahatları şu sözleriyle değerlendirir:

"-Büyük ümitlerle İslâm âlemini gezdim. Buhara, Türkiye, Mısır, Hicaz, Hint ve Şam diyarlarında dolaşım. Dinî medreselerin herbirini gördüm. Fakat vatanıma maalesef tamam-ı hayretle döndüm" (Bigiyef 1907; Görmez, 1994'den).

1904 yılında Arapça, Farsça ve İslâmî ilimleri öğrenmiş olarak doğduğu topraklara/vatanına dönen Musa Carullah Efendi, burada **"Tarih'ü-l-Kur'an ve'l-Mesahif"** adlı eserini yazdı ve büyük takdir topladı (Görmez, 1994).

1905 yılında Kahire'de tanıştığı İbrahim Şevket Kemal Efendi'nin kızkardeşi Esmâ Aliyye Hanım ile evlendi.

Musa Efendi ilim tahsiline doymayan bir kişi idi. Nitekim sekiz çocuk sahibi olduğu bu mutlu evlilikten sonra da eşini ve çocuklarını annesine bırakarak Petersburg Rus Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Bir taraftan hukuk tahsili yaparken, diğer yandan özel çalışmalarıyla Arapça ve İslâmî bilgilerini artırmaya devam etti (Taymas, 1958; Görmez, 1994'den; ve Togan 1947).

MÜCADELESİ

Rusya'da 1905 yılında patlak veren ihtilâl, Musa Carullah Efendi *-ve Kazan Türkleri-* 'nin hayatında bir dönüm noktası oldu. Zira bu ihtilâlden sonra Rusya'nın otokratik devlet yapısı meş-

rutî monarşiye dönüşmüş ve Rus halkıyla beraber Rusya dahilindeki Türklere de bazı siyasî-dinî hürriyetler verileceği ümidi doğmuştur. Bunun üzerine Kazan Türkleri, Musa Carullah Bigiyef ve emsâli din ve fikir adamlarının öncülüğünde kapsamlı bir faaliyet başlatmışlardır.

Musa Carullah Bigiyef, bu amaçla Ülfet Gazetesi'nde yazılar yazdı. Bu gazetede ve diğer yayın organlarında yazdığı fikrî yazılarla Kazan Türklerinin fikrî uyanış dönemine önemli katkılarda bulundu. Bu dönemde gerçekleştirilen beş büyük kurultayın öncüleri arasında yer aldı (Hee-Soo-Lee, 1988; Görmez, 1994).

1906 yılında yapılan Nijni Novogorod Müslüman Kurultayında baş kâtiplik yaptı ve bu kurultayın zabıtlarını **"Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmî Nedveleri"** adıyla yayınladı. Aynı yıl içerisinde aynı şehirde gerçekleştirilen 3. kurultayda, kurulmasına karar verilen siyasî partinin yönetiminde yer aldı (Devlet, 1985).

Bu faaliyetler Rus Çarlığı'nı rahatsız etti. Ülfet Gazetesi kapatıldı ve baskı dönemi tekrar başladı (Togan, 1947).

Musa Efendi bu dönemde de boş durmadı ve kitaplar yayınlamaya başladı. Bu sırada yayınladığı yirmi kadar eserin en önemlileri, dipnot ve şerhlerle kendi müktesebâtını da kattığı Endülüslü alim Şatıbî'nin **"el-Muvafakat"** ile bizzat kaleme aldığı **"Kavaid-i Fıkhiyye'dir"** (Şura,1909). Kendisine ayrıca Rusya'da yaşayan müslümanlar için **"Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye"** hazırlaması görevi de verilmiştir.

Musa Carullah 1910 yılında Orenburg Huseyniye Medresesi'nde Arapça ve dinler tarihi dersleri vermeye başladı. Bu derslerdeki kendine mahsus yenilikçi fikirleri ve **"Şura Dergisi"nde** yayınladığı aynı istikametdeki görüşleri sebebiyle buradaki hocalığından ayrılmak zorunda kaldı. Aynı yıl içerisinde Finlandiya'ya geçti. Burada **"Uzun Günlerde Oruç, Kuzey Kutbunda Akşam, Yatsı ve Sabah namazlarının nasıl olacağı"** konusunda araştırmalar yaptı ve gözlemlerde bulundu (Bigiyef, 1911).

1913 yılında Petersburg'ta Emanet Matbaası'nı kurdu (Türk Yurdu, 1329).

1914'te yapılan Rusya Müslümanları IV. Kurultayına iştirak etti. Bu kurultayda Sadri Maksudî, Rızaeddin Fahrettin ve Ali Merdan da vardır (Türkyurdu, 1331). Bu aktif siyasî faaliyetlerini sürdürürken Bigiyef fiilî-ilmî çalışmalarından da geri durmamıştır. Matematik ve Astronomi alanlarında araştırmalar yapmış, ay ve güneş tutulmalarını gözlemlemek için uzun seyahatler yapmıştır. Bu seyahatleri sırasında tutuklanmış, dört ay süreyle tutuklu kalmıştır.

1917 yılında toplanan "**Rusya Müslümanları V. Büyük Kongresi**"nde Divan Başkanlığı'na getirilen Bigiyef, kongre sonunda oluşturulan on kişilik Millî Şura'ya seçilmiştir. Bigiyef'in kongre'ye sunduğu tebliğler büyük tartışmalara sebep olmuş, "**Kadın Hakları**"na dair tebliği kongre tarafından kabul edilmiştir.

Musa Carullah Bigiyef'in asıl aktif siyasi hayatı 1917 Bolşevik ihtilaliyle başladı. Bolşevikler, 1917 ihtilâlden sonra Rusya içindeki asıl ve azınlık toplumlara hürriyet ve istiklâl vereceklerini büyük gürültülerle ilân etmişlerdi. Musa Efendi, bu vaadlere inananlar arasındaydı. Fakat çok geçmeden bu vaadlerin bir aldatmacadan ibaret olduğu anlaşılmiş, yoğun baskı dönemi yeniden başlamış ve Musa Efendi'nin çevresindeki birçok vatanperver Rusya'dan kaçmak zorunda bırakılmışlardır. Musa Carullah, her şeye rağmen Rusya'yı terketmedi, hatta komünist yöneticilere yakın durmaya çalışarak onlardan Türk toplumu için kendi ifadesiyle " **faydalar koparmaya**" çalıştı.

Nitekim 1918'de Petersburg'ta "**el-Minber**" dergisini çıkarmayı başarmış ise de, ancak derginin yayınına kısa zamanda son verildi. Bunun üzerine Petesburg'tan gelen din ve ilim adamlarıyla ilmî çalışmalar yaptı (Carullah, 1933).

16-20 Eylül 1920 tarihleri arasında "Ufa"da toplanan ve Ziyaeddin Kemali, Kırım Müftüsü İbrahim Efendi ile birlikte binlerce kişinin iştirak ettiği "**Ufa Kongresi**"ne Musa Efendi de katıldı. "**Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Müracaat**" adlı, küçük fakat önemli eserini bu sırada kaleme aldı. Bigiyef, bu eserinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Türkiye ve dünya müslümanları hak-

kında teklifler sunmuş ve bu tekliflerini T.B.M.M'ne göndermiştir (Togan, 1945).

Musa Carullah, kendisini artık Rusya'daki soydaşlarının problemleri ile sınırlı saymadı ve bütün Türk ve müslümanların mes'eleleriyle ilgilenmeye başladı. Nitekim aynı yıllarda "**İslâmiyetin Elifbası**" diye bir eser hazırladı. "**Anayasa**" üslûbunda kaleme aldığı kitapta "**Hilâfet**", "**İnsan Hakları**", "**Kadın Hakları**", "**Harp Hukuku**" ve devletlerarası "**Sözleşmeler**"e yer verdi. Bigiyef bu eserini Ufa Ulema Meclisi'nde sundu ve Meclise katılanların takdirini aldı. Eser, çoğaltılarak Türkistan, Afganistan, Kâşgar ve Türkiye'ye gönderildi. Rusya'da matbu hale getirilemeyen eser, Finlandiya'daki Kazanlı Türkler vasıtasıyla 1923 yılında Berlin'de bastırıldı.

"**Dinî, Edebî, İctimaî, Siyasî Meseleler ve Tedbirler Hakkında İslâm Milletleri**"ne adı ile

bastırılan eserin gelirleri, I. Dünya Savaşı'nda şehit düşen Türk askerlerinin yetimlerine bağışlanmıştır. Musa Carullah bunu *-eseri, Çanakkale'de savaştan Türk askerinin şerefine telif ettiğini de belirterek*' eserin kapağında ifade etmiştir (Bigiyef, 1997).

Eser, kısa zamanda Rusya'da yankılandı ve Musa Efendi Moskova'da hapse atıldı (Taymas, 1958). Bu durum Türkiye'de ve "Batı"da tepki topladı. 3 ay sonra hapisten çıkarıldı ise de, Moskova dışına çıkmasına izin verilmedi.

1925 yılında Kırım'a geçmeye muvaffak oldu. 1926'da Mekke'de toplanan "**Bütün Dünya Müslümanları Kongresi**"ne Kâşgarlı Müslümanlar adına bağımsız delege sıfatıyla katıldı. Bu kongrenin zabıtlarını "**El-Mu'temeru'l-Mekkî ve Küllü-ma Cera fihi ve Küllü Mesalihihî**" adıyla yayınladı (Carullah, 1933). Dönüşte İstanbul ve Ankara'ya uğradı. Ankara'da devlet ricali ile görüşmeler yaptı. TB.M.M'ni ziyaret ederek toplantıları izledi. Buradan Mısır'a geçti ve Kahire'de toplanan "**Hilâfet Kongresi**"ne katıldı.

1927 yılında Hac maksadıyla Suudi Arabistan'a geçti. Giderken İstanbul'a uğradı ve "**Şeriat-ı İslamiye Nazarında Müskira**" adlı eserini yayınladı. Dönüşte ise Kudüs'te yapılan II. Hilâfet Kongresi'ne iştirak etti.

RUSYA DIŞINDAKİ HAYATI

Bu yıllarda Rusya'da muhalif görüşlere izin verilmez olmuştur. Türk aydınları yakalanarak sürgünlere gönderilmektedir. Musa Efendi, artık Rus yönetiminden bir şey koparılamayacağını, aksine hayatının tehlikede olduğunu anlamıştır. Bunun üzerine 1930 yılının son aylarında Rusya'yı terketti. Önce Kâşgar'a, oradan Afganistan'a geçti. Hindistan'ın Bombay şehrine, oradan da Mısır'a geçmesi aynı yıl içerisinde gerçekleşmiştir. Mısır'da da kısa bir süre kalan Musa Efendi, 1932 yılında Finlandiya'ya gitmeye karar verdi. Bu ülkeye giderken Ankara'ya uğradı. Ankara'da I. Türk Tarih Kongresi'ne katıldı. Büyük müfessir Elmalılı Hamdi Yazır ile görüştü (Uralgiray, 1975) ve Finlandiya'ya geçti. Orada da fazla kalmadı. 1933 yılında Berlin'e geçti, orada bir matbaa kurdu ve kendi ifadesiyle;

"-Büyük inkılâp tufanlarıyla fikirleri ve kalemleri boş kalıp, lisanları susmuş olan içtihad ehli'nin eserlerini basabileceğini ilân etti (Görmez, 1994). Burada peşi peşine kendi eserlerini bu matbaa vasıtasıyla neşretmeye başladı. Fakat kaderin bir cilvesi olarak bir süre sonra, Berlin'den de ayrılmak zorunda kaldı.

1934 yılında tekrar Finlandiya'ya döndü. Oradan İstanbul yoluyla İran'a geçti. "**Şia**", "**hadis**" ve "**fıkıh**" kitapları üzerinde araştırmalar yaptı. Meşhed, Tebriz ve Tahran'da bulundu. Oradan Bağdat'a geçti. Bağdat'ta "**İmam-ı Azam**"a mücavir oldu (Hakim, 1950). Suriye'ye geçmek istediye de sınırdan geri çevrildi. Oradan çileli bir kara yolculuğundan sonra Cizre, Mardin ve Adana üzerinden İstanbul'a geldi.

1935 yılında tekrar Kahire'ye döndü. "**El Ve-şîa fi Nakd-i Akaid-i Şia, Nizamü-t Takvim fi-İ İslâm, Nizam-ün' Nesi' İnde'l Arabi ve Eyyâmü Hayatin Nebî**" adlı eserlerini birbirini takiben yayınladı (Görmez, 1994).

1937 yılında Hindistan'a, oradan Japonya'ya, Çin, Cava ve Sumatra'ya seyahat etti. 1939'da tekrar Hindistan'a, oradan Afganistan'a geçti. Pe-

şâver'de İngilizler tarafından iki yıl süreyle hapsedildi. Hapisten çıktıktan sonra 1945 yılına kadar Afganistan'da göz hapsinde tutuldu. Bu süre zarfında sekiz ayrı eserini yayınlama imkânı buldu (Taymas, 1958).

1946 yılında Delhi'ye, oradan Bombay'a geçti.

Bu uzun yolculuklar Musa Carullah'ın sağlığını iyiden iyiye bozmuştur. 1947'de Kahire'ye döndü. Sıhhati biraz düzelince Rusya'ya gitmek üzere Mısır'dan İstanbul'a hareket etti. İstanbul Guraba Hastanesi'nde bir süre tedavi edildikten sonra Ankara'ya geldi (Özbay, 1947). Tekrar İstanbul'a döndü ve 1947-48 yılının kışını İstanbul'da geçirdi. 1948 yılında Kahire'ye döndü ve 28 Ekim 1949 yılında vefat etti.

FİKİRLERİ

Musa Carullah Bigiyef, Türk kültür tarihinde *-kendine mahsus fikrî çizgisi ile yer alan-* nev'i şahsına münhasır bir kişiliktir. 120 civarında eser veren velûd bir yazar; fıkıh *-ve usul-*, Kur'an ve tefsir, sünnet *-ve hadis-* kelâm ve tasavvuf konularında yeni fikirler ortaya koyan yenilikçi *-fakat selef ulemasını reddetmeyen-* bir mütefekkir; uzakdoğudan Avrupa'ya çok az insanın katlanabileceği ilim yolculuklarına çıkan bir araştırmacı; Kazan Türklüğü ve Türk dünyası için yapılan siyasî çalışmalara, kongrelere, şûralara öncülük eden bir aksiyon adamı; kısaca Türklüğe tutkun, kendisini Türk dünyasının bütünleşmesine ve büyümesine adayan bir idealist şahsiyettir.

Musa Efendi kendi kaynaklarımızı incelemekle kalmamış; Rus ve Batı alimlerinin *-ve müsteşriklerin-* İslâmîyet ve İslâm ülkeleri konusundaki fikirlerini de incelemiş; bunları değerlendirmiş; fikrî şahsiyetinin oluşmasında bu görüşlerden yararlanmış (Tasvir Gazetesi, 1947).

1- Kur'an ve Kur'an İlimleri Konusundaki Fikirleri

Musa Carullah'a göre Kur'an kâinatın *-ve varlık âleminin-* bir aynası, izahı ve tefsiridir. İslâm âleminin fikrî durgunluğunun sebebi, Kur'an-ı

Kerim'in sınırsız tekâmül kudretini idrak edip, hayatı o istikâmete yönlendirmek yerine, yaşadıkları devrin anlayış seviyesi içine hapsetmektir (Tasvir Gazetesi, 1947). Cenab-ı Hakk'ın koyduğu hükümler, onu tefsir eden insanların yorum ve fikirlerinden şüphesiz daha geniştir. Kur'an-ı Kerim'i her devrin yeni ihtiyaç ve şartlarına ve her devrin bilimsel seviye ve anlayışına göre yorumlamak yerine yaşanan hayatın gerisinde kalan mevcut tefsir ve fetvalarla yetinmek herşeyden önce Kur'an'a ve İslâm'a karşı bir bühtandır.

O, bu anlayışla Kur'an'ın her dönemde ve her toplumun kendi dilinde tefsir ve tercüme edilmesinin dinî bir gereklilik olduğunu belirtir. Musa Carullah bu amaçla Kur'an-ı Kerim'i Kazan Türkçesi'ne tercüme etmiş, fakat bastıramamıştır. Bilâhare Hindistan'da bulunduğu sırada 6 ciltlik yeni bir tefsir hazırlamış, maalesef onu da bastıramamıştır.

Gurbet hayatının büyük kısmını geçirdiği Kahire'de ilk çalışmaları Kur'an ve Kur'an ilimleri üzerine olmuştur. Nitekim Endülüs'lü kıraat alimi Ebu Muhammed Kasım eş-Şatbî'nin "**Akiletü'l-Kasâid fi-Esne'l-Makâsîd**"; "**Nazmâtü'z-Zahr fi-Tadâdi'l-Ayâti ve's-Süver**" eserleri ile manzum bir eser olan "Eş-Şatbiyye" ve Cezerî'nin "**Tayyi-bâtü'n-Neşr fi-Kıraati'l Aşr**" adlı Arapça eserlerini şerh etmiştir. Yine Kahire'de Arapça olarak hazırladığı Kur'an tarihine dair "**Tarihü'l-Kur'an ve'l-Mesahif**" adlı eserini Kazan'a döndükten sonra bastırmıştır.

"**Kitabü'l-Mesahif**" ve "**Mesahifü'l-Emsâl**" onun yine Kahire'de hazırladığı Kur'an ilimlerine dair iki ayrı eseridir. Musa Efendi bu eserlerini de bastıramamış, fakat Mısır Millî Kütüphanesine el yazması olarak bağışlamıştır (Görmez, 1994).

2- Fıkıh ve Usul Konusundaki Fikirleri

Bigiyef, fıkıh ve fıkıh usulü konusunda 28 ayrı eser vermiştir. "**Fikhü'l-Kur'an**" adlı eseri onun Kur'an fikhini yani doğrudan Kur'an'dan istimbât edilen fikhî hükümleri kritize eden ilk eseridir (Togan, 1948). Bilâhare kaleme aldığı "**İfa-dâtü'l-Kiram fi Şerh-i Ehadis-i Büluğü'l-Me-**

râm" adlı eseri ise İbnü Hacer el-Askalani'nin "**Bülûgu'l-Meram Min Edilleti'l-ahkâm**" adlı eserinin şerhi olup sünnetten istinbât edilen fikhî hükümleri ele alan eseridir.

"**Usulu'l-Fıkıh ve Menâbiuhu**" eseri onun fıkıh usulü konusundaki önemli eseridir, "**El-Usu-lü'l-Celâliyye**" adlı eseri de keza usul konusunda kaleme aldığı bir önemli eseridir.

İslâm alemindeki Mukayeseli İslâm Hukuku ve fikhın kodifikasyonu çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Bu amaçla 1946 yılında Hindistan'da (Bombay) "**Kanûnü'l-Medeniyyi'l-İslâmî**" adlı eserini neşretmiş; Arapça olarak kaleme aldığı bu önemli eserini TC. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye ithaf etmiştir.

"**Kavaid-i Fikhiyye**" adlı eseri ile Bigiyef, Ahmet Cevdet Paşa'nın "**Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**"sinin genel kurallara dair 100 küllî kaidesi ile kendisinin tedvin ettiği fikhî hükümlere dair 101 kaideyi kaynaklara dayanarak izah etmiştir.

Musa Carullah'ın usul anlayışı lafızlara bağlı kalmamak; gerek Kur'an, gerek sünnet fikhında Şari'in muradını *-ve maksadını-* bulmaktır.

Şari'in maksad *-ve muradı-* ile toplumun maslahatı paralel olmalıdır. O'na göre maslahat önemli bir fıkıh kaynağıdır. Ameller mutlaka hayatî bir maslahat ile meşrû olur (Bigiyef, 1907).

Musa Carullah, İslâm ahkâmını;

- Ahkâm-ı ibtidaiyye
- Ahkâm-ı vifakiyye

olarak ikiye ayırır ve teabbüdî hususlar olan ahkâm-ı ibtidaiyyenin değişmez olduğunu; ahkâm-ı vifakiyye olarak isimlendirdiği muamelât hükümlerinin ise değişkenliğini ifade eder.

Bigiyef, muamelâtın insan ve toplumun ihtiyaç ve şartlarına, bu ihtiyaç ve şartların gerektirdiği maslahata göre değişeceğini; bu sebeple her toplumda ve her dönemde o toplumun ve o dönemin ihtiyaç ve şartlarının gerektirdiği maslahata uygun içtihatlar ve istimbâtlar yapılması gerektiğini ifade eder. Bu maksadla sosyal kanunlar ve tabiat kanunları dediği "**Sünnetullah**"ı da "**Edille-i Şer'iyye**" içerisinde sayar (Görmez, 1994).

3- Sünnet ve Hadis Alanındaki Fikirleri

Musa Carullah, sünnet ve hadis alanında da kendine mahsus özgün fikirler ortaya koymuştur. İmam Malik'in "El-Muvatta"nı 1910 yılında; İbni Hacer'in "**Bülûğü'l-Meram Min Edilleti'l-Ahkâm**" adlı eserini ise 1916 yılında şerhetmiş ve bastırmıştır.

"Kitâbü's-Sünne" adlı eserini ise 1945 yılında kaleme almıştır.

Musa Carullah, hadis usûlünde Ravi'nin "**adi**" ve "zabt" sahibi olmasının araştırılmasından önce metin tedkikini esas alır (Bigiyef, 1907). Yani ravi'nin sîkalığından önce rivayetin akli verilere, vakia ve gerçekliğe uygun olup olmadığını araştırılmasını ister. Bigiyef'e göre bir rivayeti fikirsiz ve mülâhazasız kabul etmektense, onu akli ve fikrî mülâhaza sonunda reddetmek daha evlâdır (Bigiyef, 1907).

Bigiyef, Hz. Peygamberin din olarak getirdiği her şeyin "**sünnet**" mefhumu içerisine dahil olduğunu kabul eder. O'nun anlayışına göre Kur'an da, sünnet kavramı içerisinde kabul edilmelidir.

4- Kelâm Konusundaki Fikirleri

Musa Carullah, kelâm ilmini ve kelâmcıları ağır şekilde tenkit etmiştir.

O'na göre kelâmcılar, delilleri kendi hevâlarına tâbi kılmışlar; şer'i nasları zannî delillerle te'vil etmişlerdir. Bu suretle ulaştıkları kanaatlarını kabul etmeyen insanları ise, ya tekfir etmişler veya sapıklıkla suçlamışlardır (Bigiyef, 1912).

5- İslâm Anlayışı

Din iyi anlaşılırsa, toplumu ileriye götürür, yanlış din anlayışı ise toplumun ruhunu dumura uğratar (Bigiyef, 1907).

Musa Carullah Bigiyef'e göre dinde iman ve ibadet dünyaya ve yaşanan hayata dönüktür. Ahlâkî olgunluğa götürmeyen iman ve ibadet makbul değildir. İmanın da ibadetin de hedefi dünyaya ve sosyal faydaya medar olmaktır. Cennet arzusu ve cehennem korkusuyla yapılan ibadet murad-ı ilâhiyyeye uygun değildir. Bu amaçtan gafil olarak yapılan ibadet, şekli ibadettir ve insanı yü-

celtmez. Dinin hedef aldığı ruhî yücelikten; ahlâkî fazilet ve olgunluktan uzak olarak ibadet edenler, ibadetlerini bir şekli teminat olarak gördüklerinden ecir ve olgunluk kazanmaktan öte günah işlemiş sayılırlar.

Dinin hareket noktası ve amacı iyi anlaşılırsa, hem akla, hem kalbe güven ve yücelik verir. Yanlış din anlayışı ise toplumun ruhunu katleder. İslâm milletlerinde görülen buhranların sebebi bu yanlış din anlayışıdır.

6- Aristo Mantığı- Kur'an Mantığı

Bigiyef, Aristo mantığını tenkid etmiştir. Ona göre müslüman bilginler arasında İmam Gazali'ye kadar red ve zemmedilen Aristo mantığı, Gazali tarafından öncekilerin aksine benimsenmiş ve Gazali'den itibaren *-adeta-* İslâmleştirilmiştir. İslâm âleminde Gazali'den sonra aklın ve aklî ürünlerin duraksamasının ve donuklaşmasının sebebi budur. Zira Aristo mantığı, zihni hatadan koruyan bir savunma mantığıdır. Bu mantık kendi zamanı itibariyle bir kıymettir ama onun kıymeti artık kendi döneminde kalmıştır. Onun yerine insanı aramaya, keşfetmeye ve bulmaya teşvik eden Kur'an mantığını koymak lâzımdır. Kur'an mantığı, korumacı, pasif Aristo mantığının aksine aktif, aksiyoner bir mantıktır. Usulcülerimizin, fıkıhcılarımızın ve kelâmcılarımızın en büyük hataları, aktif ve aksiyoner Kur'an mantığı yerine, koruyucu ve savunmacı Aristo mantığına sığınmalarıdır (Görmez, 1994).

7- Aklın ve Fikrin Hürlüğü Konusundaki Fikirleri

Bütün dünyada *-ve özellikle doğu ülkelerinde ve islâm dünyasında-* pozitif bilimlerin aksine sosyal bilimler gelişmemiştir. Zira, pozitif bilimlerde "**hür**" olan akıl, sosyal bilimlerde hür olma özelliğini kaybetmektedir. Bunun sebebi sosyal olaylarda nefis, kibir, hırs, ideoloji, menfaat gibi sübjektif unsurların öne çıkmasıdır.

Bu sübjektiflik sebebiyle "**hür fikir**" örtülü kalmaktadır. Fikir, zihinde depolanmış bilgileri zamanı gelince hatırlamaktan ibaret değil, bilgi-

lerden neticeler çıkarmaktır. İslâm tarihinin ilk dönemlerindeki eşsiz ilim hamlesi bu fikir hürriyeti sayesinde gerçekleşmiştir.

8- Kadın Hakları Hususundaki Fikirleri

Kadın hakları konusu İslâm âleminde de, bütün insanlık âleminde de henüz halledilebilmiş değildir (Bigiyef, 1933). İnsanlığın bilim ve teknikte katettiği mesafe ve başarıyı, sosyal olaylarda gösterememesinin sebep ve sonuçlarından biri de kadının hak ettiği yerde olmamasıdır. Musa Carullah, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki kadınlarla ilgili hükümlerin yanlış yorumlandığını; İslâm hukukunda miras, şahitlik, örtünme ve nikâh konusundaki yanlış uygulamaların Kur'an'ı anlamamaktan doğduğunu uzun uzun anlatır.

Ona göre ilmi, içtimâî ve siyasî sükûtumuzun en büyük sebebi, milletin anası olan kadını lâyık olmadığı bir dereceye indirmemizdir. Zira "**Hatun sefil olursa, ümmet rezil olur; hatun dîn olursa, ümmet zebûn olur.**"

Bigiyef, daha 1916 yılında kadın hakları konusunda kapsamlı bir rapor hazırlamış ve bu raporu "**Kazan Türkleri Kongresi**"ne sunmuştur. Aynı rapor 1917'de toplanan "**Umumî Rusya Müslümanları I. Kongresi**"ne de sunulmuştur (İlgar, 1990).

Bigiyef'in daha Rusya'da iken bastırıldığı "**İslâmın Elifbası**" kitabının 122-159. maddeleri kadın haklarına dairdir.

Musa Carullah Bigiyef, 1916 yılında "**Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun**" isimli kitabını kaleme almış, bu kitabını 1933 yılında Berlin'de bastırılmıştır.

9- Rahmet-i İlâhiyye'nin Umumiyyeti Meselesindeki Görüşleri

Musa Carullah Bigiyef'in kendine mahsus orijinal görüşlerinden birisi de rahmet-i ilâhiyenin umumiliği meselesidir. Ona göre ilâhî rahmet herkesi kuşatır. Hiç kimse ebediyen cehennemde kalmaz. Zira cehennem ebedî değildir. İnsanla-

rın sonsuza dek cehennem ateşinde yanmaları ilâhî rahmetin genişliğine münâfîdir. Kemâle ermeyen akıl mazurdur. Mazur olan insandan teklif sâkıt olur.

Bigiyef, bu fikirlerini Rusya'dan henüz ayrılmadan önce gençlik yıllarında Orenburg Hüseyniyye Medresesi'nde verdiği derslerde konuşmaya başlar. Bu konuda Kazan'da yayınlanan "**Şûra**" mecmuasında 2 makalesi yayınlanır.

Bigiyef'in bu görüşleri tepki ile karşılanmıştır. Nitekim İdil-Ural Müftüsü Rızaeddin Efendi, Musa Carullah'ın hemen hemen bütün görüşlerini kabul etmesine karşılık, bu husustaki kanaatlarına karşı çıkar ve "**Rahmet-i İlâhiyye Meselesi**" adındaki bir kitapçıkla bu yaklaşımı eleştirir (Fahredden, 1911). Kırım Türklerinin büyük düşünürü ve Bigiyef'in çağdaşı İsmail Gaspıralı ise, tartışılan bu konuyu "**zamansız bir gündem**" olarak değerlendirir (Görmez, 1994).

Bigiyef, bilâhare "**Rahmet-i İlâhiyye Burhanları**" ve "**Akide-i İlâhiyyelere Bir Nazar**" isimli kitaplarını kaleme aldı. Bu kitaplar da değişik dozlarda tenkid edilmiştir.

Büyük Türk-İslâm düşünürü Musa Carullah'ın bu yaklaşımlarının en güzel yorumunu Hilmi Ziya Ülken yapmıştır. Hilmi Ziya Ülken'e göre Carullah, bu konuya, Rusya'da yaşayan müslümanlarla Ruslar arasındaki dinî gerginliği gevşetmek ve müslümanlar arasında dinî toleranssızlığı azaltmak amacıyla girmiştir (Ülken, 1996).

10- İslâm Aleminin Geri Kalışımın Sebepleri ve Taklid Hastalığı

Musa Carullah, İslâm aleminin geri kalışımın sebeplerini şöyle özetler:

a) Geri kalışımın en büyük sebebi İslâmiyeti pratik hayattan ayırma yanlışlığıdır.

Ona göre ilmin de, dinin de ölçüsü amelî fayda, içtimâî menfaat ve maslahattır. Bu ölçülerden uzaklaştırılmış din, aslını ve özünü kaybetmiştir.

b) İslâm aleminin, ilmi çalışmalarında hep "**nazariyyat**" ile meşgul olmuş. Pratik, sosyal ihtiyaçları ihmal etmiştir.

c) Yanlış "**kaza**" ve "**kader**" anlayışı müslümanları atâlete sevkeden bir başka sebeptir.

İslâm âlimleri Allah'ın ilm-i ezelisini açıklayacağız derken, insanın ihtiyar ve hür iradesini elinden almışlardır.

d) Okul (medrese), cami *-ve minber-*lerimizin bozulması, geri kalışımızın bir başka sebebidir.

e) Taklid hastalığı, bir hayat dini olan İslamiyeti hayatın dışına iten bir sebep olmuştur.

Bigiyef'e göre İslâm alemi, iki alanda taklid hastalığına kapılmıştır:

Bunlardan birincisi, "**geçmişî taklid**"tir. Bu, selef alimlerinin fikirleri üzerine yeni fikir koymama sonucunu doğurmuştur. Gelişen *-ve yeni şartlara göre geliştirilmesi gereken-* fikrî hayatı dondurup, kendi dönemlerinde bir yenilik de olsa, eski müçtehitlerin rey/görüşlerine hasretmek gelişmemizi dondurmıştır. "**Varolan veya varolacak olan mezheplerden birini aynen taklid etmek vaciptir**" demek, her konuda hüküm istinbâtına kaynak Kur'an-ı Kerim *-ve sünnet-* o mezheple "**nesh**" kılındı demektir.

İslâm aleminin taklid tutkusunun ikincisi "**Batıyı taklid**"tir. Bigiyef, batı kültürünün toptan ve körü körüne taklid edilmesine de karşı çıkmıştır.

1931 yılında Ankara'da aktedilen "**I.Türk Tarih Kongresi**"ne katılmış, aynı seyahatta Yusuf Hikmet Bayur'un "**Şarkta İnhitat Sebepleri**" konferansını dinlemiş; bu kongre ve konferansta ortaya konulan yaklaşımlara karşı üzüntülerini belirtmiş; Batı taklitçilerinin geri kalışımızı "İslâm"da aramalarına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu amaçla Ankara'da görüştüğü kimselere ve Ankara'dan ayrıldıktan sonra suçu İslâm'da değil, bizim İslâmı yanlış anlayış ve yorumumuzda aramamız gerektiğini savunmuştur (Görmez, 1994).

ESERLERİ

Bugün Türk dünyasınca adeta unutulmuş olan Musa Carullah Bigiyef, çok geniş ve derin düşüncelerini, fikirlerini yalnız sözlü görüşler olarak dile getirmekle kalmamış, onlardan gelecek nesille-

rin de yararlanabilmeleri için birçoğunu yazılı eserler haline dönüştürmüştür.

Bigiyef'in eserlerinin listesi metin sonuna eklenmiştir (Ek:2). Bu listede de görüleceği üzere Bigiyef, Tefsir ve Kur'an ilimleri konusunda 23, Fıkıh ve Fıkıh Usulleri konusunda 28, Hadis ilimleri hususunda 3, Dinler Tarihine ait 6, Takvim ve Mikat ilmine dair 8, Genel İslâm Düşüncesiyle ilgili 21, Siyasi ve İctimai meselelere dair 21, Arap, Fars ve Türk Dili Edebiyatı hususunda 10 olmak üzere toplam 120 adet kitap yazmıştır.

Ayrıca çeşitli dergilerde yayınlanmış 23 makalesi bulunmaktadır. Bigiyef'in Türkiye kütüphanelerinde tesbit edilebilen eserlerinin sayısı 31 olup, Ek:3'de sunulmuştur.

SONUÇ

Musa Carullah Bigiyef'in özgün fikirleri, yılmayan mücadelesi, nev'i şahsına münhasır şahsiyeti, araştırmaları *-ve eserleri-* ülkemizde ve Türk dünyasında yeteri kadar bilinmemektedir. Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Sayın Namık Kemal ZEYBEK, üniversitemizin lisans üstü öğrencilerine sunulmak üzere adigeçen hakkında bir seminer vermemi istediklerinde öncelikle bunu düşündüm.

13 Ocak 1998 Çarşamba günü sunduğum semineri izleyen ve tartışmalara bizzat katılan Sayın Zeybek, böylesine fikir yüklü bir kişiliğin Türkiye'de ve Türk dünyasında gündeme getirilmesini istediler ve merhumun irtihalinin 50'nci yılı olan **28 Ekim 1999** tarihinin "**Bigiyef Haftası**" olarak değerlendirilebileceğini belirttiler.

Bu amaçla TC. Kültür ve Milli Eğitim Bakanlıklarına, bünyelerinde İlahiyat Fakültesi bulunan üniversite rektörlüklerine, Diyanet İşleri Başkanlığına, Türkiye Diyanet Vakfı'na, konuya ilgi duyduğu bilinen akademisyen ve uzmanlara Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından *-konuyu içeren-* yazılar yazıldı.

28 Ekim 1999 gününün içinde bulunduğu hafta içerisinde bu büyük ilim adamının geçmişî ve geleceği kucaklayan fikirlerinin çeşitli kültürel etkinliklerle gündeme getirilmesini; tartışılmasını ve değerlendirilmesini gönülden temenni ediyö-

rum. Bu tanıtma yazısının bir amacı da budur. Kutlama programlarında yararlanılmak üzere merhumun yayınlanan *-ve henüz yayınlanmayan-* eserleri ile Türkiye Diyanet Vakfı İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) kaynaklarına göre Türkiye'deki kütüphanelerde mevcut *-matbu-* eserlerinin listesi Ek-3'te sunulmuştur.

Sözü edilen semineri ve bu tanıtma yazısını hazırlarken en çok başvurduğum kaynak, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elemanı Dr.Mehmet GÖRMEZ'in, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1994 yılında bastırılan, özenle hazırlanmış "**Musa Carullah Bigiyef**" adlı kitabı ol-

muştur. Sayın Görmez'i, Bigiyef'i gündeme getirdiği için kutluyorum.

İlgili kuruluşlarca düzenlenecek kültürel faaliyetlerde yararlı olabileceği düşüncesi ile bu tanıtma yazısını benden isteyen ve hazırlanması hususunda teşvik eden; merhumun seyahatlarıyla ilgili "**Harita**"yı bizzat hazırlayan Bilig Editörü Sayın Prof. Dr. Mümin KÖKSOY'a teşekkürlerimi sunuyorum.

"**Bigiyef Haftası**"nın ve unutulmaya yüz tutmuş bir müfekkirenin Türk düşünce hayatına katkılarda bulunmasını temenni ediyorum.

KAYNAKLAR

BİGİYEYEF, Musa Carullah, 1907; El-Lüzumiyat, Kazan.
 BİGİYEYEF, Musa Carullah, 1912; Halk Nazarına Bir Nice Mesele, Kazan.
 BİGİYEYEF, Musa Carullah, 1933; Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun, Berlin.
 BİGİYEYEF, Musa Carullah, 1933; Uzun Günlerde Rûze, Kazan.
 BİGİYİF, Musa Carullah, 1997; İslamın Elifbatı, Yayına Haz: Seyfetti ERŞAHİN, İbrahim MARAŞ.
 DEVLET, Nadir, 1985; Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara.
 FAHREDDİN, Rızaeddin, 1911; Rahmet-i İlâhiye Meselesi, Kazan.
 GÖRMEZ, Mehmet 1994; Musa Carullah BİGİYEYEF, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
 HAKİM, Veli Ahmet, 1950; Şehit Musa Carullah Hakkında Mülâhazalar, Helsinki.

HEE-SOO-LEE, 1988; İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması, T. Diyanet Vakfı, Ankara.
 ILGAR, İhsan, 1990; Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
 ÖZBAY, Aziz, 1947; Musa Carullah ile Mülâkat, 10 Eylül 1947, Tasvir Gazetesi, İstanbul.
 ŞURA MECMUASI, 1909; S. 10, Kazan.
 TASVİR GAZETESİ, 24 Eylül 1947; İstanbul.
 TAYMAS, Abdullah Battal, 1958; Musa Carullah BİGİ, İstanbul.
 TOGAN, Zeki Velidi, 1947; Musa Carullah, Mesleği, Şahsiyeti ve Eserleri, 23 Eylül 1947, Tasvir Gazetesi, İstanbul.
 TÜRK YURDU, 1329; Yıl 2, C.V, İstanbul.
 TÜRK YURDU, 1331; C.III, İstanbul.
 URALGIRAY, Yusuf, 1975; Uzun Günlerde Oruç, Ankara.
 ÜLKEN, Hilmi Ziya, 1966; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Selçuk Yayınları, Konya.

EK-1: HARİTA (Makalenin Sonundadır)**EK-2: ESERLERİ (Görmez, 94'ün Tasnif ve Tesbitine Göre)****Tefsir ve Kur'an İlimlerine Dair Eserleri**

1. Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim
2. Kur'an'ın Türkçe Tercümesi
3. Tarihu'l-Kur'an ve'l-Mesahif
4. Şerhu Tayyibati'n-Neşr, fi Kıraati'l-Aşr
5. Şerhu Nazımatı'z-Zahr
6. Şerhu Akileti Etrabi'l-Kasaid fi Esne'l-Ma-kasid
7. Mesahifu'l-Emsâr
8. Akidetu'l-Ummе fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve'l-Mesahif
9. Sarfu'l-Kur'ani'l-Kerim
10. Tefsiru'l-Hurufi'l-Mukattaa
11. Tertibu Suvari'l-Kerime ve Tenasubuha fin-Nüzûl ve fi'l-Mesahif
12. Tarihu'l-Kıraati'l-Kur'aniyye
13. Şerhu's-Şâtubiyye fi Vücuhi'l-Kur'an
14. La Neshe fi'l-Kur'an
15. Vücûhu İ'cazi'l-Kur'ani'l-Kerim
16. Ma'nal-İnzal fi'l-Kur'ani'l-Kerim
17. Cevâbu'l-İtiradât Ala Şi'riyyeti'l-Kur'ani'l-Kerim
18. Târihu't-Temedduni'l-İctimai fi'l-Kur'an
19. el-Hurûfatu'l-Kur'aniyye
20. Tefsiru ve Aileme Ademe'l-Esma
21. el-Ayât fi Hilkatı'l-İnsan
22. La Yecûzu Hamlu Zu'l-Karneyn fi'l-Kur'an Ala İskenderi'l-Kebir
23. Emânet-i ilâhiyye

Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Dair Eserleri

1. El-Muvâfakat
2. Kavaid-i Fıkhiyye
3. Fıkhu'l-Kur'an
4. Târihu't-Teşri'l-İslâmî
5. El-Usûlu'l-Celâliyye
6. Sahifetu'l-Feraiz
7. Te'minu'l-Hayat ve'l-Emlâk

8. Zekat
9. Şeriat-ı İslâmiyye Nazarında Müskirat Meselesi
10. Uzun Günlerde Rûze
11. Meyyit Yakmak
12. el-Kanunu'l-Medeni fi'l-İslâm
13. er-Ribâ ve'l-Bunuk fi'l-İslâm
14. Usûlu'l-Fıkh ve Menâbiuhû
15. Hakikatu'l-İcma ve Kuvvetuhû
16. Hakîkatu'l-Kıyas inde'l-Fukaha
17. Kitabun fi Hilâfi'l-Fukaha
18. Kitabun fi Mantıki'l-Fukaha
19. el-Burhan İnde'l-Fukaha
20. Edilletu'l-Kur'an Kulluha Akliyyetun ve Edilletu'l-Fıkh Kulluha Kat'iyyetun ve N ususu's-Şer' Kulluha Umumiyyetun
21. el-Mulku ve Esbabuhu ve Usulûhu
22. et-Tevafut fi'l-Hukuk
23. Kitabu't-Talâk
24. Nikâhu't-Tahlil
25. Kitabun fi Teslisi Ezâni'l-Cuma
26. La Rikka fi'l-İslâm
27. Zebâihu'l-Milel
28. Kitabun fi Usuli'l-Mevâris

Hadis İlimine Dair Eserleri

1. İfadatu'l-Kiram Şerhu Ahadis-i Bulugi'l-Meram
2. Kitabu's-Sünne
3. el-Muvatta

Dinler Tarihine Dair Eserleri

1. Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Samilerin Enbiyaları ve Semavi Kitapları
2. Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Mesih İbn-i Meryem
3. el-İncil Ma'nahu ve Hakikatuhu (İncil'in Manası ve Hakikati)
4. Hikayetu'l-Kutubi'l-Kadimeti's-Samiye
5. Nazaru'l-İslâm fi Akaidi'l-Kurûni'l-Kadime
6. Mes'ele'tü'l-Yehud fi'l-İslâm

Takvim ve Mikat İlmine Dair Eserleri

1. Şeriat Niçin Ru'yete İ'tibar Etmiş
2. Eyyam-u Hayati'n-Nebi
3. Nizamu't-Takvim fi'l-İslâm
4. Nizamu'n-Nesi Kable'l-İslâm
5. Takvimu'l-İslâm fi Hisabi'l-Eyyam
6. Fi Eyyi Yevmin Buyiat Hilâfetu'r-Raşıde Hilafetti 's-Sıddıyk
7. El-Mekadir İnde'l-Fukaha
8. Kitabun fi Hisabi'l-Fukaha (Fakihlerin Hesap Anlayışı)

Genel İslâm Düşüncesi ile İlgili Eserleri

1. Halk Nazarında Bir Nice Mesele
2. Büyük Mevzularda Ufak Fikirler
3. Kuran-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun
4. Rahmet-i İlahiyye Burhanları
5. İnsanların Akide-i İlahiyyelerine Bir Nazar
6. el-Veşia Fi Nakd-i Akaidi's-Şia
7. Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Mu'ciz ifadelerine Göre Ye'cuc
8. Hukuku'n-Nisa Fi'l-İslam
9. Tahkiku'l-Cihad Fi'l-İslam
10. Hallu Mes'eleti'l-Kader
11. Hallu Mes'eleti Halki'l-Kur'an
12. el-Hikmetü'l-İlahiyye
13. el-İradetu Hurretnun
14. Kitabı Bismillah
15. Hasaisu'n-Nebi
16. Hakikatu'l -Mucize
17. Hürriyetü'l-İnsan ve Hurmetuhu Fil Kur'an
18. Hurmetu'l-Hukuki'l-İnsaniyye
19. Maide
20. el-Mesailu'l-Felsefiyye Fi Futuhati'l-Mekki-ye
21. Tarihu'l-Medaris ve Tarihu'l-Efkari'l-Kelâ-miyye

Siyasi ve İçtimai Mes'elelere Dair Eserleri

1. İslam Milletlerine Dini, Edebi, İçtimai, Siyasi Meseleler ve Tedbirler Hakkında -
2. İslahat Esasları

3. Türkiye Büyük Millet Meclisine Müracaat
4. el-Camiatu'l-İslamiyyeti'l-İlmiyye
5. Mâverau'n-Nehire Seyahat
6. Nizamu'l-Hilafeti'l-İslamiyye
7. Medeniyyet Asırlarında Hilafet-i İslamiyye Nizamı
8. Rusya Müslümanları İttifakının Programı
9. Siyonizm
10. Mülhaza
11. Şeriat Esasları
12. el-Efkaru'l-Latife
13. Mustakbelü'l-Mileli'l-İslamiyye
14. Tarihu'l-Hareketi'l-Edebiyye Ve'l-İçtimaiyye Beyne Müslimi Rusya
15. el'Hukuku'l-Esasiyye
16. Aile Meseleleri
17. et-Tedabir Fi Muhimatil-Mesail
18. Tevfiku't-Tearuz Beyne'l-Vezaifi'l-İmaniyye ve'l-Vazaifi's-Siyasiyye Ala Şuubi'l-İslamiyye Tahte Duveli'l-Ecnebiyye
19. Mulahazat Ala Karareyi'l-Etrak Fi Mesaili'l-Hilafetil Osmaniyye
20. el-Mu'temeru'l-Mekki ve Kullu ma Cera Fiha

Arap, Fars ve Türk Dili Edebiyatına Dair Eserleri

1. El-Luzumiyyat Tercümesi
2. En Nukud Ala Tefasil-i Ukud Kitabi İhyai'n-Nahv
3. Kitabı'l-Huce (Tahkik)
4. Divan-ı Hafız Tercümesi
5. İlimde Kuvvet
6. el-Hurufati'l-Arabiyye Eshelu ve Eslahu mi-ne'l-Hurufi'l-Latiniyye
7. El Edebiyat ve Lügat ve Elif Ba
8. Tarihu'l-Kitabe
9. Kitabun fi Sarfi'l-Arab
10. Mustakbelu'l-Edebiyatı't-Türkiye

Makaleleri**A- Orenburg'ta Yayınlanan Şûra Mecmuasında Çıkan Makaleleri**

1. "Kur'an-ı Kerim'in Vucuh-i Arabisi"

2. "Kur'an Ayetleri ve Tanışları Hakkında"
3. "Ramazan 29'da Küllî Küsûf"
4. "Büyük Mevzularda Ufak Fikirler"
5. "Rahmet-i İlahiyye'nin Umumiyeti"
6. "Rahmet-i İlahiyye'nin Umumiyeti Hakkında Delillerim"

B- İstanbul'da Çıkan İslâm Dünyası Dergisinde Yayınlanan Makaleleri

1. "Kur'an-ı Kerim Tercümesi"
2. "Teessüf Etmişim, Artık Anladım"
3. "Medeniyet Dünyası Terakki Etmiş İken İslâm Dünyası Niçin Tedenni Etti?"

C- Kırım Akmesid'de Çıkan Asrî Müslümanlık Dergisinde Yayınlanan Makaleleri

1. "Müskirat Mes'eleleri"
2. "Teşekkürâtım"
3. "Son Zaman'ın Vahhabileri'nin Siyasi Gayeleri"

D- İstanbul'da çıkan Selamet mecmuasındaki makaleleri

1. "Siret-i Muhammediye'nin En Büyük Günleri"
2. "Şiliğin Hakiki Çehresi"
3. Cebir ve kader Meselesi

E- Sebilü'r-Reşad Dergilerindeki Makaleleri

1. "Kadımın Hukuku ve vazâifine Dair"
2. Muharebe Hallerine Dair
3. Millet'in Hukuk-i Teşriyyesine Dair"
4. Bugünün Mühim Hacetlerine Dair Tedbirler
5. Ehl-i İslâm'ın Birliği Hakkında Tedbirler
6. Ehl-i İslâm'ın Tearifi

F- Mısır'da çıkan el-Menar Dergisinde

1. Tarihu'l-Kur'an ve'l-Mesahif

G- Mısır'da çıkan el-Fetih Dergisinde

1. el-Lika Ma'a Şeyhi'l-İslâm er-Rusya

**EK-3: MUSA CARULLAH BIGİYEF'İN TÜR-
KİYE KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN
ESERLERİNİN LİSTESİ**

(İSAM Bilgi İşlem Merkezi Kayıtlarına Göre)

- 1- **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, Petersburg, 1914 (Türkçe, Türk Tarih Kurumu)
- 2- **Devlet Dumasında Meyt Yakmak Meselesi**, Petrograd, 1914 (Türkçe, Türk Tarih Kurumu)
- 3- **Dini, İçtimaî Meseleler Hakkında Şanlı Türk Askerine**, Berlin, 1923 (Türkçe, Türk Tarih Kurumu)
- 4- **Edebiyat-ı Arabiye ile Ulum-ı İslâmiyye**, Kazan, ..., (Osmanlıca, M.Ü. İlahiyat Fak.)
- 5- **Fihrist-i Kütüb**, ..., ..., (Arapça, Yazma. Millî Kütüphane)
- 6- **Halk Nazarına bir Nice Mesele**, Kazan, 1912 (Osmanlıca, M.Ü. İlahiyat Fak., Süleymaniye)
- 7- **Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun**, Berlin, 1933 (Osmanlıca, İSAM)
- 8- **Islahat Esasları**, Petersburg, 1917 (Türkçe, Türk Tarih Kurumu)
- 9- **İlâhî Adalet, Rahmet-i İlahiye Bürhanları**, İstanbul, ..., (Türkçe, Kayseri İlahiyat Fak.)
- 10- **İlhamü'r-Rahman fî Tefsiri'l-Kur'an ala Usulü'l-İman** ..., ..., Arapça, M.Ü. İlahiyat Fak.)
- 11- **İslâmın Elifbası**, Ankara, 1997 (Türkçe, İSAM, Çorum İlahiyat Fak.)
- 12- **Kavaid-i Fıkhiyye**, Kazan (Osmanlıca, M.Ü. İlahiyat Fak., Diyanet, Süleymaniye)
- 13- **Kıtabü's-Sünne**, ..., 1945 (Arapça, Diyanet, İSAM)
- 14- **K. Kerim Ayeti Kerimelerinin Muciz İfadelerine Göre**, Berlin, 1933 (Türkçe, Türk Tarih Kurumu)
- 15- **Kur'an-ı Kerim'e Göre Ye'cüc ..** Berlin, 1933 (Türkçe, İSAM)
- 16- **el-Lüzûmiyyat**, Kazan, 1907 (Osmanlıca, İSAM, M.Ü. İlahiyat Fak.)

-
- 17- **Mecmua-i Fevaid**, ..., ...,
(Arapça, Milli Kütüphane)
- 18- **Akile Etrabi'l-Kasaid**, ..., ...,
(Osmanlıca, Süleymaniye)
- 19- **Tayyibati'l-Neşr fi'l-Kıraat**, ...
(Osmanlıca, Süleymaniye)
- 20- **Şeriat Esasları**, Petrograd, 1917
(Türkçe, Türk Tarih Kurumu)
- 21- **Şeriat-ı İslâmiyye Nazarında Müskirat Meselesi**,
İstanbul, 1927 (Osmanlıca, Süleymaniye, Diyanet,
M.Ü. İlahiyat Fak.)
- 22- **Şeriat Niçin Rü'yete İtibar Etmiş**, ..., ...,
(Osmanlıca, Süleymaniye, İzmir İlahiyat Fak,
İSAM)
- 23- **Tarihü'l-Kur'an Ve'l-Mesahif**, Petersburg, 1323
(Arapça, T. Tarih Kurumu, Süleymaniye, Konya
İlahiyat Fak.)
- 24- **Uzun Günlerde Oruç**, Ankara, 1975 (Türkçe,
Diyanet, Ankara İlahiyat. Çorum İla. Süleymaniye)
- 25- **el-Veşia fi Nakd-i Akaidü'ş-Şia**, Mısır, 1355
(Arapça, T.Tarih Kurumu, Diyanet, M.Ü. İlahiyat
Fak.)
- 26- **Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Mu-ciz İfade**,
Berlin, 1933
(Osmanlıca, İSAM, İzmir İlahiyat Fak.)
- 27- **Zekat**, Petrograd, 1916
(Türkçe, Türk Tarih Kurumu)

MUSA CARULLAH BIGIYEF

-His Life, Struggle, Thoughts-

Hamdi MERT

Ahmet Yesevi University

General Director of Publishing

ABSTRACT

Musa Carullah Bigiyef is a modernist, nationalist, research scientist of Turkish-Islamic World.

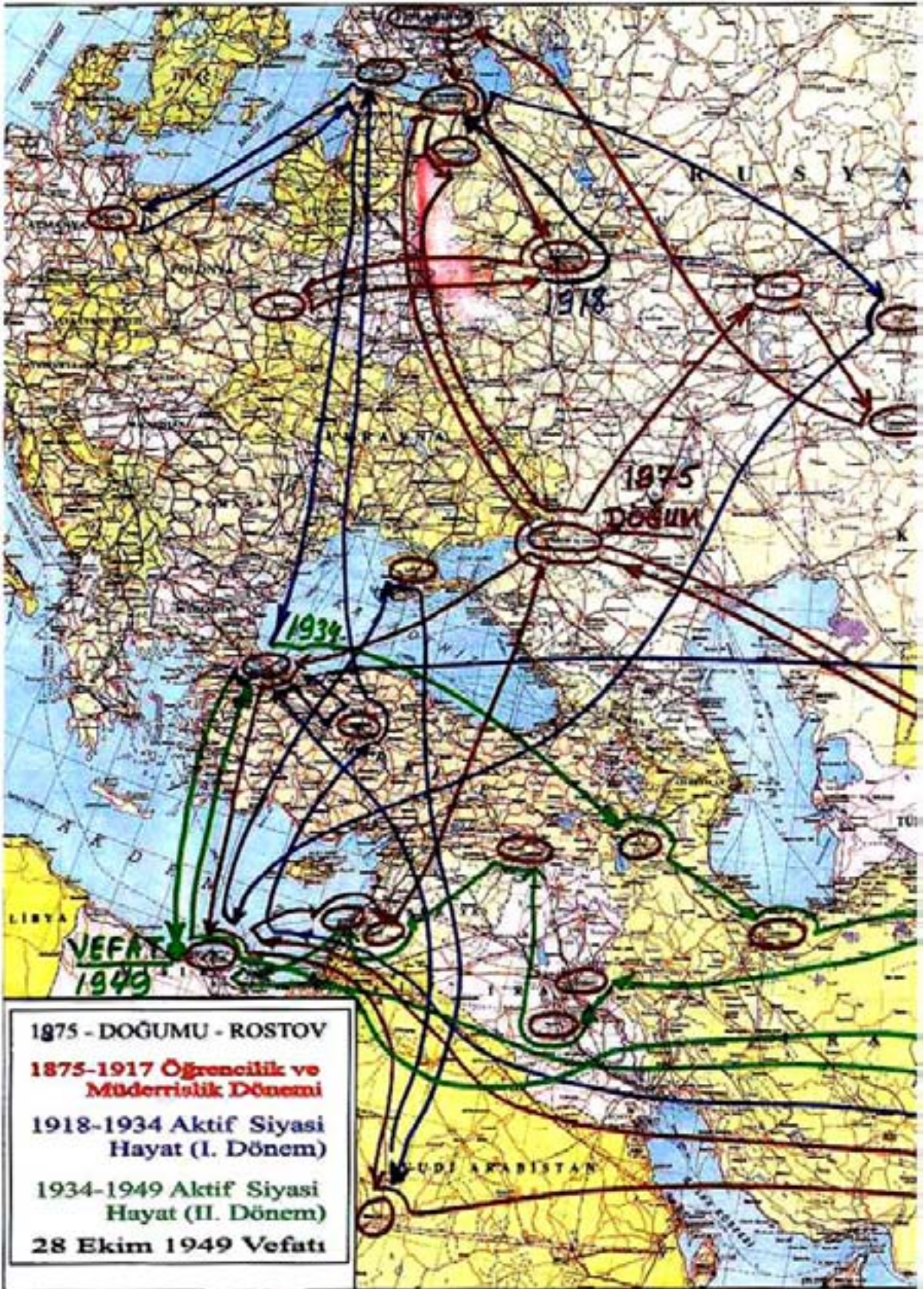
He had lived in a problematic period for Turkish Communities within Russia, he had continued to defend his ideas and beliefs in so many countries outside of Russia.

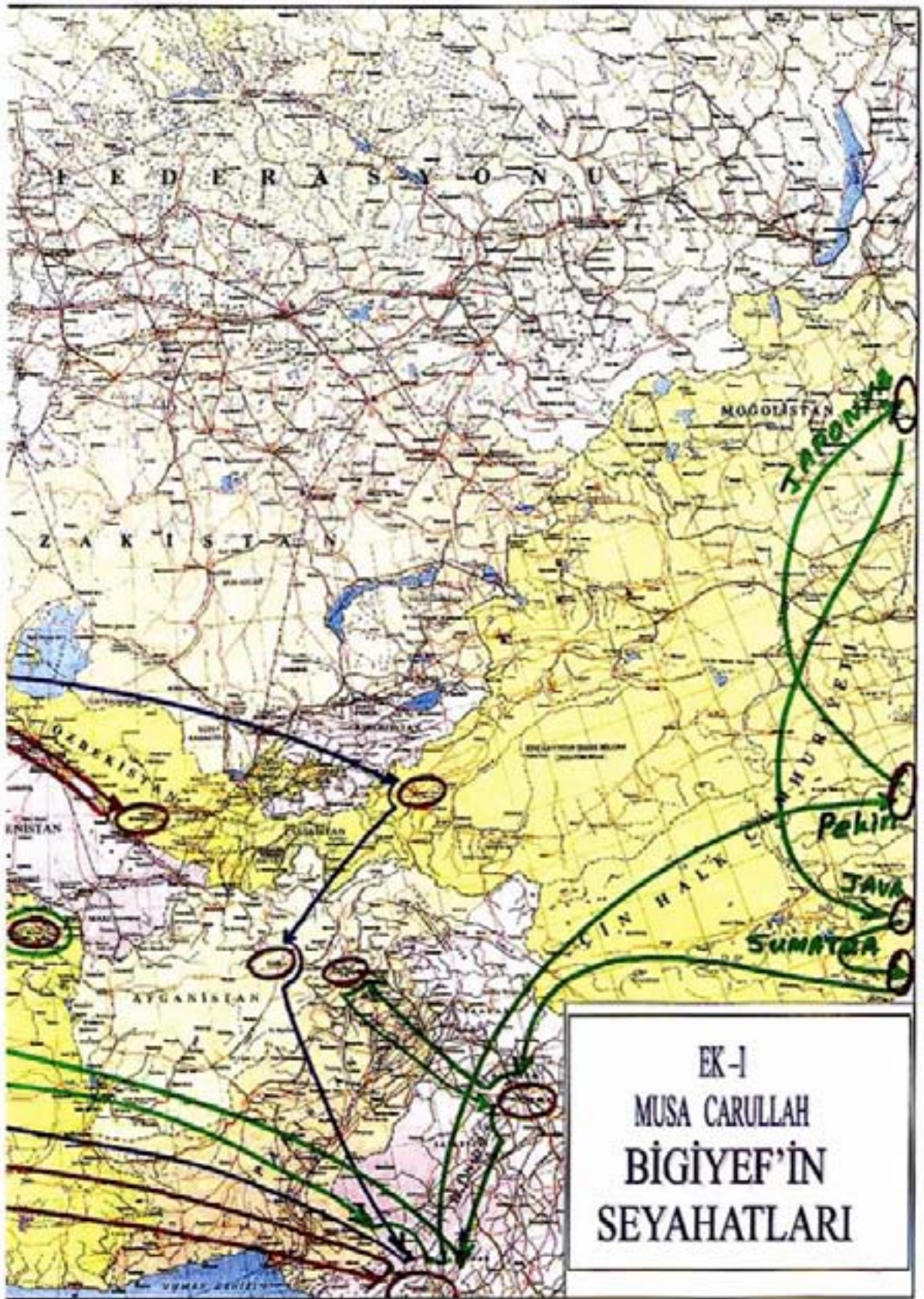
Besides his ideological, nationalist and political activities, he had written 120 books and so many articles in a variety of islamic subjects. He did not intended to reject previous views completely but critisized them scientifically.

In this paper, Bigiyef's life, ideology and his struggle along this line is summarised.

Key Words:

Bigiyef, Modernisation of Islam, Turco-Islamic Congress'

BILIG/EDITORIAL PRINCIPLES

B İ L İ G / YAYIN İLKELERİ

BILIG/EDITORIAL PRINCIPLES

BILIG is published quarterly: Spring, Summer, Autumn and Winter. At the end of each year, an annual indice series will be offered. Each issue will be forwarded to the subscribers and to the libraries and international institutions to be determined by the editorial board within one month after its publication.

GOALS AND OBJECTIVES

The goals in publishing BILIG are :

To bring forth the cultural riches, historical and current realities of the Turkish World in a scholarly manner.

To reach the experts and scholars who show interest in and produce and/or offer ideas related to the Turkish World.

To follow the studies related to the Turkish World internationally and inform about them to the experts, scholars and public.

SUBJECT MATTERS

BILIG is the social science Journal of the Turkish World. The articles to be published in this Journal should be dealing with the historical and current issues and problems and suggesting solutions for the Turkish World.

CONTENTS

The contents of the articles to be published in BILIG are to include ;

Those that are based on an original research which contribute knowlegde and scientific information in its area.

Those that bring forth new views and perspectives on previously written scholarly works based on extensive research and resources.

Those that are the result(s) of studies / researches executed by well reputed individuals and research groups in the Turkish World on contract basis.

Those that inform/announce briefly about new/original works, articles, indiviuals and activities related to the Turkish World.

In order for any article to be published in BILIG , it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere, papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if stated so beforehand.

EVALUATION OF ARTICLES

The articles forwarded to be published in BILIG are first studied by the Editorial Board in view of the Journal's objectives, subject matter, rules and regulations in writing. Those that are

found acceptable are then sent to two referees who are authorities in their field for scientific evaluation. Referee reports are secret and safe-kept for five years. In case one referee report is negative and one is favourable, the article may be sent to a third referee for re-evaluation.

The authors of the articles are to consider the criticisms, suggestions and corrections of the editorial board and referees. If they are in disagreement with the editorial board and/or the referees, they are entitled to counterpresent their views and Justifications. Only the original copy of the unaccepted articles may be returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to the Ahmet Yesevi University Foundation. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted during full reference to the articles.

Payments to the authors and referees for their contributions are made within one month of publication. The amounts of payments are determined by the Editorial Board subject to the approval by the Board of Managers.

THE LANGUAGE OF THE JOURNAL

Türkiye Turkish is the language of the journal. Articles presented in other Turkish dialects may be evaluated after they are translated into Türkiye Turkish if necessary.

Abstracts in English and Russian along with Turkish are given for each article published in BILIG.

WRITING RULES

The Structure of the Articles

In general the following are to be observed in writing the articles for BILIG:

1. Title of the Article
2. Name(s) and address(es) of the author(s). (All in Latin letters. Names and surnames are in capital letters. Addresses in normal italic letters)
3. Abstracts (with key words)
4. Each article is to begin with an introductory section stating the purpose, scope and methods utilised; and should continue with main section to include data, observations, views, comments and discussions (pros and cons) and should end with a final section to include important results and, conclusion.
5. Acknowledgements (if necessary)
6. List of references.
7. Title and abstract in English (as in Turkish Abstract)
8. Title and abstract in Russian (as in Turkish Abstract)

TITLE

Should state the subject clearly. Should not exceed 12 words and should be capitalised in bold.

ABSTRACT

Should not exceed 250 words. It should be written in a clear, concise and complete way to reflect the purpose and conclusion of the study so that it could be re-published separately from other parts of the article. The summary with its title should be written in italics. Within abstract no references and formulae should not be given. At least 3, maximum 8 key words should be given at the bottom of the abstracts after a double space.

MAIN SECTION

Articles should be written in computer 10 points (Times New Roman or similar other characters with double space on A4 (29.7*21 cms) papers. 3cms margins should be left on both ends of the pages. Pages should be numbered. Each article should be composed of at least five thousands and maximum ten thousands words.

SUB-SECTIONS

In order to provide an orderly transition of information and ideas of the main text and to determine a clear structure of the article other sub-titles may be used for different sections and parts of the article.

Main Heading: These can be used for the summary , sections of the main text, acknowledgement (if any), references and appendice (if any). **THESE HEADINGS SHOULD BE CAPITALISED.**

Interval Headings : Only The First Letters Should Be in Bold Capital.

Sub-headings : Only the first letter should be in bold capital, and writing should continue on the same line after a colon (:).

FIGURES AND TABLES

Figures should be drawn on transparent or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing in size. Each figure should be on a separate page and should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered. It should have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables should be clear and concise. The first letters of each word should be capitalised. When necessary footnotes and acronyms should be below the captions.

PICTURES

Should be on highly contrasted photo papers. Rules for figures and tables are applied for pictures as well. In special cases colored-pictures may be printed

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed to ten pages. Authors having the necessary technical facilities may themselves insert the related figures, drawings and pictures into text. Those without any technical facilities will leave the proportional sizes of empty space for pictures within the text numbering them.

Stating the Source within the Text:

The following examples should be observed when giving the source within the text. Sources will not be given as footnotes.

a. Quoting a single or multi-authored source; first the last name of the author is written and then the date is written in parenthesis as shown in the example.

..... Koksoy (1998)

..... Some authors (Bilgegil, 1970; Kaplan, 1974; Aktaş, 1990)

b. When multi-authored sources are mentioned, the name of first author is written for others (etal) is added.

..... Ipekten, et.al, (1975).

Full reference including all the names should be given in the list of references at the end of the article.

c. If an unreachable source is quoted within the text from an available source it should be indicated as follows :

..... Köprülü (1911: in Çelik 1998)

d. Personal communications can be indicated by giving the last name(s), the date(s) but full references should be stated at the end of the article.

LIST OF REFERENCES

List of references should be listed in alphabetic order by authors' last names.

a. For periodicals :

The name(s) of author(s), date, the title of the article, the name of the periodical in full, volume #, issue# and page numbers should be quoted.

b. For submitted papers at conferences and /or symposiums:

The name(s) of author(s), the date, the title of the paper(s), the name/title of the conference/symposium, editor(s), publishing company, volume number, place of organization and page number should be indicated.

c. For books

The name(s) of author(s) , the date, the title of the book (first letters capitalised) publishing company, , the city where it was published , number of pages should be specified.

d. For reports, theses and dissertations

The name(s) of author(s), the date, the title of the theses or report, name of the institution or university, archives number, published or unpublished should be specified.

HOW TO FORWARD THE ARTICLES

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth on the foregoing pages are to be sent in three copies (one original, two photocopied forms) to BILIG for publication to the address given below. The last corrected fair copies in diskets and original figures are to reach BILIG within not later than one month. Minor editing and re-arrangements may be done by the editorial board.

CORRESPONDENCE ADDRESS:

*Bilig Dergisi Editörlüğü Ahmet Yesevi
Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığı
Taşkent Caddesi, 10.sok. No: 30 06430
Bahçelievler, Ankara-Türkiye*

Te: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

e-mail : Bilig @ vesevi.edu.tr

B İ L İ G / YAYIN İLKELERİ

Bilig bahar, yaz,sonbahar, kış olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini çıkarılır; Yayın Kurulu tarafından belirlenecek kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere -yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde- gönderilir.

AMAÇ

Bilig'in yayım amacı;

- Türk dünyasının kültür zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak;
  - Türk dünyasına ilgi duyan, bu konuda fikir üreten uzman ve bilim adamlarına ulaşmak;
  - Türk dünyası ile ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları izlemek, bunları ilgili bilim adamlarına, uzmanlara ve ilgili kamuoyuna duyurmak;
- tır.

KONU

Bilig, Türk dünyasının sosyal bilimler dergisidir. **Bilig'de** yayımlanacak yazılar sosyal bilimler alanı ile ilgili konular başta olmak üzere, Türk dünyasının tarihî ve güncel problemlerini ortaya koyan, bu problemlere çözüm önerileri içeren yazılar olmalıdır.

MUHTEVA

Bilig'e gönderilecek yazılarda;

- Alanında bir boşluğu dolduracak; araştırmaya dayalı özgün makale,
  - Daha önce yazılmış yazı ve çalışmaları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma ve inceleme yazısı,
  - Türk Dünyası ile ilgili konularda eser ve çalışmalarıyla tanınmış kişi ve gruplara anlaşmalı olarak yaptırılacak araştırma,
  - Türk Dünyası ile ilgili eser, yazı, şahsiyet ve yeni faaliyetleri tanıtan, duyuran, haber veren kısa yazılar,
- olma özelliği aranır.

Araştırma ve inceleme yazılarının **Bilig'de** yayımlanabilmesi için daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş tebliğler, bu durumu belirtmek şartıyla yayıma kabul edilebilir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bilig'de yayımlanmak üzere gönderilen yazılar önce amaç, konu, muhteva, sunuş tarzı ve yazım kurallarına uygunluk yönlerinden Yayın Kurulu'nca incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakem raporları gizlidir ve 5 yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir.

Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, önerisi ve düzeltmelerini dikkate almak zorundadırlar. Katılmadıkları hususlar olduğunda bunları ayrı bir sayfada, gerekçeleri ile birlikte açıklama hakkına da sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların yalnızca birinci nüshaları istek halinde yazarlarına iade edilir.

Bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların te'lif hakkı **Ahmet Yesevi Üniversitesi**ne **Yardım Vakfı**'na devredilmiş sayılır.

Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflar, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan yazıların yazarlarına ve hakemlerine, te'lif ve inceleme ücreti, yayım tarihinden itibaren 1 ay içerisinde ödenir. Ücret miktarı **Yayın Kurulu'nun** önerisi üzerine **Yönetim Kurulu'nca** belirlenir.

YAZIM DİLİ

Bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesi'dir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulu'nun kararı ile Türkiye Türkçesi'ne aktarıldıktan sonra değerlendirilir.

Yayımlanacak yazıların Türkçe özetlerinin yanısıra İngilizce ve Rusça özetleri de verilir.

YAZIM KURALLARI

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

1) Başlık

2) Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i

(Hepsi Lâtin/Türk harfleriyle olmak üzere yazar adları, soyadı büyük harflerle olmak üzere koyu karakterde, adresler normal italik karakterde)

3) Özet (anahtar kelimeler eklenerek)

4) Makale, çalışmanın amaç, kapsam, çalışma yöntemlerini belirten bir **giriş** bölümüyle

başlamalı; veriler, gözlemler, görüşler, yorumlar, tartışmalar.. gibi **ara** ve **alt** bölümlerle devam etmeli; ve nihayet **tartışma ve sonuçlar** (veya sonuçlar ve tartışmalar) bölümüyle son bulmalıdır.

5) Katkı belirtme (gerekliyse)

6) Kaynaklar Dizini

7) İngilizce başlık ve İngilizce Özet (Türkçe özetle olduğu gibi)

8) Rusça başlık ve Rusça Özet (Türkçe özetle olduğu gibi)

Başlık

Konuyu en iyi şekilde belirtmeli, 12 kelimeyi geçmemeli, tamamı büyük harflerle ve **bold** olarak yazılmalıdır.

Özet

250 kelimeyi geçmeyecek şekilde ve yayının diğer bölümlerinden ayrı olarak yayımlanabilecek düzeyde yazılmış, yazının tümünü en kısa, öz biçimde (özellikle çalışmanın amacını ve sonucunu) yansıtacak nitelikte olmalıdır. Özeti başlığı ve metin kısmı italik karakterle yazılmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil, çizelge ve eşitlik numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak en az 3, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtların üzerine bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 10 punto (Times New Roman veya benzer bir yazı karakteri ile) yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar en az beş-bin, en çok onbin civarında kelimededen oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere yazıda **ana**, **ara** ve **alt** başlıklar kullanılabilir. Başlıklara numara veya harf verilmemelidir.

Ana Başlıklar: Bunlar, sıra ile özet, ana metnin bölümleri, teşekkür (varsa), kaynakça, ekler (varsa)'den oluşmaktadır. ANA BAŞLIKLAR BÜYÜK HARFLERLE YAZILMALIDIR.

Ara Başlıklar: Yalnız Birinci Harfleri Büyük Bold harfle yazılmalıdır.

Alt Başlıklar: Yalnız birinci harfleri büyük bold harflerle yazılmalı ve hemen başlık sonunda iki nokta üst üste konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.

Şekiller ve çizelgeler

Şekiller, küçültmede ve basımda sorun yaratmamak için siyah mürekkep ile, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın ve beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır. Şekiller 1 (bir)'den başlayarak ayrıca numaralandırılmak ve her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Çizelgeler de şekiller gibi, 1 (bir)'den başlayarak ayrıca numaralandırılmalı ve her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. **Şekil** ve **çizelgelerin** başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnotlara veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

Resimler

Parlak, sert (*yüksek kontrastlı*) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. Özel koşullarda renkli resim baskısı yapılabilecektir.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazarlar.

Metin İçinde Kaynak Verme

Metin içinde kaynak vermede aşağıdaki örneklere uyulmalı, kesinlikle dipnot şeklinde kaynak gösterilmemelidir:

a) Metin içinde tek yazarlı kaynaklara değinme yapılırken, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, önce araştırmacının soyadı, sonra parantez içinde yayım tarihi verilir.

... Köksoy (1998)

... Bazı araştırmacılar (Bilgegil, 1970; Kaplan, 1974; Aktaş, 1990)

b) Çok yazarlı yayınlara metin içinde değinilirken, aşağıdaki gibi ilk yazar adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynaklar dizini'nde bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

... İpekten vd. (1975)

c) Ulaşılamayan bir yayına metin içinde değinme yapılırken bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı kaynak da aşağıdaki gibi belirtilmelidir.

... Köprülü (1911; Çelik, 1998'den)

d) Kişisel görüşmelere metin içinde -soyadı ve tarih belirtilerek- değinilmeli, ayrıca kaynaklar dizini'nde de belirtilmelidir.

Kaynaklar Dizini

Kaynaklar dizini yazar soyadlarına göre alfabetik sıraya dizilmelidir.

a) Süreli yayınlar için:

Yazar ad(lar)ı, tarih, makalenin başlığı, süreli yayının adı (*kısaltılmamış*), cilt no (sayı no), sayfa no.

b) Bildiriler için:

Yazar ad(lar)ı, tarih, bildirinin başlığı, sempozyumun veya kongrenin adı, editör(ler), basımevi, cilt no, düzenlendiği yerin adı, sayfa no.

c) Kitaplar için:

Yazar ad(lar)ı, tarih, kitabın adı (*ilk harfleri büyük*), yayınevi, basıldığı şehrin adı, sayfa sayısı.

d) Raporlar ve tezler için;

Yazar ad(lar)ı, tarih, raporun veya tezin başlığı, kuruluş veya üniversitenin adı, arşiv no (*varsa*), sayfa sayısı, yayımlanıp-yayımlanmadığı.

YAZILARIN GÖNDERİLMESİ

Bilig'de yayımlanmak üzere -yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak- hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere aşağıdaki adrese gönderilir. Yayına kabul edilen yazıların son düzeltmeleri yapılmış bilgisayar disketleri ile şekillerin orijinalleri en geç bir ay içinde yukarıda belirtilen adrese ulaştırılır. Yayın Kurulu'nca, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

YAZIŞMA ADRESİ

***Bilig* Dergisi Editörlüğü**

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30 06430

Bahçelievler /ANKARA

Tel: (0312)215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

e-mail: bilig @ yesevi. edu. tr